

ELTE Eötvös József Collegium
2025

**Murzsa
Tímea**

KÍSÉRLET EGY ÚJ SZÖVETSÉGRE

**Identitás és
hagyomány
kérdései
Pap Károly
műveiben**

MURZSA TÍMEA

Kísérlet egy új szövetségre

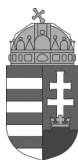
*Identitás és hagyomány kérdései
Pap Károly műveiben*

MURZSA TÍMEA

Kísérlet egy új szövetségre

*Identitás és hagyomány kérdései
Pap Károly műveiben*

ELTE Eötvös József Collegium
2025

KULTURÁLIS ÉS INNOVÁCIÓS
MINISZTERIUM

Nemzeti
Tehetség Program

A kiadvány a „Szakkollégiumok tehetséggondozó programjainak támogatása”
című pályázat keretében (NTP-SZKOLL-24-0014) valósult meg.

Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Program

A Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24 kódszámú
Egyetemi Kiválósági Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési
és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.
Támogató intézmény: ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem.

ELTE Eötvös József Collegium

Budapest, 2025

Felelős kiadó: Dr. Horváth László, az ELTE Eötvös József Collegium
igazgatója

Szerkesztő: Száz Pál

Borítóterv: Hlatki Dorottya

Nyomdai előkészítés: Vidumánszki László

Copyright © Eötvös József Collegium 2025 © Szerzők 2025

© Hlatki Dorottya 2025

Minden jog fenntartva!

A nyomdai munkálatokat a CC Printing Szolgáltató Kft. végezte.

1055 Budapest, Falk Miksa utca 7. II. emelet 10/A

Törvényes képviselő: Magyar Szilvia

www.ccprinting.hu

ISBN 978-615-5897-74-0

Bevezetés

Monográfiámban Pap Károly prózai életművét vizsgálom, elsősorban abból a szempontból, hogy miként jelenik meg benne a zsidó hagyomány és identitás átörökíthetőségének kérdése. Az első alfejezetben közelítésmódom interdiszciplináris: az író életének időszakát (1897–1945), illetve a századfordulót megelőző évtizedeket jellemző zsidó identifikációs folyamatok kontextusba helyezéséhez elsősorban szociológiai és történeti munkákra támaszkodom. Kutatásomban a szociálpszichológiai identitás fogalmát vettem alapul, amely az identitást egyfajta időben változó konglomerátumként fogja fel, emiatt tehát nem lehet megadni az esszencialista olvasatát.¹ Azonban a (zsidó) identitásképzés, identifikáció folyamatai, a különböző csoportidentitások – elsősorban a neológ és ortodox felekezeteké – közötti eltérések visszaköszönnek Pap Károly műveiben, megismerésük tehát hozzájárulhat a szövegek jobb megértéséhez.

A második alfejezet Pap Károly műveinek kortárs ideológiai olvasatait tekinti át, és szorosan kapcsolódik az első alfejezethez. A diskurzuselemzés célja bemutatni, hogy a történeti bevezetőben ismertetett különböző zsidó közösségek folyóiratai és ellenpontjukként az antiszemita sajtó milyen elvárásokat és „szereplehetőségeket” fogalmaztak meg az író felé, aki zsidó identitását nyíltan vállalta, és a zsidó hagyományt, valamint annak változásait tematizálta is műveiben. Tette ezt egy olyan korban, amikor ez nem volt evidens írói lépés, és véleményem szerint ez a körülmény meghatározta alkotásai recepcióját is. Az ideológiai jellegű fogadtatás vizsgálatából kitűnik, hogy Pap Károly írásai milyen mértékben gyökereznek korának politikai-eszmei irányzataiban. Ugyanakkor a diskurzuselemzésből az is kiderül, hogy az ideológiai jellegű olvasásmód miatt gyakran háttérbe szorult a szerző életművének innovatív jellege, mely leginkább a zsidó hagyományhoz való megőrző és egyben újító viszonyulásban mutatkozik meg, és tetten érhető a szakrális műfajok és történetek innovatív átírásában, valamint az expresszionisztikus képalkotásban is. A könyv további fejezeteiben a szoros olvasás módszerével, narratológiai elemzések segítségével kívánom bebizonyítani, hogy a Pap-szövegek poétikai-esztétikai teljesítményük alapján érdemesek az újraolvasásra.

Pap Károly műveinek egyik legfontosabb vonása a zsidó tradíció újraértelmezése, amely tematikusan és metasinten is megfigyelhető. Az önazonos zsidó

¹ Ez az identitásfelfogás szembe megy a Sartre-féle zsidó identitás fogalmával, mely kimondja, hogy a „zsidó” társadalmi konstrukció, és az antiszemitizmus diskurzusa hozza létre. Gyáni Gábor *Identitás versus imázs: asszimiláció és diszkrimináció a magyar zsidóság életében* című munkájában kifejti, hogy ez a gondolat az esszencialista zsidóképben gyökerezik, és a zsidó imázból vezeti le az önazonosságot. GYÁNI GÁBOR, *Identitás versus imázs: asszimiláció és diszkrimináció a magyar zsidóság életében* = Uő., *Nép, nemzet, zsidó*, Kalligram, Budapest, 2013, 218–219.

identitás kialakításának problémája az *Azarel/Jordán*-novellákban² és az *Azarel* című regényben az egyén szemszögéből jelenik meg (lásd ennek kapcsán *A zsidó önazonosság kérdései* fejezetet). Az írások főszereplője a gyermek Azarel Gyuri, aki nem tud azonosulni a családja által ráosztott szerepekkel. A retrospektív énelbeszélés során a már felnőtt elbeszélő gyermeki lázadását jelképes tartalommal tölti meg: a család férfialakjai a zsidó örökség megélésének különböző útjait képviselik. A nagyapa, Jeremia révén az ultraortodox, a rabbi apa és családja révén a neológ felekezeti hovatartozás és identitás, illetve ezekhez szorosan kapcsolódva az asszimiláció és a disszimiláció – mindkét csoport identifikációjában megjelenő – folyamatai is tematizálódnak. A disszonáns ön-narráció alkalmazása az identitásképzés folyamatához is kapcsolódik: Gyuri gyermekként még nem tud reflektálni a hagyományra, amelybe beleszületett, azonban felnőttként, történetének elbeszélőjeként már igen. Az elbeszélő én nézőpontjából saját történetének tétje az, hogy ki tud-e alakítani egy számára is elfogadható zsidó identitást. Véleményem szerint Azarel Gyuri esetében egyfajta kettős/fragmentált identitásváltozatról beszélhetünk, mely tudatos választásként az elbeszélő énhez kapcsolódik.

A tradíció újragondolása *A „zsidó Jézus”* fejezetben, mely a *Megszabadítottál a haláltól* és *A nyolcadik stáció* című regényekkel, illetve a Jézus-allúziókkal dolgozó novellákkal foglalkozik, tágabb kontextusba kerül, hiszen ezek a szövegek nemcsak a cselekmény szintjén tematizálják a tradíciót, hanem metaszinten is „újrairják” azt. Mindkét regény bibliai történeteket és műfajokat idéz meg és formál át. *A Megszabadítottál a haláltól* bibliai időben és tereken játszódik, narratív megoldásai által a szentiratokat imitálja. *A nyolcadik stáció* a Krisztus-regény, a művészregény és a társadalomrajz műfajait evokálja és fordítja ki. De nem csak műfaji átirás történik: az életművön belül ezekben a szövegekben jelenik meg a legexplicitebben egyfajta Jézus-allúzió. Azonban ezek a Krisztus-alakmások nem a „hagyomány Jézusai”, hanem a zsidó tradíció felől értelmezendő alakok. A tradíció átformálásának lényege tehát egy saját hagyomány kialakítása, amely egyértelműen a zsidó kultúrkörben gyökerezik, de az Újszövetségből is átemel bizonyos elemeket.

Jelen munka célja bekapcsolódni abba a rekanonizációs folyamatba, amelyet a Múlt és Jövő Kiadó indított el 1998-ban Pap Károly életművének újraközlésével. A kiadás okairól hosszabban idézem a kiadó vezetőjének, Kőbányai Jánosnak a *Pap Károly ébresztése 2000-ben* című írását:

Ez a most [a rendszerváltás után] elevenné váló közeg, a ma is oly sistersgően aktuális vita szempontjai eligazítanak abban a rejtélyben, hogy ez a több mint fél évszázad múltán is marginalitásából kitörni képtelen író miért alkothatott egy

² A főhős – Gyuri – és családja vezetékeve nemcsak „Azarel”, hanem „Jordán” és „Jordan” változtatban is előfordul, azonban a különböző nevek mögött egyértelműen ugyanazok a szereplők állnak.

történelmi pillanatban oly egyenletesen magas színvonalú életművet. Nemcsak azért, mert ő volt az azóta is páratlanul egyetlen író, aki életművét természetes hozományából: a zsidó hagyományból és szellemből merítette, hanem azért is, mert ő volt az egyetlen, aki ezt a hozományt magától értetődő természetességgel az egyetemes magyar irodalom fórumaira vitte. Ezt a természetességet vagy bátorságot, ezt a meghökkentő újdonságot a magyar irodalom, a magyar szellem örömmel üdvözölte. Pap Károly a Nyugat fölfedezettje, elismert szerzője volt. Könyveiről, az általa szinte csak saját személyében képviselt jelenségről a legnagyobbak: Móricz Zsigmond, Németh László és Illyés Gyula írtak folyamatosan, szinte minden könyvére hangsúlyos cikkekben reagálva. Ők Pap Károlyt világszínvonalú írónak tartották. [...] S ezek nyomán a mai olvasó arra a zavaró ellentmondásra is rácsodálkozhat, hogy egy saját korában így elfogadott író miért hullott ki az emlékezetből, tantervből, irodalmi köztudatból.³

Az életműkiadás azonban sajnos nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, az olvasói és kritikai visszhang, legalábbis a magyarországi környezetben, elmaradt.⁴ Külföldön azonban számos sikert könyvelhetett el a kezdeményezés:

Pap Károly legjelentősebb művének, az *Azarel* című regényének angol nyelvű változata (*Steerforth*, fordította: Olchváry Pál) 2001 nyarának végén jelent meg, nem sokkal a szeptember 11-i katasztrófa előtt, amikor oly érthetően elterelődtött a figyelem a kultúra felől. Mindezek ellenére az *Azarel* néhány hónap alatt tucat kitűnő kritikát kapott: a könyvszakmai folyóiratokban (*Kirkus Reviews*, *Publishers Weekly*, *Library Journal*), a zsidó fórumokon (*Forward*, *Jerusalem Report*, *Jerusalem Post*) vagy a nagy lapokban (*New York Times*, *Washington Post*, *Times Literary Supplement*, *Los Angeles Times* – itt a 2001. év legjobb külföldi szerzőtől megjelent „fiction”-jének választották).⁵

Hetényi Zsuzsa és Simon Markis pedig 2000-ben fordították oroszra az *Azarelt*.⁶ Szintén a Múlt és Jövő Kiadó gondozásában jelent meg 2001-ben Lichtmann Tamás monográfiája, *Az igazságkereső. Pap Károly* címmel.⁷ A könyv központi gondolata egy világirodalmi összevetés. „Pap Károly élete és műve – megítélésem szerint – számos rokon vonást mutat a kor világirodalmának egyik emblematis-

³ KÓBÁNYAI János, *Pap Károly ébresztése 2000-ben = Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*, összeáll. PETRÁNYI Ilona – KÓBÁNYAI János, Múlt és Jövő, Budapest, 2000, 320.

⁴ „A szaporodó kötetek nem hívták elő a szellem recepcióját, sem a szakma, sem a tágabb olvasóközönség részéről.” *Uo.*

⁵ KÓBÁNYAI János, *A magyar-zsidó irodalom története. Kivirágzás és kiszántás*, Múlt és Jövő, Budapest, 2012, 500.

⁶ Az orosz kiadás adatai: Карой Пап, *Азарел*, Перевод Ш. Маркиш, Жужа Хетени. Книжники, Москва, 2008, 288c.

⁷ LICHTMANN Tamás, *Az igazságkereső. Pap Károly*, Múlt és Jövő, Budapest, 2001.

alkotójával, Franz Kafkával” – írja a szerző.⁸ Lichtmann Tamás a közös motívumok, párhuzamok feltárásával megpróbálja belehelyezni Pap Károlyt a kor világirodalmának fő áramába. Az első átfogó igényű értelmezést nyújtó kis-monográfiát is Lichtmann jegyzi, ez az író életművét szélesebb kontextusában vizsgálja.⁹ Kiemelendő még a kutatók közül Petrányi Ilona neve, aki elsősorban Pap Károly drámaírói munkásságát vizsgálta.¹⁰ Jelen monográfia egy szűkebb fókuszra választ: a szerző drámaival és novelláival – az Azarel/Jordán-novellákon és a Jézus-allúziókkal dolgozó írásokon kívül – nem foglalkozom, továbbá főként az elsődleges kontextus mentén vizsgálom a szövegeket, tehát arra vagyok kíváncsi, hogy a korabeli zsidó identitás- és hagyományváltozatok hogyan jelennek meg bennük. Ez nemcsak abból a szempontból látszik fontosnak, hogy ezek az írások egyfajta kordokumentumként is olvashatók,¹¹ hanem azért is, mert ezeknek a kérdéseknek a problematizálása összetett narratológiai megoldások és innovatív műfaji átírások révén valósul meg. Véleményem szerint ezen vonások Pap Károly munkásságát a magyar irodalmi modernség meghatározó életművei közé emelik.

⁸ Uo., 8.

⁹ LICHTMANN Tamás, *Pap Károly*, Akadémiai, Budapest, 1979. (Irodalomtörténeti füzetek 99.)

¹⁰ De említethetnénk Clara Royer nevét, aki több tanulmányban és egy kötetben (*Le Royaume littéraire. Quêtes d'identité d'une génération d'écrivains juifs de l'entre-deux guerres. Hongrie, Slovaquie, Transylvanie*, Honoré Champion, Paris, 2011) is foglalkozott Pap Károllyal; illetve Nagy Sz. Pétert vagy Keresztury Dezsőt is, akik – tudomásom szerint – ugyan átfogó munkát nem jelentettek meg az íróról, de értékes hozzászólásokkal bővítették a szerző műveiről szóló diskurzust.

¹¹ Hiszen maga a korszak is sok szempontból unikális: néhány évtizeden belül számos, a hazai zsidóság életét meghatározó változás ment végbe (többek között: polgári egyenjogúsítás, felekezeti szakadás, vallási recepció, majd a törvénykezés szintjén is megjelenő kirekesztés), melyekről az első fejezetben bővebben is értekezem.

TÖRTÉNELMI, POLITIKAI, IDEOLÓGIAI ERŐTÉR

I. Zsidó identifikáció a századforduló környékén

Ahhoz, hogy Pap Károly életművének eszméi – és az esetében rendkívül fontos etikai – hátterét megértsük, fontos áttekinteni a korabeli magyar zsidóság helyzetét, a polgárosodás alakulását és ezekkel szorosan összefüggésben a zsidó hagyományokhoz való kapcsolódás útjait, lehetőségeit, konfliktusait. A történelmi szituáció felvázolása hozzájárulhat Pap Károly szövegeinek elmélyültebb értelmezéséhez, hiszen a szerző maga is reflektál műveiben az említett problémákra, az *Azarel/Jordán*-novellák és az *Azarel* című regény alapkonfliktusát a zsidó örökség átélhetőségének kérdése képezi.

1.1. „Zsidók a válaszáton”¹²

A vizsgálat megkezdése előtt érdemes definiálni, mit fed ez a rendkívül komplex fogalom: magyarországi zsidó. „Mikor magyarországi zsidóságról, zsidó identitásról beszélünk, akkor egyrészt a magukat ekképpen (is) megjelenítő csoportokat és intézményeket, másrészt [...] a magukat egyéni és közösségi módon zsidóként megélő, megmutató személyeket értjük rajta” – írja Kovács Éva és Vajda Júlia a magyarországi zsidókról, zsidóságról szóló munkájukban.¹³ Azonban az, hogy a fogalmon adott történelmi szituációkban mit értünk, változó. A „külső”, társadalmi meghatározás, meghatározottság korszakonként eltérő: például, hogy jogilag hogyan reprezentálják a zsidókat (lásd a zsidó polgári egyenjogúság kérdését), milyen intézményi rendszerben tudnak működni (ha egyáltalán biztosítják számukra az ehhez szükséges infrastruktúrát), de a „belső” önmeghatározás is alakul az időben: például rétegződik a felekezeti hovatartozás. Továbbá, ahogy az egyéni identitás, úgy a különböző (zsidó) csoportidentitások jellege is változhat. Kiváló példát nyújtanak erre a hazai neológ és ortodox zsidó közösségek identifikációs folyamatai, melyekről a későbbiekben bővebben is szólok. Arról nem is beszélve, hogy maga a „magyarországi” zsidó kifejezés is mást jelent különböző történelmi időszakokban a határok változásai miatt. Tévedés lenne tehát azt állítani, hogy létezik egy érvényes definíció. Éppen ezért csupán arra vállalkozom, hogy áttekintsem a zsidó identitásképzés lehetőségeit egy olyan történelmi időszakban (1867-től 1945-ig), mely releváns Pap Károly életművét tekintve. Természetesen az identitásváltozatok száma beláthatatlan, és az identifikáció maga dinamikus

¹² A címet Komlós Aladár azonos című esszéjéből kölcsönöztem. Az esszé megjelenési helye: KOMLÓS Aladár, *Zsidók a válaszáton* = Uő., *Magyar–zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig, II. Bevezetés a magyar zsidó irodalomba*, Múlt és Jövő, Budapest–Jeruzsálem, 1997, 11–27.

¹³ KOVÁCS Éva – VAJDA Júlia, *Magyarországi zsidóság, magyar zsidóság* = Uő., *Mutatkozás – zsidó identitás történetek*, Múlt és Jövő, Budapest, 2002, 34.

folyamat, így a vázolt kép szükségszerűen nem lehet teljes – mintázatokról azonban beszélhetünk.

A kor zsidóságának életét alapvetően határozta meg a 1867-es kiegyezés,¹⁴ a zsidó polgári egyenjogúság/egyenjogúsítás dátuma, és az ezt időben szorosan követő felekezeti szakadás (ortodox, neológ¹⁵ és status quo ante irányzatokra¹⁶), majd az 1895-ös vallási recepció¹⁷. „A rendi viszonyok polgárrá alakulása, vele együtt a zsidó emancipáció, és nem utolsósorban a nemzeti homogenizáció komoly asszimilációs kényszerrel (késztetéssel és hajlandósággal) párosult”¹⁸ – írja Gyáni Gábor. Az egyenjogúsítás egyfajta „asszimilációs szerződésként” is felfogható, mely gondolat a korabeli sajtóban is megjelent (lásd például Pap Károly „asszimilációs alku” kifejezését a *Zsidó sebek és bűnök* című esszéjében, mely azonban a szóhasználat [„szerződés” helyett „alku”] révén negatív értéktételeket fejez ki). A „szerződés” lényege a következőben áll: „a magyar liberális politikai elit [...] valódi asszimilációs társadalmi szerződést kínált fel számukra [a zsidók számára]: védelmet a politikai antiszemitizmussal szemben, szabad hozzáférést a társadalmi mobilitás és a fejlődés eszközeihez [...], valamint egy korábban

¹⁴ „Az 1867-es az »izraeliták egyenjogúságáról« szóló törvénycikk megadta a magyar társadalomba való beilleszkedés lehetőségét. Az egyenjogúsított zsidók papírforma szerint az ország többi lakosával egyenlő jogokkal rendelkeztek.” Rafael VÁGÓ, *Antiszemitizmus a szabadságharc bukásától az Osztrák–Magyar Monarchia bukásáig = Hágár országa. A magyarországi zsidóság – történelem, közösség, kultúra*, szerk. SZALAI Anna, Antall József Alapítvány – Kossuth, Budapest, 2009, 114.

¹⁵ Az 1868–1869-es Izraelita Egyetemes Gyűlésen a következő különbségek mutatkoztak meg az ortodox és neológ álláspont között: „A két szembenálló tábor végleges megosztottsága már az első témakör, a hitközségi szervezet tárgyalása során megmutakozott. A kérdéskört tárgyaló bizottság nem tudott egységes szabályzatot kidolgozni, ezért két szabályzattervet terjesztett a Kongresszus elé. Az alapvető ellentét oka az volt, hogy a hitközségi szervezet, azaz az autonóm izraelita felekezet szervezeti felépítésének kidolgozása elkerülhetetlenné tette a zsidó vallás definiálását, amit a haladó tábor képviselő tudatosan ki akartak zárni a kongresszusi vitákból. [...] A haladó pártiak szerint a zsidó hitközség olyan szervezet, amely kielégíti a rabbinikus mózesi hit híveinek vallási szükségletét. Ezzel szemben a hagyományhűek definíciója: a magyarországi zsidósághoz azok tartoznak, akik hűségesekek a mózesi vallás és Talmud alapelveihez és tanításához, ahogy azok a Sulhan Aruh törvénykönyvben megfogalmazást nyertek. A két meghatározás különbsége szembeötlő: a haladó pártiak a zsidó vallást a monoteista vallások egyikeként definiálták, a hagyományhűek pedig inkább életmódként. Meghatározásukban a Sulhan Aruh hangsúlyozása azt jelzi, hogy szerintük a zsidó vallás egyetlen legitim alapja a hálálhá, azaz a zsidó életvitelnek minden részletét meghatározó vallástörvény.” FROJMOVICS Kinga, *Hármas út: a magyarországi zsidóság irányzatai szétválásuktól kényszerű egyesülésükig = Hágár országa*, 110.

¹⁶ „Ezek a közösségek megőrizték a kongresszusi szakadás előtti szokásokat, részt vettek a modern társadalmi és kulturális életben, és ezt megpróbálták összeegyeztetni a vallási követelményekkel.” FRIGYESI Judit, *„Zene” a hagyományos zsidó vallási életben = Hágár országa*, 91.

¹⁷ „A zsidó vallás csak 1895-ben, a recepcióval lett »törvényesen« bevett vallás.” VÁGÓ, *Antiszemitizmus a szabadságharc bukásától az Osztrák–Magyar Monarchia bukásáig*, 114.

¹⁸ GYÁNI Gábor, *Zsidó identitáskonstrukciók a múltban = Uő., Nép, nemzet, zsidó*, 244.

elképzелhetetlen mértékű társadalmi integrálódás lehetőségét, cserébe a nemzet-állam iránti lojalitásért, a hatalmi elit támogatásáért, a kulturális elmagyarosodásért és bizonyos mértékű társadalmi asszimilálódásért.”¹⁹ Gyurgyák János azt is hozzáteszi, hogy nem csak két fél volt érintett ebben a kérdésben, tehát nem „kétoldalú megállapodásról” van szó, sokkal inkább egy többszereplős drámáról, „amelyben részt kértek a kormányzatszervek, az országgyűlés, a megyék, a nagyobb zsidótartó földbirtokosok és a városok is, amelyek természetsszerűleg mind-mind – érdekeiknek és világnézeti hovatartozásuknak megfelelően – megfogalmazták a maguk véleményét”²⁰

A magyarországi események természetesen nem voltak függetlenek a korszak európai történéseitől. Az emancipáció alapvetően nyugati mintára szerveződött: Franciaországhoz hasonlóan az egyének egyenjogúsítását fogadták el, nem pedig a közösségeké.²¹ Azonban a helyi sajátosságok nem engedték meg a minta teljes átvételét: Nathaniel Katzburg a térségben a két világháború között az úgynevezett „middle course of assimilation” folyamatát vázolja fel: a hazai zsidóságot egyszerre jellemezte a judaizmushoz való erős kapcsolódás, illetve az államalkotó nemzethez való „hűség”.²² Ezra Mendelsohn pedig azt emeli ki, hogy az említett időszakban Közép-Kelet-Európában a nacionalizmus hirtelen felerősödése nehezítette az asszimilációt, ami összekapcsolódott a zsidókérdéssel és az antiszemitizmussal.²³ Utóbbi kapcsán fontos megemlíteni, hogy a magyar parlamentben hangzott el az egyik első antiszemita felszólalás, mely nemzetközi figyelmet is kapott.²⁴

Ahogy a fejezet Komlós Aladártól kölcsönzött címe is utal rá, a fentebb vázolt, új helyzet egyértelműen választás elé állította nemcsak a „befogadó nemzetet”, hanem a zsidóságot is. A korábban működőképesnek bizonyuló önidentifikációs kísérletek – részben – érvényüket veszítették, ezt mutatja a következő jelenség is:

[A] 19. század derekát megelőzően a zsidó kizárólagos kritériumául az izraelita felekezethez tartozás számított. Az emancipáció bekövetkeztével mindez

¹⁹ Karády Viktort Frojimovics Kinga idézi. FROJIMOVICS Kinga, *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950*, Balassi, Budapest, 2008, 42.

²⁰ GYURGYÁK János, *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztörténet*, Osiris, Budapest, 2001, 44.

²¹ „Mindent meg kell tagadni a zsidóktól mint nemzettől, és mindent meg kell adni a zsidóknak mint egyéneknek” – mondta 1789 decemberében a francia nemzetgyűlésen Stanislas de Clermont-Tonnere. *Uo.*, 211.

²² Idézi Frojimovics Kinga. FROJIMOVICS, *Szétszakadt történelem*, 203.

²³ *Uo.*

²⁴ „Istóczy Győző 1875-ös parlamenti felszólalása a modern európai antiszemitizmus megnyilvánulásai között az egyik első volt, s komoly figyelmet keltett külföldön is, de az európai modern antiszemitizmus elvi megalapozását nem ő, hanem német és francia kortársai végezték el.” GYURGYÁK, *A zsidókérdés Magyarországon*, 316.

megváltozott. Kevesen keresztkedtek ki vagy kötöttek vegyes házasságot, ennek ellenére 1868 után a zsidó nem kizárólag csupán az izraelita felekezetű személyeket jelölte. Előfordulhatott, hogy valaki zsidó (izraelita felekezetű) családba született, gyerekként azonban kikeresztkedett és katolikus vagy felekezeti protestáns iskolába járt (amit kikeresztkedés nélkül is megtehetett), de még csak tudatában sem volt zsidó származása tényének.²⁵

A konvertiták nem számítottak többé különállónak, ahogy arra Konrád Miklós rámutat: „[a] zsidók és a kitért zsidók közötti társadalmi érintkezés fennmaradása új jelenségnek számított az askenázi zsidóság történetében. A zsidók modern kori szekularizációja, akkulturációja, illetve egyenjogúsítása előtt a keresztény vallásra tért zsidók vallásváltásukkal közösséget is váltottak.”²⁶ Azonban azzal együtt, hogy nemcsak azt nevezték zsidónak, aki a felekezethez tartozott, hanem azt is, aki zsidó származású volt, mégis „a felekezeti státus maradt a zsidó identitás átélésének legtartósabb, mondhatni első számú forrása.”²⁷

Az emancipációval együtt változás állt be a mindennapi életben is: korábban a zsidók életének minden területére kiterjedő szabályrendszer egyértelműen kijelölte a határokat – a gettó falaival fizikailag, de jogilag, illetve a nyelv és a vallás tekintetében is. A szabályozás a hétköznapiakra is kiterjedt: az étkezést, sőt a naptár használatát is megszabta, nem beszélve a zsidó iskolákról és a nem zsidókkal való házasságkötés tilalmáról.²⁸ Az önmeghatározás, az identifikáció különösen nehéz volt az adott történelmi időszak átmeneti jellege miatt: „a korábbi etnikai-vallási gettó-közösség már nem valóságos, az új szerves nemzetközösség még-nem-valóságos”²⁹ vagy másképpen: „[a]z emancipáció problémája abban állt, hogy egy régen fennálló és viszonylag szilárd rendszer alapjait ásta alá anélkül, hogy valami kézzelfogható állíthatott volna a helyébe.”³⁰

²⁵ GYÁNI, *Identitás versus imázs*, 214.

²⁶ KONRÁD Miklós, *Zsidóságon innen és túl*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2014, 558. A társadalmi érintkezés fennmaradása azonban nem jelentette feltétlenül azt, hogy a zsidók teljes mértékben elfogadták volna a konvertitákat: „A zsidó felekezet elhagyását többségük általánosságban elítélte, a kitérésben, ha nem is vallási vétet, de jellemetlen megfutamodást, a közösség arcucsapását látván, de sokan nem tulajdonítottak neki nagy jelentőséget. Keresztény vallásra tért családtagjaikat egyesek kitagadták családjuk köréből, vagy legalább örökségükből, mások különösebb megrázkódtatás nélkül, közömbösen, vagy akár megértően fogadták, amikor éppen nem támogatták.” *Uo.*, 585.

²⁷ GYÁNI, *Identitás versus imázs*, 220.

²⁸ Nicholas DE LANGE, *Zsidó identitás, Múlt és Jövő* 51. (1990/3.), 13.

²⁹ Alexa Károly Goldziher Károly monográfiáját, Simon Róbertet idézi. ALEXA Károly, *A magyar zsidó családrégény: regénytriptichon – műfajtróféti adalék a polgárosodás történetéhez: Kóbor Tamás, Pap Károly, Nádas Péter*, Kortárs 47. (2003/8.), 72.

³⁰ BORONKAI Szabolcs, *Asszimiláció és disszimiláció a 19. századi Sopronban = A Kárpát-medence népeinek együttlélése a 19–20. században. Tanulmányok*, szerk. EGRY Gábor – FEITL István, Napvilág,

A nyelv kérdésére is érdemes kitérni. A „zsidó irodalomról” beszélve fontos lesz, hogy a honi zsidóság nyelve – a többséget tekintve – a magyar, nem pedig a jiddis,³¹ alkotásaik – a szűken vett héber nyelvű felekezeti irodalomtól eltekintve – szintén magyar nyelven születnek, ebben az értelemben sikeresen ment végbe az asszimilálódás. Az asszimiláció a modernkori zsidóság történetével foglalkozó tudományos munkákban kulcsszó, azonban erős sarkítás összekötni a zsidóságot ezzel a fogalommal,³² hiszen az asszimiláció és disszimiláció egyszerre jellemezte a hazai zsidóságot, melyet egyébként sem tekinthetünk homogén masszának.

A korabeli statisztikákból kimutatható, hogy a befogadó ország nyelvének elsjátítása után az asszimiláció irányába tett lépéseknek a névváltoztatás volt az egyik leggyakoribb formája.³³ Ennél radikálisabb választás volt a korábban már említett kitérés, ami 1896 és 1914 között közel tízezer zsidót érintett.³⁴ Azzal együtt, hogy a zsidóság újabb generációjának egy része egyenjogú és magyar polgárnak tekinti magát, és már nem őrzi a gettó emlékezetét, saját kultúrájához, vallásához való viszonya is átalakul, kevésbé tud hozzá kapcsolódni. A fogalom eredeti (vallási és

Budapest, 2005, 43. Ez az átmenetiség természetesen a szerző korabeli identitásmintákra is kihatott. Vö.: „Identitásprobléma – vagyis az egyén önmeghatározási feszültsége és nehézsége – ott és akkor jön létre, ahol és amikor a társadalom növekvő tagoltsága és a társadalmi egyén individualizációjának kibontakozása következtében az identitáskategóriák fokozatosan elválnak természetes, készen kapott és rögzített alapjuktól. Ennek nyomán egyrészt számosabbak lesznek, és elveszítik az egyénhez való merev hozzárendelésüket. Megnó a valóság – s benne a másik ember és önmagunk – artikulálásának és kezelésének fogalmi gazdagsága. Másrészt, az egyén is egyre tágabb szabad mozgásteret kap választások, döntések, tudatos és választott identitásképzési műveletek kivételére. A személyes identitás hangsúlyai eltolódnak a választott és teljesítménynek minősíthető, egyéni erőfeszítéssel kidolgozott kategóriák felé, amelyeknek olykor már csupán szimbolikus és ideologikus valóságuk van.” PATAKI Ferenc, *Identitás, személyiség, társadalom. Az identitáselmélet vitatott kérdései*, Akadémiai, Budapest, 1987, 16. (Értekezések, emlékezőések 64.)

³¹ Az 1918-as évek előtt beszélhetünk nagyobb ortodox közösségekről, melyek a történelmi Magyarország periferiáján éltek és a jiddis nyelvet használták. A történelmi Magyarország területén, főleg Kárpátalján működött jiddis sajtó, könyvkiadás, és voltak jiddisül író szerzők. Fontos kiemelni, hogy az ortodoxia több irányzatot is magába foglalt, melyekről a későbbiekben bővebben is szó lesz.

³² Lásd erről: GYÁNI, *Identitás versus imázs*, 215.

³³ Uo., 220. Pap Károly is megtette ezt a lépést: 'Pollák'-ról 'Pap'-ra változtatta nevét. A névváltoztatás motivációja mögött azonban közel sem biztos, hogy az asszimilációs törekvés állt, elképzelhető, hogy a szerző édesapjától, a soproni neológ rabbi Pollák Miksától szeretett volna jelképesen elszakadni.

³⁴ „Ami a magyar zsidókat illeti, az áttéréseket lehet jelentéktelennek tekinteni, az 1896 és 1914 között kitért közel tízezer zsidó az 1910-ben 911 226 zsidó vallású egyénhez képest statisztikailag elenyésző. [...] Ha viszont az élet akármely területén, de különösen kulturális téren kimagasló tehetségű, a korban hírnevet szerzett és/vagy az utókor emlékezetében tovább élő zsidókat nézzük, a konvertiták listája megdöbbentően hosszú, arányuk kimagasló.” KONRÁD, *I. m.*, 587.

kulturális) értelmében már nem zsidók, hiszen akkulturálódtak.³⁵ Az akkulturálódás azonban nem egyenlő az asszimilációval. Az asszimilációt olyan skálaként érdemes elképzelnünk, melyen számos „állomás” van, amelyeket nagy távolság választ el egymástól. A névváltoztatás például az akkulturációhoz vagy a kitéréshez képest máshol helyezkedik el ezen a bizonyos skálán. A teljes asszimilálódáshoz nem volt elég az akkulturáció, kellett hozzá a „magyar nemzetkarakter elsajátítása” is, ami eleve illuzórikus elképzelésen alapult: „ott [...] ahol egy idő után nem az eredendően partikuláris polgári étosz ruházta fel szimbolikus jelentéssel a nemzet – e »képzeltbeli közösség« – fogalmát, a zsidóság egyébként kétségtelen (sőt: látványos) polgárosodása sem teremthetett »hiánytalan« polgárokat.”³⁶

Ahogy említettem, az asszimiláció mellett a disszimiláció folyamatai is jelen voltak a hazai zsidóság magatartásában. A zsidóságon belül különböző csoportok alakultak ki, melyek eltérő válaszokat adtak arra a kérdésre, hogy miben is áll a zsidó identitás: „A tradicionális zsidó közösségek bomlása, a rendi társadalom összeomlása és a polgári társadalom kialakulása kényszerítette [...] a zsidóság értelmiségi és vallási csoportjait arra, hogy a kihívásra választ adjanak, azaz újradefiniálják a zsidó identitást, továbbá újraértelmezzék a zsidóság és a környező társadalom viszonyát.”³⁷ A következő fejezetben bővebben is ki fogok térni arra, hogy ez mit jelent a gyakorlatban. A különböző identitásválaszok gyakran a generációs különbségekkel is összekapcsolódtak. Alapvető konfliktusa a kornak – nem csak Magyarországon, és nem csak a zsidó családokra jellemzően – az apák és gyermekek közötti szembenállás.³⁸ „A húszas években minden nemzeti diskurzusban központi szerephez jut a nemzeti eszmétörténet generációs értelmezése” – írja Trencsényi Balázs.³⁹ A zsidóság esetében ez

³⁵ „Az asszimiláció kezdeti szakaszában megy végbe a befogadó társadalom nyelvének, kulturális kódjai alapvető elemeinek az elsajátítása, ez az, amit akkulturációnak, kulturális beolvasásnak szokás nevezni. Az akkulturáció nem szükségképpen vonja maga után a beolvasás újabb szakaszait vagy az asszimiláció folytatódását” – írja Gyáni Gábor Milton Gordon modellje alapján. GYÁNI GÁBOR, *Etnicitás és akkulturáció a századfordulós Budapesten*, Regio – Kisebbség, politika, társadalom 6. (1996/1–2.), 105–106.

³⁶ DE LANGE, I. m., 71.

³⁷ GYURGYÁK, *A zsidókérdés Magyarországon*, 214.

³⁸ Lásd erről: „Apák és fiúk viszonyában a századforduló idején kiéleződött a harc. Az apák megteremtették a maguk konzervatív világát, anyagi és erkölcsi biztonságban éltek, betöltötték az általuk kiharcolt, kialakított társadalmi szerepeket, és bele is merevedtek ezekbe a szerepekbe. A fiúk ezek ellen a konzervatív értékek, látszatok, szerepek ellen lázadtak, amikor szembefordultak az apák nemzedékével. Lázadásuk egyúttal magányhoz is vezetett, mert az apák nemzedékének csoporteszméi széttöredeztek (vagy széttörték), atomizálódtak, a fiúk ezen eszmék helyett sokáig nem találtak újakat.” LICHTMANN, *Az igazságkereső. Pap Károly*, 34.

³⁹ TRENCSENYI Balázs, *A politika nyelvei. Eszmétörténeti tanulmányok*, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2007, 325.

a folyamat összekapcsolható a hagyományhoz való viszony megváltozásával. A Pap Károly által megrajzolt konfliktusokban a polgári, neológ világ ütközik össze az ortodoxiával, az „ősivel”. Ebben a „harcban” az apával szemben, a másik oldalon az ultraortodox zsidó nagyapa, Jeremia alakja áll. A generációk közötti szakadék Kóbor Tamás *Ki a gettóból* című könyvében is megjelenik, melyről Komlós Aladár így ír: „A múlt század hetvenes éveiben, a kapitalizálódni kezdő Budapest szegény kézműves zsidói között játszódik le [a történet]. Ezek a zsidók már nincsenek otthon a szent könyvek és a hagyományok között, csak az apa patriarchális tekintélye, az önfeláldozó szeretet, melyet a családtagok magától értetődően gyakorolnak egymás iránt és a nagy ünnepek szigorú szépsége őriz meg valamennyit a múlt fényéből.”⁴⁰ De azt is kifejti, hogy egyre többen vannak az új zsidó írónemzedékből, akik a mózesi tanokkal szemben a prófétai tanításokat igyekeznek erősíteni, mert azok könnyebben szintetizálhatók a kereszténységgel.⁴¹ Ez a kitétel egyébként Pap Károlyra is igaz lehet, aki a visszaemlékezések tanúsága szerint többször is nekifutott Jézus-regénye megírásának, azonban a kéziratok ma már nem lelhetők fel, Pap Károlyné szerint a nyilasok pusztították el őket Pap Károly lakásán.⁴² Mindenesetre fennmaradt művei közül a *Megszabadítottál a haláltól* és *A nyolcadik stáció* című regényben tetten érhető a krisztusi tanítások parafrázálása, tehát ezeket tekinthetjük egyfajta Krisztus-regényeknek.

A vészkorszakban a többségi társadalom és a hatalom részéről a különböző zsidó identifikációs utakat választó csoportok és egyének ugyanazon megítélés alá estek. Szomorú nyomon követni, hogy az antiszemitizmus zsidó imázsa hogyan kúszott át az egyének önértelmezésébe is. Ezen a ponton érdemes megemlíteni a zsidó öngyűlölet képzetét. Theodor Lessing 1930-ban alkotta meg az úgynevezett „Jüdische Selbsthass” (zsidó öngyűlölet) fogalmát, mely a zsidó értelmiség antiszemita hozzáállását fedi saját vallásához, identitásához. Az önértelmezéshez szorosan hozzákapcsolódik a nyelvi reprezentáció. A korszak ugyanazokkal a kódokkal dolgozott, mint a XIX. század. Ugyanazon a nyelven beszélt, amely az emancipáció ellen szólalt fel, éppen ezért a frusztráció és a zavar mellett félelmet még a harmincas évek elején sem keltettek a zsidóságból az ismerősen hangzó szövegek.⁴³ Azonban ahogy haladt előre az idő, ez a nyelv kezdett megváltozni. „Az ordító hallgatásból nem lehetett nem kihallani, hogy

⁴⁰ KOMLÓS Aladár, *Vázlat egy zsidó regényről vagy egy kultúra felbomlása* = Uő., *Magyar–zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig*, II., 90.

⁴¹ KOMLÓS Aladár, *Zsidók a szépirodalomban a kiegyezés után* = Uő., *Magyar–zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig*, I. *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, Múlt és Jövő, Budapest–Jeruzsálem, 1997, 274.

⁴² BÚS Ilona, „Bízzál, mint ahogy én bízek, mert jó célért küzdünk...” – mondta feleségének Pap Károly, a legnagyobb magyar tehetségek egyike, aztán elvitték és eltűnt, Szivárvány 1. (1946/17.), 12.

⁴³ KOVÁCS–VAJDA, *Magyarországi zsidóság*, 38.

semmi vagyok, senki, egy *féreg* [kiemelés tőlem, MT.], akit észre se kell venni. [...] az ember végül azonosul vele, interiorizálja a megvetettséget, önmaga előtt is szüntelenül ismételtgeti a regét”⁴⁴ – olvashatjuk egy Vajda Júlia és Kovács Éva által készített életútinterjúban. Komlós Aladár szövegeiben is végigkövethetjük ezt a folyamatot: „sikerült belőlem azt a gerinctelen, beteg *férget* [kiemelés tőlem, MT.] csinálni, aminek asszimiláns zsidó a neve.”⁴⁵ Ezen a ponton érdemes Franz Kafka művét, *Az átváltozást* is megemlíteni, amely szintén hasonló szimbólummal dolgozik: a főhős a külvilág reakcióinak hatására egy idő után saját magát rovarként/féregként ismeri fel. Lichtmann Tamás, *Az igazságkereső. Pap Károly* című könyv szerzője rokonságot vél felfedezni a két író – Pap Károly és Franz Kafka – művei között, monográfiájának ez adja a fő motívumát.

A történelmi-politikai kitekintést azért tartottam szükségesnek, mert a következőkben a különböző zsidó identitásmintákat fogom vizsgálni, melyek kialakulásához szorosan hozzátartozik az adott történeti kontextus: „a pszichoszociális identitás vizsgálata három egymást kiegészítő tényezőtől [...] függ, nevezetesen az egyén belső koherenciájától és a csoportjára jellemző szerepintegrációtól, korának vezéreszméitől és ideológiáitól, élettörténetétől és a történelmi pillanattól” – idézi Eriksont Pataki Ferenc.⁴⁶ Elsősorban a felekezeti közösségeket veszem szemügyre, kitérve arra, hogy a disszimiláció és asszimiláció folyamatai hogyan jelentek meg viselkedésükben.

1.2. Neológia és ortodoxia

A századforduló környéki és azt megelőző időszakra jellemző identitásminták vizsgálatához először is érdemes definiálni, mit értünk a fogalom alatt: „az identitáselemek nem rendezetlen tudáshalmazok, hanem már magában a kultúrában mintázott, modellszerű alakot öltenek, amelyek alternatív cselekvési lehetőségeket rendelnek hozzá egyazon pozícióhoz [...] E versengő minták a maguk egészlegességében válnak a szocializáció tartalmas összetevőivé s az egyéni identitásképzés tárgyaivá.”⁴⁷ Fontos kiemelni, hogy ahogy az egyén identitását sem statikusként,

⁴⁴ *Uo.*, 40

⁴⁵ KOMLÓS, *Zsidók a választúton*, 12.

⁴⁶ Erik H. Eriksont Pataki Ferenc idézi. PATAKI, *Identitás, személyiség, társadalom*, 5.

⁴⁷ *Uo.*, 45. Lásd még: „Az identitásmintákban foglalt tartalmas elemek gyakorlatilag szinte végtelen számú egyéni együtt járási alakzatot alkothatnak mind számosságuk és tudatos reflektáltságuk, mind szervezeti és egyéb jellegzetességeik, valamint elemeik súlypontja tekintetében. Ennek ellenére módot adhatnak bizonyos tipizálásra; maguk a minták végül is nem egyebek, mint e típusalkotási műveletek eredményei és termékei. Az identitásminta ugyanis felfogható úgy, mint az adott kultúrában (vagy szubkultúrában) rendre együtt járó, alternatív tartalmi elemek tartós, mintázott szerveződése.” *Uo.*, 46.

hanem dinamikusként kell elképzelnünk,⁴⁸ úgy a csoportidentitás is hasonlóan alakulhat az időben, többek között a változó történelmi események hatására.

Ahogy korábban említettem, az „asszimilációs szerződés” a zsidó vallás modernizálásának gondolatát is implikálta. „Ha [...] feltételezzük, hogy a magyarországi zsidóságon belül létező vallási áramlatok érzékenyen reagáltak a politikai és társadalmi változás lehetőségeire, akkor érdemes éppen a vallási megoszlás felől közelítve feltárni a modernizáció és az integráció közös, ám különbözőképpen értelmezett útjait, azaz az emancipációra adott különböző válaszokat” – fogalmaz Frojimovics Kinga.⁴⁹ A hazai felekezeti szakadás unikális jelenség volt a zsidóság történetében. A németországi zsidó reformmozgalomhoz⁵⁰ hasonlítható változások mentek végbe Magyarországon is, azonban a neológia nem feleltethető meg teljes egészében a reformmozgalomnak (Jakov Katz mutat rá, hogy az önelnevezés [„kongresszusi irányzat”] is ezt kívánja érzékeltetni⁵¹). A zsidó valláson belüli különbségek már korán megjelentek hazánkban: 1844-ben, a paksi gyűlésen fordultak először szembe egymással nyíltan a neológok és ortodoxok.⁵² Az 1868 és 1869-ben zajló Kongresszust (teljes nevén: A magyar és erdélyi izraeliták egyetemes gyűlése) Eötvös József kultuszminister irányításával hívták össze annak érdekében,⁵³ hogy a polgári egyenjogúsítással párhuzamosan a vallási reform is megkezdődhessen. Egységes érdekképviselő helyett azonban a különböző felekezeti irányzatok közötti eltérések éleződtek ki, ami végül az intézményes szétváláshoz vezetett. Három fő irányvonalról beszélhetünk: az ortodoxiáról (óhitű), a neológiáról (újhitű) és a status quo ante közösségről, mely a szakadás előtti állapotot igyekezett fenntartani. Fontos kiemelni, hogy mind a neológián,

⁴⁸ Lásd Komlós Aladár példáját: „Életének három periódusát különböztette meg: az 1. világháború előtt alkalmazkodó, bár ellenzékieskedő magyarsága, a világháború idején igazságérzetéből kifejlődő nemzetközisége, majd az 1915-ös galíciai tapasztalatai és »föltudatos képzei« által felélesztett zsidósága dominált. Csaknem negyedszázaddal később, közvetlenül az 1944-es katasztrófa előtt e fejlődési ívet nemzedékekre kivetítve fogalmazta újra, magyar nacionalista, radikális és öntudatos zsidó nemzedékek soráról írva – bár továbbra is fenntartotta annak lehetőségét, hogy e folyamat »sűrített formában« akár érzékeny egyénekben is lejátszódhat.” LACZÓ Ferenc, *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa közt. Magyar zsidó gondolkodás a Horthy-korban*, Osiris, Budapest, 2014, 193.

⁴⁹ FROJIMOVICS, *Szétszakadt történelem*, 42.

⁵⁰ *Uo.*, 54.

⁵¹ Lásd még: „A neológ pozíció meghatározási kísérleteinek gyakori aspektusa volt a reform-judaizmustól való elhatárolódás. Ballagi Ernő az 1848-as zsidó vallási reformátorokról többek között azt írta, hogy nagy részük nem pusztán túlszokba esett, hanem »voltaképpen ateisták voltak«” – írja Laczó Ferenc. LACZÓ, *I. m.*, 82.

⁵² FROJIMOVICS, *Szétszakadt történelem*, 54.

⁵³ „Jogi szempontból két nagy horderejű kérdés maradt megoldatlanul az emancipációs törvény elfogadása után: a felekezeti autonómia és intézményrendszer kialakítása, valamint az izraelita vallás egyenjogúsítása, azaz az ún. recepció”. GYURGYÁK, *A zsidókérdés Magyarországon*, 65.

mind az ortodoxián belül számos alcsoportot különböztethetünk meg, és mindkét csoport viselkedésére jellemző a disszimiláció és az asszimiláció stratégiája is. Ezek a csoportidentitások Pap Károly műveiben is visszaköszönnek: az *Azarel*-novellákban és az azonos című regényben Jeremia apó az ultraortodoxiát képviseli, míg az apa neológ rabbi. De számos más karakter is megjelenik a szövegekben, akikben a zsidóság más-más arcait fedezhetjük fel. Azok az életvitelbeli és felfogásbeli eltérések, melyek ezen alakok kapcsán realizálódnak Pap írásaiban, a neológia és az ortodoxia fontos különbségeire világítanak rá. Kőbányai János így fogalmaz ennek kapcsán: „az *Azarel*-ben, s az ahhoz kapcsolódó novellákban nem az apa személye (és hivatása, »mestersége«) a központi alak, hanem benne megtestesítve mindaz, amit képvisel abban a döntő jelentőségű »végzetes szakadásban«, amely a magyar zsidóságot konfrontálta a modernitással”,⁵⁴ illetve az „*Azarel* Jeremia apót tárgyaló fejezete a magyar zsidóság 100 (sőt, a német zsidóság 200) éves vitáját sűríti össze s viszi végig az egész regényen.”⁵⁵

Fjorimovics Kinga szerint „az asszimilációt folyamatnak, folyamatos alkalmazkodásnak tekintve mind az ortodoxia, mind a neológia viszonya a külvilághoz, annak elvárásaihoz és követelményeihez leírható mint folytonos változás, amelynek persze a különböző irányzatoknál más és más a ritmusa, és a hangsúlyok is máshová kerültek. Az irányzatok közti különbségeknek tehát nem az a legfőbb jellemzőjük, hogy az asszimiláció egészéhez hogyan viszonyultak, azaz leegyszerűsítve, hogy elvetették, vagy ellenkezőleg, támogatták-e azt, hanem éppen azokban a jelenségekben nyilvánulnak meg, amelyek az asszimilációs folyamaton belül vizsgálhatók.”⁵⁶ A szerző kiemeli, hogy mind a neológia, mind az ortodoxia a „másikhoz” való viszony folyamatos újradefiniálásával határozta meg önmagát.⁵⁷ A harmadik irányzat pedig, mely 1871-ben lett államilag elismert, egyértelműen csak a másik kettő viszonylatában értelmezhető: a status quo ante csoport „nevében hordozta a Kongresszust követően hivatalosan is két szembenálló táborra szakadt magyarországi zsidó közösség belső harcaihoz való viszonyát. Nem ismerték el a Kongresszuson bekövetkezett szakadást, a Kongresszus előtti állapotokat kívánták konzerválni.”⁵⁸

A két fő felekezeti csoport, melyekkel foglalkozni fogok, a neológia és az ortodoxia. „Magyarországon a neológ-ortodox szakadás után enyhe ortodox fölényű egyensúlyi helyzet alakult ki, s egészen 1920-ig, amikor Magyarország az első világháborút lezáró békekötés következtében területe több mint kétharmadát

⁵⁴ KŐBÁNYAI, *A magyar-zsidó irodalom története*, 503.

⁵⁵ *Uo.*, 505.

⁵⁶ FJORIMOVICS, *Szétszakadt történelem*, 103.

⁵⁷ *Uo.*, 17.

⁵⁸ *Uo.*, 14.

elvesztette, a neológia és az ortodoxia nagyjából 40:55%-os arányban oszlott meg, az ortodoxia javára.”⁵⁹ A két irányzat közötti legmérvadóbb különbség, hogy míg előbbi vallásként, addig utóbbi életmódként értelmezi a judaizmust. Emiatt a következő három pontban is jelentős eltérések észlelhetők felfogásukban: a hitközség meghatározása, a szervezeti egységének kérdése, illetve a rabbi szerepköre. Neológia és ortodoxia szétválását azonban a gyakorlat szintjén nehéz volt megvalósítani:

A két országos szervezet úgy viszonyult egymáshoz, mint a szíami ikrek, vagyis az egyik változásai hasonló mozgásokat eredményeztek a másikon belül is. Ami az általuk képviselt hitközségeket illeti, nem találhatunk két különböző típusú közösséget, mint azt a két vallás teóriája alapján várnánk. A szakadás nyomán létrejött valóság árnyaltabb volt. Akadtak közösségek, melyek tisztán az egyik típust képviselték. Némely kisebb városban a zsidó lakosság egésze kifejezetten konzervatív volt, néhány polgárainak számát tekintve közepes méretű városban viszont csak „javított” zsinagóga működött magyarul szónokló rabbival, és a hívek saját maguk határozták meg, milyen szigorúan tartják be a hagyományt. E két típus szervezeti hovatartozása felől nincsenek kétségeink, az előbbi az ortodox, az utóbbi a kongresszusi, vagy elterjedtebb nevén a neológ szervezethez tartozott. Ezekben a hitközségekből is kialakulhattak személyes vagy közösségi feszültségek és viszályok, de ezek nem voltak elvi színezetűek, és az őket felügyelő országos szervezetek jogi testületének segítségével eldönthették a vitás kérdéseket.⁶⁰

A következőkben először az ortodox csoportot fogom megvizsgálni, kitérve az egyes alcsoportjaira. „A reformtábor egyértelmű erősödése és az egyre inkább érlelődő emancipáció az 1860-as években megosztotta a konzervatív tábor, amely egyszerre négy, egymással összefüggő kihívással találta magát szemben. Ezek a következők voltak: a. a kormány bevezette a kötelező világi oktatást; b. a magyarországi zsidóság rohamosan növekvő nyelvi akkulturációja; c. a magyar nemzeti identitás adoptálásának erősödő nyomása; d. végül a zsinagógái reformok széles körű terjedése” – írja Frojimovics Kinga.⁶¹ Az ortodoxián belül három különböző, nagyobb csoportról beszélhetünk a hatvanas évektől kezdve: a Hildesheimer Azriel kismartoni rabbi vezette neoortodoxiáról, a Schick Mózes huszti rabbi köré szerveződő centrum-táborról, illetve a szélsőséges ultraortodoxiáról, melynek vezetői Lichtenstein Hillel, Szofer Hajim és Schlesinger Akiva Jozsef voltak.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Jakov KATZ, *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*, Múlt és Jövő, Budapest, 2009, 290.

⁶¹ FROJIMOVICS, *Szétszakadt történelem*, 58.

A harmadik csoporthoz tartoztak a haszid közösségek és vezetőik.⁶² Két kézzelfogható jele is volt a szakadásnak: az első a székesfehérvári ortodoxok kiválása a hitközségből 1862-ben, majd 1865 őszén a hagyományhű (ortodox) rabbik Nagymihályban tartott gyűlése, melynek határozatai a következők voltak: a prédikáció nyelve csak jiddis lehet; olyan templomban nem lehet imádkozni, ahol az almemor nem középen található, és a női karzat elválasztása nem megfelelő; tilos tornyot építeni a zsinagógára; ahogy ornátust viselni sem megengedett, valamint a vegyes kórus énekének meghallgatása is tilos; végül pedig: nem lehet a templomban esketni.⁶³ Habár kívülről egységesnek tűnt az irányzat, a tagok között mégis számos konfliktus merült fel, többek között a fentebb jelzett döntések kapcsán.⁶⁴ Érdekes módon ezek az előírások elsősorban nem az újítók (neológok) ellen irányultak, hanem az óhitű közösségen belüli különbségét voltak hivatottak kiküszöbölni: „A bima elmozdítása kivételével csupa olyan újítást tiltottak meg, amelyeket az 1860-as években éppen ezekben a »középutas« ortodox hitközségekben vezettek be, többek között az ortodoxia fellegvárában, Pozsonyban. Nem tiltottak viszont semmi olyasmit, amit a klasszikus reformtemplomokban már akár évtizedekkel korábban bevezettek, például az orgona” – írja Frojimovics Kinga Michael K. Silber kutatásaira hivatkozva.⁶⁵

Az asszimiláció és disszimiláció folyamatai eltérő mértékben voltak jelen a különböző csoportok esetében. A teljes disszimiláció, önelkülönítés folyamata elsősorban az ultraordoxiára volt jellemző, viselkedésüket a modernizáció, a magyar nyelv és kultúra, illetve politikai identifikáció elutasítása fémjelezte.⁶⁶ Jól megvilágítja az elkülönülés stratégiáját a kerítés metaforája, melyet Rabbi Hillél, a csoport kiemelkedő rabbija előszeretettel használt beszédeiben: „Kerítésekre volt szükség, amelyek megvédik a konzervatív közösséget a világot uraló gonosz eszméktől. A kerítés lényege, hogy tartózkodjanak minden olyan intellektuális elfoglaltságtól, mely nem a Tórával kapcsolatos – szemet szemért, hiszen rabbi Hillél és társai felfogása szerint a hagyomány hanyatlása azzal kezdődött, hogy nem zsidó forrásból származó ismeretek és tudományok előtt tárták szélesre a zsidó világ kapuit.”⁶⁷ Az ultraortodoxia képviselői szerint a zsidó hagyományban

⁶² Uo., 58.

⁶³ GYURGYÁK, *A zsidókérdés Magyarországon*, 219.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ FROJIMOVICS, *Szétszakadt történelem*, 59.

⁶⁶ „These groups continued to dissociate themselves from modernization, declining to adopt Hungarian language, culture, or political identification”. Guy MIRON, *The Waning of Emancipation. Jewish History, Memory and the Rise of Fascism in Germany, France and Hungary*, Wayne State University Press, Detroit, 2011, 155.

⁶⁷ KATZ, *I. m.*, 94.

tilos minden változás és változtatás, ezt az állapotot pedig a kulturális elszigetelődés során lehet megvalósítani. Ehhez képest a centrum-ortodoxia a többségi társadalomhoz való közeledést választotta – elsősorban a nyelvhasználat és a zsinagógák felépítésének tekintetében, de ezzel együtt ragaszkodott az ortodoxia alapját képező halaha⁶⁸ törvényekhez:

Máhárám Schick rabbi [a centrum-ortodoxia egyik vezetője] elismerte, hogy a hagyomány hanyatlása válaszlépéseket követel, de úgy vélte, ezeket a halaha törvényei szerint kell kidolgozni. Rabbi Hillél határozottan elítélte azokat a zsinagógákat, melyek külseje vagy szertartási rendje eltért a megszokottól, és kihirdette, hogy nem csupán a bennük imádkozókhöz tilos csatlakozni, hanem a külsőbűket sem szabad átlépni. Máhárám Schick ezzel szemben részletekbe menően számba vette az ilyen épületek kapcsán felmerülő kérdéseket: szabad-e oda belépni a szertartások alatt vagy azokon kívül, enyhít-e a zsinagóga megítélésén, ha egyébként a hagyomány szabályainak megfelelően viselkednek benne, vagy sem, és így tovább. Maga, ha a szükség úgy hozta, imádkozott ilyen épületben.⁶⁹

Azriel Hildesheimer, a neoortodoxia legkiemelkedőbb képviselője azonban egyértelműen tiltakozott a rabbigyűlés szélsőséges intézkedései ellen, mert ő az alkalmazkodásban látta a jövőt.⁷⁰ Ez az alkalmazkodás nemcsak a befogadó társadalomhoz való alkalmazkodást jelentette, hanem az ortodoxián belül a többi felekezeti irányzathoz is.⁷¹ Fontos volt számára, hogy a hagyomány mércéjével mérve megbízható emberek kezébe kerüljön az intézményi irányítás: „A megbízhatóság feltételeinek enyhítésével szándékozott az ortodox küldöttekre szavazók számát növelni, és kulturális nyitottsága révén az oktatással, azon belül főként a rabbiképzéssel kapcsolatos engedményekkel kívánta megbékíteni a mérsékelt neológokat. A kongresszusi választások előtt tartott beszédében egyértelműen ki is jelentette: nem kívánja szétszakítani a gyülekezeteit.”⁷² A csoporton belül

⁶⁸ A Tórából az írásmagyarázók által levezetett szokásjog.

⁶⁹ KATZ, *I. m.*, 111.

⁷⁰ *Uo.*, 118.

⁷¹ Azonban egy ponton bennük is felmerült az elszakadás igénye: „A kismartoni rabbi összefoglalójában valóban e népes csoport ismert vezetőjeként mutatja be saját magát. Mint írja, a csoport tagjai megvitatták, nem lenne-e ésszerű és egyben kötelességük a nyilvánosság előtt olyan külön frakcióként fellépni, mely az újtóktól a vallási szakadéktól, a konzervatív ortodoxoktól pedig a múltésségbeli különbségek miatt határolódik el. Végül taktikai és elvi megfontolásból vetették el a javaslatot. Az ortodox tábor megosztottsága gyengítette volna őket a haladókkal vívott harcban, ezenkívül a konzervatívok közé tartoztak az ország legnagyobb rabbijai, rabbi Avraham Schag, rabbi Hájim Szófér és Máhárám Schick, hogy csak a legkiválóbbakat említsük, akik tekintélye az egész ortodoxia körében túl nagy volt ahhoz, hogy nyilvánosan fellépjének ellenük.” KATZ, *I. m.*, 188.

⁷² *Uo.*, 162.

az ultraortodoxia tevékenysége járult hozzá leginkább a végleges felekezeti szakadáshoz. Az ortodoxia egyes táborai közötti különbségek a közösségek területi elhelyezkedéséhez is köthetők: a neoortodoxok Nyugat-Magyarország és az Alföld egyes, urbanizált területein éltek, míg az ultraortodoxok az észak-keleti régiókban. Jakov Katz a két területet Oberlandként és Unterlandként különbözteti meg.⁷³

Az asszimiláció és disszimiláció folyamatai a nyelvhasználatban is tetten érhetők, és szintén területi sajátosságokat mutatnak: „a zsidóság a már eleve magyar többségű vidékeken asszimilálódott nyelvileg a legteljesebben, tehát például két alföldi megyében, Hajdúban és Szabolcsban, vagy a Duna-Tisza közén. A magyar többségű vidékek asszimilációs ereje tehát erősebbnek bizonyult az irányzatok integrációs hajlandóságának különbségénél, hiszen az említett két alföldi megyében például a zsidóság döntő többsége az ortodoxiához tartozott. Azokon a vidékeken azonban, ahol a lakosság többségét valamelyik nemzetiség tette ki, az ortodoxia megtartotta eredeti nyelvét.”⁷⁴ A nyelvhasználat mellett az iskola-rendszer mibenléte is fontos különbségeket mutatott az irányzatok és alcsoportjaik között: a neoortodoxok és a neológ hitközségek „hagyományosabb” része sűrű elemi iskolahálózatot hozott létre, részben azért, hogy a gyerekeik ne államiba iskolába járjanak,⁷⁵ míg a keleti területeken nagyon ritkán volt fellelhető ilyen hálózat (a kötelező iskolalátogatás törvényének ellenére), így az ezekben a régiókban élő gyerekek főleg a jesivákat és hédereket látogatták.⁷⁶

Az asszimiláció tekintetében fontos kérdés a nacionalizmushoz való viszony. Az ultraortodox csoporttól eltekintve a patriotizmus több szinten is megmutatkozott az óhitűek között. A Hitőr Egylet, melyet 1867-ben hoztak létre annak érdekében, hogy megvédje az ortodoxia álláspontját a neológiával szemben, a centrum-ortodoxia nézeteit is képviselte a nyelvi kérdésben: az egylet „alapszabálya tanúbizonyossága szerint, kettős célt tűzött maga elé: a konzervatív vallásosság védelmét és a magyar nemzethez való nyelvi akkulturáció erősítését a tagok körében.”⁷⁷

⁷³ „Más volt a helyzet az ország északkeleti részében, az Unterlandnak nevezett alsó országrészben. A zsidó lakosok többsége Galíciából jött és jiddisül beszélt, sokan közülük ragaszkodtak a haszid életvitelhez, mely magán viselte egy kifejezetten zsidó kultúra egyedi jegyeit. Egyrészt sokkal határozottabban elzárkóztak az elől, hogy lemondjanak a zsidó életmód bármely eleméről – különösen a közösség fennmaradását nemzedékről nemzedékre biztosító nevelés területén –, mint az Oberland lakosai.” *Uo.*, 55.

⁷⁴ „A főleg ruténok lakta Máramarosban az ortodoxia alapvetően jiddis nyelvű maradt, ott még 1910-ben is csupán a zsidóság 17%-ának anyanyelve volt magyar. Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg a többségében németek lakta Nyugat-Felvidéken is (Sopron, Moson, Pozsony, Nyitra, Trencsén és Árva megyék), ahol az ortodox népesség, bár kisebb mértékben, mint a keleti jiddis tömb esetében, megőrizte német anyanyelvét.” *FRÖJMOVICS, Szétszakadt történelem*, 108.

⁷⁵ *Uo.*, 110.

⁷⁶ *Uo.*

⁷⁷ *Uo.*, 62.

Erre a „hazafiságra” utal az egylet újságjának neve is: Magyar Zsidó. De felhozhatjuk példának az 1940-es években az Orthodox Zsidó Újságban publikált cikkeket, melyek arról szóltak, milyen mértékben járult hozzá a zsidóság a magyar társadalom és gazdaság fejlődéséhez.⁷⁸ Ezzel együtt azonban az ortodox szerzők azt is jelezték, hogy a vallási előírásokat nem hajlandók feláldozni a patriotizmus oltárán.⁷⁹

A neológia irányzata (önmegnevezésük szerint: „kongresszusi irányzat”, „kongresszusi zsidók”) szintén több alcsoportra osztható, mégis elmondható, hogy az asszimiláció és a disszimiláció folyamatai közül itt az előbbiek domináltak. Ezzel együtt fontos kiemelni, hogy a történelmi változások hatására a húszas-harmincas években az önelkülönítés folyamatai is megerősödtek a neológ csoporton belül – erre konkrét példa Sós Endre kultúrnacionalizmusa. Jakov Katz a következőképpen fogalmaz az újhíti irányzattal kapcsolatban: „A neológia ki szerette volna tárnai a zsinagóga kapuit a nem zsidó világban teret hódító eszmék, a polgári szabadság és a korszerű esztétikum gondolatai előtt. A kor szellemének a halaha alaptörvényeinek megsértése nélkül kell kifejezésre jutnia a zsinagóga épületében és belső elrendezésében, a beszédekben, a kántor és a kórus imájában.”⁸⁰ A többségi társadalomhoz való közeledést jelöli, hogy a neológ zsinagógák közel háromnegyedében magyarul prédikáltak a rabbik.⁸¹ Az iskolarendszer kialakítása szintén az asszimiláció folyamatát tükrözi vissza: „Ezek a hitközségek általában nem nyitottak saját elemi iskolát, a gyerekeket az állami iskolákba, vagy akár más felekezetek iskoláiba küldték tanulni. Ezt a stratégiát persze a városi zsidó hitközségek tagjai tudták legkönnyebben alkalmazni, hiszen a hatóságok csak ezekben a nagyobb centrumokban hoztak létre állami iskolákat. Mivel azonban éppen a városok voltak a neológia központjai, a kulturális asszimilációnak ezt a legkövetkezetesebben végigvitt módját könnyedén követték.”⁸² A Rabbiképző 1877-es megnyitása is a társadalmi közeledést szolgálta. A felsőfokú intézmény a neológiához tartozott – annak ellenére, hogy az egész zsidó közösségnek szánt iskolaalapból építették. Az ultraortodox Lichteinstein rabbi „egy 1887-ben írt levele tanúsága szerint az egész zsidó vallás szempontjából veszélyesnek tartja az intézményt és végzettjeinek működését. Szerinte a neológok legfőbb törekvése

⁷⁸ „Orthodox spokespeople continued to express a positive evaluation of the emancipation period even in the early 1940s. The Orthodox Zsidó Újság, for example, published articles about the Jewish contribution to Hungarian society and economy and described the positive attitude of Hungarian national heroes to the Jews.” MIRON, *The Waning of Emancipation*, 203.

⁷⁹ Guy Miron Korein rabbi szavait idézi: „The Emancipation is crucial for us from the perspective of our civil rights, but we are obliged to care for and preserve our [internal] framework [...] ... we should not offer a higher price than other groups for our patriotism.” *Uo.*, 205.

⁸⁰ KATZ, *I. m.*, 59.

⁸¹ FROJIMOVICS, *Szétszakadt történelem*, 108.

⁸² *Uo.*, 111.

a zsidó vallás alapjainak aláásása és lényegének megsemmisítése, amit az állami támogatást élvező rabbiképzőből kikerülő, új típusú vallási vezetők irányításával tudnak véghezvinni.⁸³ Éppen ezért az ortodoxok közösségeket vezetését nem vállalhatta a Rabbiképzőben végzett rabbi, de számos más intézkedést is hoztak az intézménnyel való kapcsolat tiltása érdekében.

Ezzel együtt ki kell emelni, hogy már a Kommün bukása után, 1919-ben jelentek a neológ zsidóság köreiben is azok a gondolatok, melyek az asszimilációval szemben kritikát fogalmaztak meg: Szabolcsi Miksa például, az Egyenlőség szerkesztője „1919 végén a pesti izraelita hitközség nevében szózatot intéz a kitérőkhöz, amelyben egyrészt megkísérli lebeszélni a kitérésről a »jellemtelenek kasztját« [...] másrészt a szabadgondolkodókat a zsidó múlt [...] megbecsülésére és ápolására szólítja fel, végül a következőket mondja: »Fel a fejjel, zsidó testvér! Állj meg a végzetes úton, amelyre léptél. [...] Ne hagyd el a zsidóságot!«.”⁸⁴ A történelmi események hatására az ehhez hasonló szólamok egyre erősebbek lettek a húszas-harmincas években. Ezzel kapcsolatban elmondható, hogy például a Pesti Izraelita Hitközségben egyfajta generációs váltás indult el ebben az időszakban: 1920 és 1944 között „a PIH [...] az új neológ zsidó generáció, a zsidó hagyományaira büszke, ugyanakkor a magyar kultúrát is magáénak érző és a magyar államhoz lojális »magyar-zsidó« nevelésének fő színterévé vált. Ez az új, »magyar-zsidó« identitással rendelkező generáció volt hivatva arra, hogy fokozatosan felváltsa a még a Monarchia korában, annak hagyományaiban nevelődött »zsidó vallású magyar« identitású, előző neológ generációkat.”⁸⁵ Többek között azért is utasították vissza a neológok a nemzetközi szervek beavatkozását a numerus clausus törvények kapcsán, mert ezt összeegyeztethetetlennek vélték a hazafisággal.⁸⁶ Tehát, ahogy az ortodox csoportok esetében is, úgy az újhítűek körében is megnyilvánult a patriotizmus eszméje. Nemcsak az IMIT lapjain jelentek meg azok a szólamok, melyek a zsidóság felekezeti értelmezésétől elszakadtak, és közeledtek az ortodoxia felfogásához, mely életvitelként gondolt a judaizmusra. Az 1930-as években az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület ankétsorozata *A zsidóság mai problémáiról* címmel futott, és a kitéréssel, a vegyes házasság kérdésével és az antiszemitizmussal is foglalkozott.⁸⁷

⁸³ Uo., 68.

⁸⁴ Szabolcsi Gyurgyák János idézi. GYURGYÁK, *A zsidókérdés Magyarországon*, 237.

⁸⁵ FROJMOVICS, *Szétszakadt történelem*, 244.

⁸⁶ „Úgy vélték, hogy a Trianonban »megcsonkított« Magyarország politikája elleni küzdelmet nemzetközi síkra helyezni összeegyeztethetetlen a magyar zsidó hazafisággal, egyenlő a hazaárulással. A nemzetközi zsidó szervezetek beavatkozását ráadásul az is elfogadhatatlanná tette a magyarországi zsidó vezetők számára, hogy e szervezetek éppen a Párizs környéki békékben lefektetett nemzeti kisebbségi elvek megsértése alapján akartak tiltakozni.” Uo., 251.

⁸⁷ Uo., 231.

Ahogy az ortodoxián belül is számos alcsoport fedezhető fel, úgy a neológ identitás sem volt egységes. Laczó Ferenc *Magyar zsidó identitásopciók. Tudományos szövegek identitásdiskurzusainak elemzése a Horthy-korban megjelent IMIT évkönyvek alapján* című munkájában az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyveit (1929–1943) vette górcső alá, és bemutatta, hogy az IMIT évkönyvsorozatában számos eltérő magyar zsidó identitásopció lelhető fel. Az IMIT a modern magyar neológ zsidó tudomány fóruma volt, és többek között Pollák Miksa, Pap Károly apja is itt publikálta *Madách Imre és a Biblia* címmel írott tanulmányát egy sorozat keretében. Laczó a következő zsidó identitásopciókat fedezte fel az évkönyvekben:

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1929 és 1943 között megjelent évkönyveiben összesen hét magyar zsidó identitásopciót sikerült azonosítanom. Az évkönyvekben publikáló tudósok közül többen a magyar nemzeti identitás és a zsidó vallási identitás egymásmellettségének elméletét fejtették ki (ezt neveztem együttes opciónak). Mások a zsidóság felekezetiiségének elképzelését nem használták ilyen szigorú elhatárolásra és egymás mellé tételre. A magyar-zsidó identitást ehelyett kevert kettős identitásként értelmezték. Harmadikként bemutattam az asszimilációpárti diskurzusnak olyan alternatív válfaját, mely a zsidó identitást erőteljesebben hangsúlyozta és (a beolvadás tendenciáival szembehelyezkedve) a zsidóság megmaradása mellett állt ki. Ez volt az öntudatosan zsidó asszimiláns opciója. A kettős identitás negyedik változata a duális kötődést a zsidóság népi voltának elméletével kívánta összeegyeztetni. A magyarságra ennek kifejtése keretében tett rövid utalások már-már teljesen formálisnak tekinthetők. E négy opciót akár úgy is felfoghatjuk, mint egy skála különböző pontjait, mely a felekezetiől a keverten és az öntudatosan zsidó asszimilánson át az elvben asszimilációs, de egyúttal népi zsidó opcióig terjed. E skála szélső értékének Komlós Aladár konfliktusalapú identitásdiskurzusa számít, mely egyidejűleg szolgált a kettős identitás domináns formáinak kritikájával és a kettősség újfajta megfogalmazásával. Hatodikként szerepeltettem a magyar identifikáció primátusát hangsúlyozó opciót. E nemzeti diskurzus éppúgy utalhatott az ezeréves közös múltra, mint ahogy tárgyalhatta a zsidók magyarosodásának a modern korban meginduló és előrehaladó folyamatát. Jellemző, hogy még az utóbbit kiemelő szövegek is, bár értelemszerűen nem állították a magyarországi zsidók eredendő magyarságát, magyarosodásukat rendszerint teljes körűnek kívánták láttatni. Utoljára, de nem utolsósorban több szöveg (mintegy a nemzetivel szemben) a patrióta opciót fejtette ki, téve ezt többnyire a különleges zsidó hűség elméletének felhasználásával, máskor pedig a magyarság szolgálata konkrét eseteinek bemutatásával. Az IMIT Évkönyvekben publikáló értelmiségiek tehát a magyar zsidó identitás számos, lényeges pontokon eltérő változatát artikulálták, melyek között elemzői szemmel feltétlenül érdemes különbséget tennünk.⁸⁸

⁸⁸ LACZÓ, I. m., 104–105.

A csoportidentitás dinamikus voltát bizonyítja az is, hogy az idő előrehaladtával, főként a háború éveiben, az IMIT szerzői egyre elfogadóbb álláspontot képviseltek a másik, ortodox táborral szemben.⁸⁹

Pap Károly esetében is egyfajta kettős identitásról beszélhetünk. Erre már Hetényi Zsuzsa is rámutatott korábban, Iszaak Babellel állítva párhuzamba a szerzőt.⁹⁰ De egy másik nevet is érdemes Pap Károlyé mellett említeni: Komlós Aladárét. Ahogy Komlós Aladár, úgy Pap is egyfajta fragmentált identitást alakított ki⁹¹ – ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy ennek bázisát az asszimiláció „magyarnak neveltek” kurzusa teremti meg.⁹² A fragmentált identitás alapja a kettős kötődés, ennek szemléltetéséül az imént felsorolt szerzőktől idéznék egy-egy gondolatot. „[A]z igazság az, hogy magyar is vagyok, zsidó is vagyok” – írja Komlós Aladár.⁹³ „A zsidóság: vérem, szellemem, atyáim ezeréves sorsa. A magyarság: fedelem, nyelvem, írásom: munkám sorsa” – fogalmaz Pap Károly.⁹⁴ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy Pap Károly esetében e mögött az elképzelés mögött egyfajta misztikus elgondolás áll, mely leginkább publicisztikájában érhető tetten: „Most, ebben az életemben magyar vagyok, mert munkám sorsa is magyar. Ezt minden zsidónak, aki itt él s dolgozik, át kell éreznie, s bizonyára át is érzi. S minden magyarnak is. A munka van olyan erős kötelék, mint a vér és szellem. S az ember, aki munkáját teljes odaadással végzi: magyar.”⁹⁵ Az író *Zsidó sebek és bűnök* című művében a zsidóság jövőjét egyfajta nemzeti kisebbségként képzei el. Ezért nem támogatja például a cionizmus szellemi áramlatát, mert úgy gondolja, a zsidóság „végzete”, hogy a szétszórásban élje meg zsidó identitását.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy bár a felekezeti szakadás végbe ment, azonban a második világháborúig számos változás történt mind a felekezetek kifelé történő kommunikációjában, mind a belső önmeghatározásukban.

⁸⁹ Uo., 84.

⁹⁰ HETÉNYI, ZSUZSA, „Пук и тупик еврейской литературы: Исаак Бабель и Карой Пал.”, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 43. (1998/3–4.), 325–332.

⁹¹ Kőbányai János így fogalmaz ennek kapcsán: „Ez a kategória olyan alkotókat csoportosít, akik egyaránt részt vettek mindkét kulturális térben, s azt természetes állapotnak tartották. [...] Olyan pályákról van szó, amelyek a gondolati és esztétikai eredményekben egyaránt érvényesültek – és ezzel szoros összefüggésben olyan zsidó értelmiségi magatartásban, ami pozitív válaszként értelmezhető a diaszpóra-létben elfoglalt mozgástér kihasználására”. KŐBÁNYAI JÁNOS, *Szétszálazás és újraszövés. A Mult és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése*, Osiris, Budapest, 2014, 208–209.

⁹² GYÁNI, *Identitás versus imázs*, 213.

⁹³ KOMLÓS, *Zsidók a választáson*, 11. Ahogy azonban korábban említettem, Komlós Aladár életútja során többfajta zsidó identitást is magáénak vallott.

⁹⁴ PAP Károly, *Válasz egy különítményes vallomásra = Megváltás: In memoriam Pap Károly*, szerk. Csűrös Miklós, Nap, Budapest, 2006, 133.

⁹⁵ Uo.

A vészidőszak vége felé közeledve az ortodox és neológ pozíciók egyre közelebb kerültek egymáshoz, és együttműködésükre is volt példa a Joint segélyakciók keretében.⁹⁶

II. Pap Károly műveinek ideológiai olvasata a korabeli publicisztikákban

Pap Károly egyike azon magyar szerzőknek, akik szinte teljesen kiszorultak az irodalmi kánonból. Ha meg is említődik a neve, akkor is az „elsüllyedt” írók közé sorolják.⁹⁷ Saját korában azonban ígéretes szerzőnek számított, az Est-lapok és a Nyugat holdudvarába tartozott. Ezzel együtt fontos jelezni, hogy művei erősen megosztották az olvasóközönséget és az értelemzőket, elsősorban azért, mert visszatérő témájaként a zsidó identitás konfliktusosságát és a zsidó hagyomány átörökíthetőségének kérdését választotta, reflektálva saját korának problémáira is. Ez a választás az aktuális történelmi időszakban egyáltalán nem volt magától értetődő és veszélytelen vállalkozás. Fő tézisem, hogy az előző fejezetben részletezett, szerző korabeli történelmi-politikai változások a zsidó identitását nyíltan felvállaló írónak a művészi pályáját is befolyásolták, és műveinek kiesése az irodalmi kánonból is részben ennek a folyamatnak a következménye. Pap Károly tehát ezeket a változásokat maga is átélte – ha egy részüket közvetve is –, hiszen édesapja Sopron neológ rabbija, Pollák Miksa teológus és irodalomtudós volt.⁹⁸

Ebben az időszakban született meg egy, a zsidóság számára meghatározó mozgalom is, amelyről bővebben még nem esett szó: a cionizmus szellemi áramlata. Herzl Tivadar, a cionizmus egyik alapítóatyja 1893–1894-re véglegesítette kezdeti elgondolásait,⁹⁹ 1903-ban pedig az első magyar cionista kongresszus is

⁹⁶ „A Joint a segélyakciók egységes megszervezése érdekében felhívta az irányzatok vezetőit, hogy hozzanak létre egy közös, kizárólag humanitárius tevékenységet folytató intézményt. Ezért jött létre 1938 decemberében a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (MIPI), amelynek végrehajtó bizottságába 1939 elején a három irányzat képviselői mellett a Magyar Cionista Szövetség képviselői is bekerültek. A bizottságban az irányzatok és a cionisták képviselőinek aránya a következőképpen alakult: öt neológ, négy ortodox, egy statusquo ante és két cionista tag. A végrehajtó bizottság két társelnökévé a neológ és az ortodox Országos Irodák elnökei lettek. Az irányzatok szétválása óta ez volt a magyarországi zsidók első közös szervezete.” FROJIMOVICS, *Szétszakadt történelem*, 359–360.

⁹⁷ Lásd például a Magyar Narancs *Elsüllyedt szerzők* című sorozatát, melyben Bán Zoltán András írt Pap Károlyról. BÁN Zoltán András, *A megszállott*, 168. o. 2009. április 30., 36–38.

⁹⁸ Pollák Miksa „kapcsolatban állt a Tudományos Akadémiával, több irodalmi tanulmány szerzője (*Arany János és a Biblia, Madách Imre és a Biblia, Tompa Mihály és a Biblia*).” LICHTMANN, *Az igazságkereső. Pap Károly*, 15.

⁹⁹ Harel, HAJA, *Herzl és magyar barátai Párizsban, 1891–1895 = Hágai országa*, 122.

lezajlott.¹⁰⁰ Fontos azonban hozzátenni, hogy a cionizmus a második világháborúig kisebbségi irányzat maradt, szemben az asszimiláns-integrált irányzatokkal. Mindezekkel az eseményekkel a háttérben Pap pályája a húszas években indult el, ekkorra az antiszemizmus növekedése már a törvénykezés szintjén is kézzel fogható volt: kezdve az 1920-as numerus clausus rendelettel,¹⁰¹ majd folytatva a zsidótörvényekkel (1938,¹⁰² 1939¹⁰³ és 1941¹⁰⁴). 1936-ban a *Cion bölcseinek jegyzőkönyve* is megjelent magyar fordításban, ami a zsidók elleni összeesküvés-elméleteknek újabb táptalajt adott. A hamisítványban „többek között az olvasható, hogy az első bázeli cionista kongresszus (1897) óta a világ zsidósága, a zsidó tőke és a baloldali forradalmak segítségével, már nagyrészt megvalósította a nyugati civilizációra kiterjedő világuralmi tervét”.¹⁰⁵ Pap Károly az első zsidótörvény életbe lépése után gyakorlatilag visszavonult, az írást nem hagyta abba, azonban nem publikált egyetlen novellát és regényt sem (egyedül az 1939-től megjelenő Ararát Magyar Zsidó Évkönyvben voltak olvashatók írásai, azonban ezek javarészt újraközlések voltak). A negyvenes években végül két drámával jelentkezett, a *Batsébával* (1940) és a *Mózes* (1944), azonban ezeket a zsidóellenes törvények miatt csak az Izraelita Hitközség színpadán, a Goldmark-teremben mutathatták be, kis közönség előtt. Pap Károlyt 1944

¹⁰⁰ „1903-ban ült össze Pozsonyban a magyarországi cionista egyesületek első kongresszusa, és megalakult a Magyarországi Cionista Szervezet.” Novák Attila, *Cionizmus a két világháború közötti Magyarországon = Hágár országa*, 133. A cionizmus témájában lásd Novák Attila további műveit: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon. 1945–1949, Múlt és Jövő*, Budapest, 2000; *Theodor Herzl*, Vince, Budapest, 2002.

¹⁰¹ „A numerus clausus (1920:XXV. tc.) az össznépességben való arányuk alapján hat százalékban maximalizálta a zsidó hallgatók arányát a felsőoktatásban. [...] A kormány ugyan később, 1928-ban enyhítette a törvényt, de nem annyira az antiszemita légkör változása miatt, inkább politikai megfontolásból.” Rafael VÁGÓ – FROJIMOVICS Kinga, *Antiszemizmus a két világháború között = Hágár országa*, 208.

¹⁰² „1938 májusában megszületett az első zsidóellenes törvény (1938: XV. tc.). A törvény húsz százalékra korlátozta a zsidók részvételét a szabadfoglalkozásokban és bizonyos ipari és kereskedelmi vállalatoknál.” Uo., 210.

¹⁰³ „A zsidóság magyarországi kirekesztésének következő állomása 1939 májusa, a második zsidóellenes törvény (1939: IV. tc.) elfogadása volt. Ez a törvény az 1935-ös németországi, nürnbergi törvényeket alapul véve faji alapon határozta meg a »zsidó« fogalmát. Hat százalékban állapította meg a szabadfoglalkozások területén a zsidók számát, a vállalatok értelmiségi munkaköreiben pedig 12 százalékban.” Uo., 210–211.

¹⁰⁴ „A harmadik zsidóellenes törvény (1941: XV. tc.) fajvédelmi alapon a zsidókat idegen fajnak minősítette, és megtiltotta a zsidók és nem zsidók közti házasságot. [...] A harmadik zsidóellenes törvény elfogadásával a törvénykezés szintjén véglegessé vált Magyarországon a zsidók társadalomból való kirekesztése, miután a gazdasági és kulturális életből való kizárásukról az első két diszkriminatív törvény (1938, 1939) már gondoskodott.” Uo., 213.

¹⁰⁵ Uo., 209.

májusában munkaszolgálatra hívták be Szőnyre. Az utolsó hírek szerint a későbbiekben Buchenwaldba, majd Bergen-Belsenbe vitték, ahol 1945. január 30-án látták utoljára.¹⁰⁶

A következőkben azt kívánom bemutatni, hogy az említett történelmi-politikai változások közepette hogyan alakult a szerző kánonbeli helyzete, milyen fogadtatásban részesültek művei a különböző sajtóorgánumok részéről. Elsősorban a politikai-ideológiai jellegű reakciókat veszem szemügyre. A publicisztikák ilyen irányú áttekintése képet adhat arról, hogyan reagáltak a korabeli társadalom különböző csoportjai, az – előző fejezetben tárgyalt – eltérő felekezethez és/vagy politikai irányzathoz tartozó lapok kritikussai Pap Károly műveire és az általa választott témákra. Véleményem szerint – összekapcsolva az előző fejezet konklúzióival – a diskurzuselemzésekből az is kirajzolódhat, hogy a korszakban milyen szerepajánlatok, elvárások fogalmazódtak meg egy olyan író felé, aki nyíltan vállalta zsidó identitását. Elsősorban tehát a zsidó közösségekhez köthető folyóiratokat, illetve ellenpontjukként az antiszemita irányultságú lapokat vizsgálom. A zsidóság számára a kiegyezés a sajtó felvirágzását is elhozta: „A zsidók polgári emancipációjának törvénybe iktatása (1867) megnyitotta az utat, elsősorban a neológ zsidóság előtt, és lehetővé tette, hogy saját sajtójával bekapcsolódjék a magyar nyelvű sajtóéletbe”.¹⁰⁷ De megjelentek a cionizmus mozgalmához köthető orgánumok is – többek között a Zsidó Szemle és a Cionizmus említhetők meg.¹⁰⁸ Ugyanakkor a századforduló környékén az antiszemita sajtó is egyre jobban megerősödött: „A korszak antiszemita szerveződéseinek fő területe a sajtóélet volt”¹⁰⁹ – fogalmaz Buzinkay Géza.

Érdekesen módon a kétféle „oldal” gyakran hasonló ítéleteket fogalmazott meg az íróval kapcsolatban, így például a „zsidó öngyűlölet” vádját. Ez a jelenség arra is rámutat, hogyan Pap munkássága hogyan kapcsolódott össze a korabeli eszmei-politikai irányzatokkal, és ennek milyen következményei voltak műveinek interpretációjára nézve, illetve tágabban értelmezve a szerző kánonbeli helyzetére. Elemzésemben *Megszabadítottál a haláltól*, a *Zsidó sebek és bűnök* és az *Irgalom* című kötetben megjelent Azarel/Jordán-novellák, illetve az *Azarel* című regény fogadtatására koncentrálok, egyrészt mert a kutatásom szempontjából ezek a művek relevánsak – ezek reflektálnak nyíltan a zsidó identitásra –, másrészt

¹⁰⁶ Bús, I. m., 12.

¹⁰⁷ BUZINKAY Géza, *A zsidóság jelenléte a magyar újságírásban = Hágár országa*, 221.

¹⁰⁸ „1928 és 1931 között jelentek meg a cionista szövetség klalcionista nézeteket hangoztató Ifjúsági Szakosztályának közleményei. A Zsidó Szemle (1907–1938) szintén az általános cionizmus fóruma volt. 1935-ben Cionizmus címmel jelent meg általános cionista lap. Valamennyi kiadvány magyar nyelvű volt.” NOVÁK, *Cionizmus a két világháború közti Magyarországon*, 139.

¹⁰⁹ BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Wolters Kluwer, Budapest, 2016, 223.

mert *A nyolcadik stáció* fogadtatása kevésbé volt jelentős. Az író főbb drámáira (*Batséba*, *Mózes*) adott reakciókat a választott fókusz – Pap Károly prózájának vizsgálata – miatt csak érintem.

2.1. A szépirodalmi kánon: az Est-lapok, a Nyugat és a Baumgarten-díj

Mielőtt rátérnék a zsidó, illetve az antiszemita sajtó elemzésére, érdemesnek tartom röviden felvázolni Pap Károly helyét a korabeli szépirodalmi kánonban. Az író pályája az Est-lapoknál indult, Mikes Lajost Szép Ernő javaslatára kereste fel verseivel.¹¹⁰ Fodor Józsefnek, Mikes titkárának visszaemlékezése szerint Pap költeményeit a szerkesztő nem tartotta közölhetőnek kényes tartalmuk miatt.¹¹¹ „Az Isten megtagadta Magától a muzsikát, az igazi örömet. Tehát Magának prózát kell írni, prózában kell megcsinálnia a költeményeit...”¹¹² – mondta Pap Károlynak. Pap tehát Mikes javaslatára kezdett el a prózáírással foglalkozni, és miután első novellájával visszatért az Est szerkesztőségébe, Mikes vállalta is annak közlését. Az ekkoriban Miklós Andor tulajdonában lévő Est-konszernbe három nagypéldányszámú napilap, a Pesti Napló, Az Est és a Magyarország, illetve az Athenaeum kiadói és nyomdai részvénytársaság tartozott.¹¹³ Pap Károly első elbeszélése, *A menyasszony és a vőlegény* 1923. szeptember 22-én a Pesti Naplóban jelent meg.¹¹⁴ Mikes és Pap között egyfajta mentor–tanítvány kapcsolat alakult ki, erről tanúskodnak Pap Mikesnek küldött levelei,¹¹⁵ a szerző *Osvát és Mikes* című novellája, de Kodolányi János visszaemlékezése is: „Fodor József meg ott ült Mikessel szemközt egy íróasztalnál, vastag pápaszemén át hol az olvasandó kéziratok betűit szemlélgette, hol komázott velem és vele. Ilyenkor kopogtatnak be Mikes ama kedvencei, akikkel a délutáni csendben akart találkozni: Pap Károly, Kőrös Andor s néhányan mások, fölfedezettjei.”¹¹⁶ Pap azonban csak meghatározott témákban közölhetett írást az Est-lapokban. Erről Lévai Jenőnek, a kor egyik fontos zsidó újságírójának, szerkesztőjének írt levelében: „a három

¹¹⁰ LICHTMANN Tamás, *Az életút = Megváltás*, 11.

¹¹¹ „De mit csináljak én az Est-lapokban egy ilyen Jeremiással, aki ezekben a versekben nem tesz egyebet, mint üvöltve, jajgatva tépi láthatatlanul földig érő szakállát, s az utolsó ítéletet hívja Az Est-lapok olvasóinak nyakára?” PAP Károly, *Osvát és Mikes = Megváltás*, 18.

¹¹² Mikes Lajost Szabó Ede idézi. SZABÓ Ede, *Pap Károly: Szerencse*, Kortárs 2. (1958/1.), 146.

¹¹³ BUZINKAY, *A zsidóság jelenléte a magyar újságírásban*, 223.

¹¹⁴ LICHTMANN, *Az életút*, 12.

¹¹⁵ Például: „Igen tisztelt Doktor úr! Lám, lám, Ön és sorsom másik fele [Osvát Ernő], mégsem hagyják elveszni ezt a szegény Pap Károly nevű csavargót.” PAP Károly, *Pap Károly levele Mikes Lajosnak = Megváltás*, 26.

¹¹⁶ KODOLÁNYI János, *Utóhang. Emlékezés Móricz Zsigmondra*, Dunántúl 4. (1955/13.), 46.

lapban, amelyet zsidók alapítottak, szerkesztettek, s nagyjából zsidók írtak, a három lapban, amelyet javarészt zsidók olvastak: nem volt szabad írni a házról, ahonnt származtam. De [...] nemcsak a rabbintust száműzték [...], kitiltották onnét a zsidó földbirtokost, kereskedőt, hivatalnokot, a szegényt, akár a gazdagot, a keresztény zsidót nem kevésbé, mint az ortodoxot.”¹¹⁷

Pap a rivális Nyugat szerkesztőjével, Osvát Ernővel is hasonlóan jó kapcsolatot ápolt, mint Mikessel. Nyugatos karrierje hamar elindult, a *Harmónium* című elbeszélésével megnyerte a folyóirat 1927-es novellapályázatát. Pap Károlyné (Solymosi Hedvig) visszaemlékezése szerint Osvát eleve Papnak szánta a díjat.¹¹⁸ A Nyugat szerkesztője öngyilkossága előtt meghagyta a lap munkatársainak, hogy vegyék pártfogásukba az író: „Szegény öreg Osvát – mondja –, most hallom, halála előtt levelet írt a Nyugatnak, irodalmi barátainak. Ebben a levélben felhívja az illetékes urak figyelmét rám és még egy fiatal költőre. Kéri őket, vigyázzanak a jövőmre. Az öreg Osvát (így mondja) nagyon szeretett engem”¹¹⁹ – nyilatkozta egy interjúban Pap Károly. Életében a harmadik meghatározó mesteralak Móricz Zsigmond volt, aki az első igazi zsidó-magyar író: üdvözölte Papban, és számos fórumon kifejtette, hogy a szerzőt a világirodalom legnagyobbjai között tartja számon.¹²⁰ A két szerkesztő, Mikes és Osvát halála után Móricz lett Pap legfontosabb támogatója.

Kárpáti Aurél 1935-ös körképében három írógenerációt („nagyapák”, „apák”, „fiúk”) említ, Papot pedig a „fiúk” nemzedékéhez sorolja: „A harmadik, legfiatalabb generáció a Nyugat iskolájából került ki. [...] Legjelentősebb képviselői: Illyés Gyula, József Attila, Weöres Sándor, Radnóti Miklós és Rónay Mihály András a lírikusok, Pap Károly és Gelléri Andor Endre az elbeszélők, Illés Endre,

¹¹⁷ PAP Károly, *Levél a szerkesztőhöz! Lévai Jenőhöz = Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*, 193.

¹¹⁸ „Egyik este így szólt Kari: – Remélem, nem vagy túl fáradt. Két esténk van, hogy legépelhessük a *Harmóniumot*. El kell juttatnunk Osváthoz. Ő így akarja. [...] Nem tudom bizonyosan, csak sejtem, hogy Osvát valami jótékony szabálytalanságot követ el ezzel, mert a pályázat titkos. Ő a világ legkorrektebb, legkötelesebb embere, mégis, talán így kíván segíteni rajtam. Bizonyára meg van győződve róla, hogy jó írást adok neki, és előre nekem szánja a Nyugat pályázati díját.” PAP Károlyné, *Osvát = PAP Károlyné, Fények és fénytörések*, Magvető, Budapest, 1971, 5–6. Arra azonban érdemes felhívni a figyelmet, hogy ezek a visszaemlékezések természetesen elfogultak.

¹¹⁹ RÓZSAHEGYI László, *Egy fiatal magyar író sorsa – A Baumgarten-díj árnyékában*, Magyar Hírlap 40. (1930/20.), 5.

¹²⁰ Móricz Zsigmond naplóját Kőbányai János idézi: „Már az éjszaka volt valami jel: három óraker fel kellett kelnem, s írtam egy kis cikket a Pap Károly új novellás könyvéről. (A könyv elragadt, s Pap Károlyt a legkülönb magyar zsidó írónak tekintem. Már régen, de ez az új könyve megerősített ebben a hitemben. Ez egy igen nagy író, s csodálatos, mennyire nem bír érvényesülni.) [...] De meg vagyok győződve felőle, hogy ha összeköttetést tud kapni a világirodalom nagy zsidóival, akkor világszerte híres író és gazdag ember lesz belőle.” KŐBÁNYAI János, *Pap Károly feltámadása*, Múlt és Jövő 22. (2011/4.), 101.

Németh László, Halász Gábor, Bálint György és Hevesi András a kritikusok közül.”¹²¹ Azonban az egy nemzedékhez tartozás nem feltétlenül jelentett hasonlóságot. Pap stílusát annak emocionális telítettsége, egzaltáltsága a korszak expresszionista jellegű prózáihoz kapcsolja,¹²² azonban témái alapján műveit nehéz rokonítani a korabeli elbeszélőkével (kivételt képezhetnek az úgynevezett művésznovellák¹²³), a kortárs recepcióban főként Zsolt Béla neve került említésre.¹²⁴ A két szerzőben közös, hogy a zsidóság problémáira, a zsidók életének változásaira reflektálnak írásaikban. Az utókor kritikáiban pedig legtöbbször Gelléri Andor Endre és Móricz Zsigmond neve merült fel Papéval együtt, előbbi a szereplők kapcsán – műveik főhősei gyakran „outsider”, szegény figurák –, utóbbi pedig – többek között – néhány írás drámai végkifejlete miatt.¹²⁵ „Minden különbségük ellenére valami mély rokonság fűzi össze Gelléri Andor Endrét és Pap Károlyt. Mindketten a világ tündérzenéjének a szavakba-kottázói, s a kottasorok kulcsa mindkettőjüknél a megalázottak és megszorítottak érzése, látása. [...] Móricztól tanultak, de már rajta túl, tovább léptek az elbeszélés hangvételében, a látott valóság átlenyegítésében.”¹²⁶ Fontos azonban kiemelni, hogy Gelléri Andor

¹²¹ KÁRPÁTI Aurél, *Az élő magyar irodalom 1935-ben = Az Est hármaskönyve*, szerk. DERNŐI KOC SIS László – MIHALYFI Ernő – SZABÓ Lőrinc, Est, Budapest, 1935, 170.

¹²² Így például Tamási Áron *Jégtörő Mátyásához* vagy Déry Tibor korai, *A kéthangú kiáltás* című művéhez.

¹²³ A következő novellákat vallom ebbe a csoportba tartozónak: *Elindul egy író, Mosoly, A híres öreg, Mária az öltözőben, Sorsharag, Szállást adok, Sógó kellene, Egy kósza piktör szentképe, Burok néne, A harmónium, Halott a színen, Törteli úr az állatkertben, Írók találkozása, Osvát és Mikes, Utolsó találkozás, A szálloda egérkéje, A kegyetlen nyár, A várandós, Kísértet Vogeléknál, A vak, A korszó, Nászutasok, Heppes tanár, Shakespeare, a rettenetes, A hőszobor, Lola napsütésben, A botfülű, A jó bíró, Találkozás, Színészek.*

¹²⁴ „[M]indössze két írónk van, akik szívügyüknek érzik népük sorság: Pap Károly és Zsolt Béla. Kár, hogy mindkettejük magatartása a zsidósággal szemben nagyon ambivalens: a vonzalom amannál túlságosan sok morális, emennél túlságosan sok esztétikai ellenszennvel keveredik.” KOMLÓS Aladár, *A magyar zsidó író útjai = Ararát Magyar Zsidó Évkönyv*, szerk. KÖRÖSI Tibor, Pesti Izraelita Nőegylet Leányárvaháza, Budapest, 1939, 131.

¹²⁵ NAGY Péter, *Gelléri Andor Endre – Pap Károly*, Magyar Nemzet 15. (1959/250.), 4. Lásd még Lengyel Balázs írását a témában: „Pap Károly a maga, Móriczéval rokon, de nála nőiesebb, játékosabb létezeretével, a megaláztatáshoz és felemelkedéshez jobban hozzázáledett lelki pályáival létre tud hozni a regényben elevenségéből, költői csillogásból, a mélység derengéséből valami olyasfélélt, melyhez foghatót a két háború közötti irodalomban tán egyedül még Gelléri Andor Endre műve sugároz. Móricz Zsigmond nemhiába érzett benne olyan írórt, aki az ő ábrázolási módján túllépve megy előre. (Ne zavarjon itt bennünket, hogy *A nyolcadik stáció* drámai kifejlése viszont tagadhatatlan móriczos.) Pap Károly ugyanis Móricz gazdag, szinte aprólékos realitáselemekkel, s drámai összecsapásokkal ábrázoló módszerét egy-egy jelképi erejű valóságalem alkalmazására szűkítette, s ezzel tömörítette, és egyúttal a líra felé tolta el a regényt.” LENGYEL Balázs, *Pap Károly és A nyolcadik stáció = Megváltás*, 195.

¹²⁶ NAGY, *Gelléri Andor Endre – Pap Károly*, 4.

Endre és Pap Károly életműve között alapvető modalitási különbség figyelhető meg. Míg előbbi szerző műveinek fontos eleme a humor, az ironia és a derű, addig Pap Károly írásaiban ritkán jelennek meg ezek a vonások. Ehhez szorosan hozzákapcsolódik, hogy Gelléri általában igyekszik feloldani a konfliktusokat novelláiban, Pap Károly műveinek felfokozottságát azonban éppen a konfliktusos helyzetek kiélezése, végletekig történő kitartása okozza – gondolhatunk itt például a *Vér* című szöveg libavágás-jelenetére. Gelléri alkotásainak beállítódására az elfogadás, megértés, azonosulás jellemző, Pap Károly írásaira viszont az erős indulati töltés. A fent említett vonásokból az is kitűnik, hogy miért Móricz Zsigmond a referenciapont mindkettőjük esetében: mintha az ő munkásságában mindkét irány megjelene.

Végezetül egy érdekes szakirodalmi megállapításra hívnám fel a figyelmet: Papot Keresztury Dezső a népi írók közé sorolta.¹²⁷ Véleményem szerint ez az állítás pontosítást kíván. Pap Károly jó kapcsolatot ápolt Németh Lászlóval, Kodolányi Jánossal és Illyés Gyulával is. Zilahy Lajos egy vele készült interjúbán Pap halálát mint az Új Szellemi Front veszteségét könyvelte el,¹²⁸ József Attila pedig egyértelműen a front tagjai között említi őt.¹²⁹ Papnak a csoporttal való kapcsolatára utal az is, hogy 1935-ben megjelentetett egy cikket *A beolvadásról. Hozzászólás az Új Szellemi Front vitájához* címmel a Magyarország hasábjain,¹³⁰ mely folyóirat is ehhez a mozgalomhoz kötődött. „Pap Károlynak az a nézőpontja, hogy a társadalmi jelenségeket a népi azonosság szempontjából vizsgálja, és az ebből adódó tragikus megoldási javaslata is tökéletesen rímelt a népi ideológiával. Így magyarázható meg az is, hogy a [*Zsidó sebek és bűnök* című] vitairat a népi mozgalom csúcspontján, a Gömbös Gyula által ígért reformokra válaszoló Új Szellemi Front áramában, annak részeként keletkezett” – írja Nagy Sz. Péter.¹³¹ Két alapvetés

¹²⁷ „A népi baloldal íróihoz csatlakozott; ahhoz az irodalmi csoportosuláshoz, amely a radikális értelmiség szétszóródott, megvert vagy gerincetört rétegeinek problémái helyett az egyre sürgetőbbben, egyre súlyosabban jelentkező »népi« problematika feltárására törekedett. [...] Úgy akart a zsidóságnak bírása és orvosa, boncolója és formálója, rabja és útmutatója lenni, mint a népi írók a magyarságnak”. KERESZTURY Dezső, *Pap Károly*, Soproni Szemle 13. (1959/1.), 97.

¹²⁸ BENEDEK István, *Vita a népi irodalomról. Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, Új Látóhatár 2. (1959/4.), 262.

¹²⁹ „Zilahy Lajos »új szellemi frontot« hirdetett a reformkorszak védelmére, s utólagos szellemi megalapozására egyik reggeli lapban, a délutánban pedig meg is szervezte fiataljainak arcvonalát. Toborzójára táborába siettek sorrendben Illyés Gyula, Kodolányi János, Szabó Lőrinc, Sárközi György, Tamási Áron, Nagy Lajos, Féja Géza, Pap Károly, Németh László.” A névsorból is látható, hogy a szerveződés alapvetően a népi írókhoz kapcsolódott. JÓZSEF Attila, *Új szellemi front = József Attila. Tanulmányok, cikkek, levelek*, szerk. SZABOLCSI Miklós, Szépirodalmi, Budapest, 1977, 213.

¹³⁰ PAP Károly, *A beolvadásról. Hozzászólás az Új Szellemi Front vitájához = Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*, 181–191.

¹³¹ NAGY SZ. Péter, *Utószó = Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*, 318.

valóban összekötheti Pap Károlyt a népiekkel: az egyik a paraszti (Papnál még inkább: pásztori) életforma felértékelése. A korban a zsidóságot a társadalmi képzelet az „urbánus” csoporttal asszociálta, annak ellenére, hogy a zsidó lakosság egy meghatározó része vidéken élt. Pap több ízben is hivatkozik a „zsidó népre”, Németh László *Egy különítményes vallomása* című művére reflektálva ki is fejti, kiket ért ez alatt a fogalom alatt: „Mert van zsidó nép is, ha nem is földet szánt, ha nem is háztéglát hord, van zsidó nép: a szatócs, a hivatalnok, a tanár, az újságíró, a kisiparos stb. Magamat is közéjük tartozónak érzem.”¹³² Az, hogy a „zsidó nép” nem „földet szánt”, Pap szerint egy történelmi folyamat következménye. *Zsidó sebek és bűnök* című művében kifejti, hogy a zsidóság a kezdetekben egy földművelő-pásztor nép volt, melynek parasztságát azonban fokozatosan elorszavastották a külső és belső konfliktusok, melyekre az említett vitákat elemzésekor bővebben kitérek. Az író ebben a művében Jézus tevékenységét is egyfajta „földműves mozgalomként” képzei el: „Az »Igét betölteni«: ez Jézus száján épp úgy jelenti a mózesi pásztori földműves állam visszakövetelését, mint a lelki megtisztulást: csak egy ilyen mózesi pásztori földművesi országban tisztulhat meg újra a zsidó lélek, viszont a lélek megtisztulása vissza fogja hozni az első mózesi ígéretországot.”¹³³ A másik vonás, mely Pap Károly gondolatvilágát összekapcsolja a népi írókéval, a kapitalizmusellenesség. Ez természetesen nem független az első ponttól: a korban a kapitalizmust gyakran az ipar és a kereskedelem dominanciájával azonosították, ezzel szembeállítva értékelődött fel a paraszti életforma. Ez a gondolat a népi íróknál is megjelenik: „A népiek [...] úgy látták, hogy a magyar uralkodó osztály, mindenekelőtt a nagybirtokosok és nagytőkések osztálya rettenetes merényletet követett el a magyar parasztság, legfőképpen annak legszegényebb rétege, a hárommillió koldus ellen, mivel kioltotta belőlük az emberi öntudatnak még a csíráját is, és rabszolgává süllyesztette őket a saját hazájukban” – írja Gyurgyák János történész.¹³⁴ A korabeli antiszemitizmus a kapitalizmust gyakran a zsidósággal azonosította, ezért a kapitalizmusellenességnek sokszor antiszemita jellege volt. Pap Károly azonban írásaiban kifejti, hogy a magyar és zsidó „urak” kapitalizmusát a „zsidó nép” is megsínylette. Ilyenformán a kapitalizmust nem a zsidósággal kapcsolja össze, hanem az „urak” osztályával – legyenek azok bármely nemzethez, nemzetiséghez, valláshoz tartozók.

Fontos hozzátenni, hogy a népi mozgalom maga sem volt egységes: „talán Erdei Ferencnek volt igaza, aki a népi mozgalom egységét csak viszonylagosnak látta, ugyanakkor az összetartozás érzését két tényezőre vezette vissza, nevezetesen

¹³² PAP, *Válasz egy különítményes vallomására*, 137.

¹³³ PAP Károly, *Zsidó sebek és bűnök*, Kosmos, Budapest, 1935, 32.

¹³⁴ GYURGYÁK János, *Ezzé lett magyar hazátok... – A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Osiris Budapest, 2007, 393.

ki-ki a maga módján szolidaritást érzett a parasztsággal, továbbá mindenki erős kritikát gyakorolt a fennálló társadalmi rend felett” – írja Gyurgyák János.¹³⁵ Ebben az értelemben Pap Károly elgondolásai valóban hasonlóak a népi írókéhez. Azonban az író elsősorban a zsidóság nézőpontjából vizsgálja a társadalmi különbségeket, irodalmi alakjai egyértelműen a zsidó hagyományba ágyazottak, főhősei nem a parasztság soraiból kerülnek ki (azzal együtt, hogy *Zsidó sebek és bűnök* című művében és egyéb publicisztikaiban egyértelműen szolidaritást vállal a magyar parasztsággal). Az Azarel/Jordán-novellák és az azonos című regény főszereplői, az Azarel család tagjai városi környezetben élnek, az Azarel nagyszülők kereskedelemmel foglalkoznak; Leviát, *A nyolcadik stáció* protagonistája festő, aki a társadalmon kívül áll – habár maga a cselekmény egy vidéki faluban, Ágasházán játszódik –; a *Megszabadítottál a haláltól* pedig egyfajta biblikus közeget idéz meg. Lichtmann Tamás, Pap Károly monográfusa meggyőzően oldja fel a látszólagos ellentétet: az író „sok rokon vonást mutatott a népiekkel. Ahogy azok a magyarság gyökereit, a népi szellem egészséges újjáélesztését keresték, ő ugyanezt az utat járta be saját népével, a zsidósággal kapcsolatban.”¹³⁶ A zsidó értelmiség érdeklődése a parasztság iránt azonban nem volt példa nélküli, hiszen például Keszi Imre író, kritikus, zenetudós is foglalkozott ezzel a témával.¹³⁷

A szerző kánonbeli helyzetének egyik fontos indikátora a Baumgarten-díjra való jelölése. Pap Károly 1930-ban, az irodalmi díj létrejöttének második évében nyerte el az éves járulékkal kecsegtető kitüntetést. Azonban az utolsó pillanatban a Kultuszminisztérium utasítására visszavonták a döntést, ami nagy port kavart a korabeli sajtóban: „Pap Károly fiatal íróat hivatalosan jelölték és arcképe már meg is jelent a körúti »liberális« estilapban. A jutalmazottak névsorát föl kell terjeszteni a kultuszminiszterhez, aki Pap Károly megjutalmazásához nem járult

¹³⁵ *Uo.*, 397. Lásd még: „A népi mozgalommal kapcsolatban egy sajátos kettősséget figyelhetünk meg. Egyrészt kétségkívül beszélhetünk a népi mozgalom és a népi irodalom egységéről, amelyet olykor erős, máskor gyengülő, de mégiscsak létező szellemi szálak kötöttek össze, azaz a mozgalom tagadhatatlanul rendelkezett bizonyos belső kohézióval, továbbá más intellektuális irányzatoktól eltérő jellegzetességekkel. Ez az egység azonban csak viszonylagos volt, hiszen íróik és gondolkodók között irodalmi-esztétikai, de még inkább politikai szempontból jelentős különbségeket láthatunk. A népiek a magyar politikai palettán ugyanis meglehetősen szétszóródtak, vezetőik – legalábbis életüknek bizonyos szakaszában – különböző politikai pártokhoz kapcsolódtak, így a szociáldemokratákhoz (Veres Péter), a kommunistákhoz (Erdei és Darvas), a szélsőjobbhoz (Erdélyi), a hungaristákhoz (Sértő), a magyar fajvédelemtől közép-re tartó Gömböshöz (mint a népieket sokáig támogató Zilahy), a fajvédelemtől balra tartó Bajcsy-Zsilinszkyhez (Kodolányi, Féja), a kisgazdapárthoz (Szabó Pál), vagy ebből a szempontból besorolhatatlannak voltak (Szabó Zoltán, Illyés Gyula, Németh László).” *Uo.*, 395.

¹³⁶ LICHTMANN, *Az életút*, 14.

¹³⁷ Lásd ehhez kapcsolódóan Scheibner Tamás tanulmányát: SCHEIBNER Tamás, *Utópiák igézetében. Keszi Imre és a zsidó-magyar együttélés*, Irodalomtörténet 94. (2013/3.), 419–441.

hozzá, a kommün alatt elkövetett »bűncselekményei« miatt¹³⁸ – szólt az egyik tudósítás. Egy másik sajtóhír üdvözölte a Kultuszminisztérium azon döntését, hogy beavatkozott a Baumgarten-díjat odaítélő bizottság „tülkápásaiba”: „A lista igyekezett egy tavalyi szépséghibát korrigálni s ez idén a tanácsadó testület tagjai nem osztogattak önmaguknak évjáradékot. Ehelyett a tanácsadó testület gondoskodott új hibákról [...], felterjesztette Pap Károlyt, akinek megjutalmazása ellen a Kultuszminisztérium tiltakozni volt kénytelen, mert [...] múltjában kommunista foltokra bukkantak.”¹³⁹ Pap Károly valóban vöröskatoná volt, a konkrét bűncselekmény pedig saját bevallása szerint a következő volt: A Tanácsköztársaság ideje alatt a Szapáry-kastélyban elszállásolva ivott abból a borból, amit a jószágigazgató a pincéből hozatott fel. Ezért a tettéért később orgazdaság vádjával másfél év fegyházra ítélték.¹⁴⁰ Pap Károlyné, az író feleségének visszaemlékezése ellentmondó információkat tartalmaz azzal kapcsolatban, hogy ki hívta fel a Baumgarten-bizottság figyelmét arra, hogy Pap Károly büntetett előéletű volt: meglepő módon Mikes Lajos és Kodolányi János neve is felmerült.¹⁴¹ A jelölésre és annak visszavonására adott írói reakciók közül kiemelendő Márai Sándoré: „ahogy frissen gazdagodott zsidó parvenük díszgojt hívnak az ünnepségre, úgy hívták meg idén a Baumgarten-lakomára a díszbaloldalt, a fiatal költőt, akinek kommunista priusza annyi volt, hogy a bolsevizmus hónapjaiban megivott egy liter bort”.¹⁴² Pap Károly végül nem kapta meg a Baumgarten-díjat, sem ebben az évben, sem a későbbiekben.

¹³⁸ *A magyar irodalom frontjáról*, Népszava 1930. február 16., 39. sz., 4.

¹³⁹ *A Baumgarten-alapítvány mint családköri jutalom*, Magyar Kultúra. Társadalmi és tudományos szemle 17. (1930), 126.

¹⁴⁰ RÓZSAHEGYI, I. m., 5.

¹⁴¹ „Mikes bácsi, igen, képzeld, Mikes bácsi a Baumgarten-díj kiosztásánál annyira ellenem volt, hogy a bizottság többi tagja nem győzött csodálkozni. Még valami jelentést is felolvasott, azt a bizonyos feljelentést a kommunista múltamról. [...] Drága Pap úr – mondta –, én nem magát árultam el, hanem magamat. Eleinte nem gondoltam senki másra, csakis az én jelöltem, F. J.-re [Fodor Józsefre – M. T.]. Mindenki egyhangúan lehurrogott. [...] És vérbe borult szemmel néztem a listát. Ezen senki meg nem támadható. Talán csak az egyetlen Pap Károly...” PAP Károlyné, *Mikes Lajos = Uő., Fények és fénytörések*, 21. Máshol pedig: „Azután, sokára, elérkezett a Baumgarten-díjak ideje. Tudvalevő, hogy Pap Károlytól azt az utolsó pillanatban vonták meg, egy feljelentés alapján. [...] [E]gy nagyon-nagyon szeretett, mélységesen becsült jótévőnk nekem magamnak a szemembe mondotta: Kodolányi volt a feljelentő, az ő személyének kihagyása, megsértése okából. [...] Kodolányi pedig, amikor neki ezt egyszer, még az Athenaeum-beli lektorkodásom idején elmondtam, becsületszavát adta, hogy ő Pap Károlyt soha föl nem jelentette, soha ilyen levelet nem írt meg.” PAP Károlyné, *Kodolányi = Uő., Fények és fénytörések*, 90.

¹⁴² MÁRAI Sándor, *A Baumgarten-mérleg = Megváltás*, 55.

2.2. Az „atmoszférateremtés csodája” versus „zsidós örültség”: a *Megszabadítottál a haláltól* című regény visszhangja

Annak ellenére, hogy Mikes Lajos, Osvát Ernő és Móricz Zsigmond is pártfogásukba vették Pap Károlyt, műveinek publikálása számos alkalommal nehézségekbe ütközött. Mikor először megkeresett egy kiadót összegyűjtött írásaival, a következő reakciót kapta: „Gyönyörűek, de nem a közönségnek valók.”¹⁴³ Egy másik interjúbán így emlékezett erre a szerző: „[elkészült] egy kötetnyi kisregényem és elbeszélésem. Ezekre még nem akadt kiadó, annak ellenére, hogy pusztán a folyóiratbeli megjelenésük után nagyon kedvező kritikák jelentek meg róluk.”¹⁴⁴ Pap Károly műveinek befogadástörténetéhez szorosan hozzátartozik, hogy választott témái – a zsidó hagyomány átörökhethetősége, a zsidó identitás konfliktusossága, a jézusi eszmék és a bibliai tanítások sajátos interpretálása – erősen megosztották a kritikusokat és az olvasóközönséget. Véleményem szerint a publikálás nehézségei részben ebből adódtak. A következőkben a szerző *Megszabadítottál a haláltól* című művének ideológiai olvasatait tekintem át.

Pap Károly első regénye először 1929-ben jelent meg folytatásokban *Mikáél* címmel, majd 1932-ben önálló kötetben is publikálta a szerző, *Megszabadítottál a haláltól* címen.¹⁴⁵ A szöveg különleges, biblikus világát és nyelvezetét sokan üdvözlötkék. Szabó Lőrinc például így vélekedett róla: „A nyelvkezelés kis idegenszerűsége egyszerre különös, nyers zamattá változik, az imbolygó, hiányos körvonalatokat misztikusan kiegészíti valami titkos, szuggesztív vibrálás [...], mintha egy újonnan felfedezett héber vagy babilóniai népeposz világa támadt volna fel körültem.”¹⁴⁶ Móricz Zsigmond pedig egyenesen remekműnek kiáltotta ki Pap első regényét.¹⁴⁷ Azonban a szöveg fogadtatása a zsidó közönség részéről nem volt egyértelműen pozitív. Ennek indikátora a Múlt és Jövő hasábjain olvasható párbeszéd egy „Veridicus” és egy „Benedicus” álnevű szerző között. Az 1911-ben alapított Múlt és Jövő a fiatal zsidó generációnak a folyóirata volt, melyet dr. Patai József szerkesztett, és melynek jelszava a következő volt: „Vissza a zsidósághoz!”¹⁴⁸

¹⁴³ RÓZSAHEGYI, I. m., 5.

¹⁴⁴ „Kocsimosó is voltam” – mondja Pap Károly, kit telefonon értesítettek, hogy megkapta, de már el is vették tőle a Baumgarten-díjat, Kassai Újság 1930. február 1., 26. sz., 8.

¹⁴⁵ LICHTMANN, Az igazságkereső. Pap Károly, 28.

¹⁴⁶ SZABÓ Lőrinc, „Megszabadítottál a haláltól”. Pap Károly Messiás-regénye, Pesti Napló 1933. január 1., 1. sz., 41.

¹⁴⁷ Móricz Zsigmondot Galsai Pongrác idézi: „Meggyőződésem szerint korunk egyik legnagyobb alkotása. Reám divinációszerű hatása volt.” GALSAI Pongrác, Pap Károly, Dunántúl 5. (1959/15.), 57.

¹⁴⁸ Buzinkay Géza Kőbányai Jánost idézi. BUZINKAY, A magyar sajtó, 255.

A lap a cionizmus eszméje felé tájékozódott,¹⁴⁹ mely irányzatot Pap Károly nyíltan elítélte.¹⁵⁰ Vélhetően ezért nem publikált rendszeresen a folyóiratban, erre a *Zsidó művész tájképe* című írásában reflektált is: „[R]itkán írtam ezeken a hasábocon [...]. Pedig gyakran szerettem volna a zsidóság történeti, társadalmi, vallási kérdéseivel foglalkozni. Mégse tettem [...]. A zsidóság sorsáról töprengve, a gondolkodás vasfegyelmének élő író nem alkalmazhat olyan enyhítéseket, aminőkre szükség van egy olyan lapnál, amely a magyar zsidóság valamennyi rétege számára készül, mint a »Múlt és Jövő«.”¹⁵¹ Ennek a folyóiratnak a lapjain jelent meg tehát két reakció a *Megszabadítottál a haláltól* című regényre. Mindkettő esszenciálisan mutat rá a szöveg megosztó voltára, illetve arra, milyen elvárások jelentkezhetnek a korban a zsidó közönség részéről az úgynevezett „zsidó irodalom”¹⁵² felé. A Múlt és Jövő „Veridicus” kritikáját közölte először, 1934 áprilisában. Az írásból hosszabban idézek:

Felekezeti sajtónk, úgy a heti, mint az időszaki, megteszi a magáét, de ez korántsem elég; magas színvonalú irodalmi műveknek kellene a zsidóság örök kincseit modern formában közönségünk elé tárni, és ezzel a magyar-zsidóknak zsidó tudást és műveltséget adni, ezáltal őket ránevelni a magyar-zsidó

¹⁴⁹ „A neológ zsidóság asszimilációt pártoló lapjaival szemben 1911-ben indult meg a cionizmus felé tájékozódó, fiatalabb zsidó nemzedék folyóirata, a Múlt és Jövő”. BUZINKAY, A *zsidóság jelenléte a magyar újságírásban*, 223.

¹⁵⁰ Lásd például a *Zsidó sebek és bűnök* című művét, vagy az *Üdvözet a Cionba távozóknak* című írását: „Aki Cionba megy – tisztelet a kivételnek úgy érzi, végleg rendben van a szénája; pedig valójában csak végleg megszökött minden népi felelősségérzéstől és önvizsgálattól. Mily könnyen hagyta ott a zsidóság nagyobbik részét, amellyel annyi őseben együtt élt! S a befogadó népet, amellyel ugyanannyi nemzedék óta már-már egynek vallotta magát! Tíz évvel előbb még elképzelhetetlen volt számára, hogy zsidó »nép« legyen, és íme, elég volt egy háború, utána egy hosszabb gazdasági pangás, utcai zavargások, tanulmányi nehézségek, egy-két évnyi megpróbáltatás, és ő Cionba vándorol.” PAP, *Zsidó sebek és bűnök*, 82; Vagy: „Legyetek bensőtökben békések, mint azok a szelek, amikről az előbb szóltam, s mint az a tenger s az a környöreletes ég... Ne gondolatok panasszal a földre, amit elhagytatok! Mert jaj annak, aki szívében tüskével teszi lábát arra a hajóra! Az ő tüskéje miatt nem változhat majd bölcsővé az a hajó, az ő tüskéje miatt nem láthat majd álmat senki az úton, s nem érik meg az álom megvalósulását az ivadékok sem. Mert hiába veti meg lábát a parton a tüskés szív; akármily szent az a föld, hiába emelnek rajta falat a keserű kezek, hiába hord téglát gyűlölködő szívvel akár az egész Izrael: az ily házbán siránkozni fognak az utódok! Mert az építő szíve benne marad a téglákban s a tetőn mindörökké.” PAP Károly, *Üdvözet a Cionba távozóknak = Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*, 190–191.

¹⁵¹ PAP Károly, A *zsidó művész tájképe*, Múlt és Jövő 25. (1935. szeptember-október), 283. Némileg ellentmond ennek Kőbányai János azon állítása, miszerint a *Múlt és Jövő* a *Nyugat* mellett a „másik irodalmi otthona” volt a szerzőnek. Lásd erről: KŐBÁNYAI, *Szétszaladás és újrászövés*, 211–212.

¹⁵² A fogalmat azért teszem idézőjelbe, mert meghatározása nehézségekbe ütközik. Ezekre a nehézségekre reflektál például *A határ és a határolt. Töprengések a magyar zsidó irodalom létformáiról* című kötet. (Szerk. TÖRÖK Petra, Országos Rabbiképző Intézet Yahalom Zsidó Művelődéstörténeti Kutatócsoport, Budapest, 1997).

irodalom pártolására. [...] Nem elég, ha valaki tehetséges író zsidónak születik, és mint ilyen némi tudomással bír a zsidó életéről, annak jelenségeiről, felületes ismerete van a zsidóság hatalmas tartalmáról, de kell, hogy rendszeres tudással bírjon a zsidóságról, a zsidó vallásról, hogy igazán szolgálhassa a zsidóság céljait. [...] De épp azért, mert irodalmi szempontból nyereség [Pap] munkája, végtelenül fájlatom, hogy zsidó szempontból távolról sem mondhatom ezt. Aki Pap könyvét végigolvassa, az a zsidóságról, annak eszméiről, tanairól, életjelenségeiről nagyon furcsa, és állítom, egészen téves fogalmat nyer.¹⁵³

„Veridicus” ezután a szöveg tévedéseit sorolta fel, melyek véleménye szerint abból adódtak, hogy Pap nem ismeri eléggé a zsidó kultúrát, vallást (kitér például a nevek – szerinte – helytelen használatára, a rítusok elferdítésére és a történetileg pontatlan elemekre a szövegben). „Veridicus” írására a „Benedicus” álnévű szerző válaszolt a Múlt és Jövő júniusi számában, korrigálva Veridicus tárgyi tévedéseit a rítusokat illetően, kitérve arra, hogy az irodalom, a teológia és a történelem különbsége miben áll:

Ha valamely történeti regény az ókorban és a zsidó miliőben pereg le, akkor megkövetelhetjük, hogy az összbenyomás ódon és zsidó legyen, de a többit, így különösen a részletfestést bátran rábízhatjuk az író művészi felfogására és elképzelésére. Elég, ha a szerző nem vétkezik a köztudatban élő zsidó adottságok ellen, de nem kívánhatjuk tőle, hogy a régi bibliai, talmudi világot a teológusok szemüvegén keresztül lássa, és azok százíze szerint írja le. [...] Ő regényt írt, melynek érdeme tartalmában, cselekményében és gondolataiban rejlik, ódon színezete, biblikus nyelve, zsidó kerete ugyan jól hozzáillik a tartalomhoz, de mégis csak másodrangú fontossággal bír. Jó regényt nem lehet úgy írni, hogy a zsidóság apológiáját zengedezze a szerző, sem úgy, hogy a biblia vagy a talmud adataihoz egy regényes történetet ragaszt az író, hanem igenis úgy, ahogy a szerző a maga elgondolásával megcsinálta.¹⁵⁴

Az, hogy Pap könyvéről ellentétes előjelű kritikák is megjelenhettek a Múlt és Jövőben, két dologra is rávilágít: egyrészt arra, hogy a folyóirat nem zárkózott el kategorikusan Pap Károlytól; másrészt arra, hogy a különböző zsidó közösségek sem voltak feltétlenül homogének. Ennek szemléltetésére még egy példát hoznék. Szintén a Múlt és Jövőben publikálta rövid recenzióját Pap regényéről Heller Bernát, orientalista, a Rabbiképző Intézet tanára: „a könyv is, meg az írója is – kettős bizonyítéka a szabadabb, aktívabb levegőjű zsidóság jogosultságának és szükséges mivoltának [...]. Miért nem látjuk Pap Károlyt

¹⁵³ „VERIDICUS”, *Irodalom és történet. Zsidó megjegyzések Pap Károly zsidó regényéhez*, Múlt és Jövő 24. (1934. április), 116.

¹⁵⁴ „BENEDICUS”, *Zsidó megjegyzések Pap Károly zsidó regényéhez*, Múlt és Jövő 24. (1934. június), 176.

és a papkárolyokat a zsidóság új, nagy megmozdulásának harcosai között? A helyük közöttünk van!”¹⁵⁵

A jobboldali sajtó sem hagyta válasz nélkül a könyv megjelenését: a Napkeletben közölték írást a műről. A Tormay Cécile szerkesztette havilap gyakran az irodalmi szempontok elé helyezte a politikai-ideológiai megfontolásokat.¹⁵⁶ Az orgánum ezen vonása a *Megszabadítottál a haláltól* című regényről közölt kritikában is megjelent: a negatív hangvételű írás az antiszemitizmus bevett fordulatait – „zsidos örültség”, „megszállottság”, „keleti idegenség” – használva elemzi Pap regényét másik három regény (Schalom Asch trilógiája, Joseph Roth *Jóbja* és Joseph Delmont *Örök rabságban* című regénye) társaságában: „Néha [a műben] szinte örültséggé, monomániává fejlődnek a hősök alapérzései vagy gondolatai. A másik három író maga is beleesik ebbe a zsidós örültségbe [...], ami nekünk, akik az európai civilizáció logikán épülő világában élünk, mélységesen idegen, esetleg [...] ellenszenves.”¹⁵⁷ Fábíán István így folytatja: „Aki adatokat akar gyűjteni a zsidó nép rossz tulajdonságaihoz, jobb példatárat nem talál, mint ezeket a regényeket.”¹⁵⁸ A szerző mindössze a témaválasztása miatt találja figyelemreméltónak Pap művét.¹⁵⁹ Ez rámutat arra a jelenségre, hogy a szöveg szépirodalmi erőnei – például a regény komplex szerkezete (mely egyaránt utal a héber Bibliára és az Újszövetségre) és a hagyományhoz való viszony meta- és szövegszinten való, sajátos ábrázolása – elsikkadnak az átideologizált olvasásmód miatt.

2.3. „Vita-” vagy „vádirat”? A *Zsidó sebek és bűnök* című mű recepciója

Pap Károly „vitairatként” definiált 1935-ös *Zsidó sebek és bűnök* című írása műfajilag vállaltan kevert, hiszen a felütése a következőt ígéri: „Egy népet csak úgy szabad ábrázolni, ahogy él, mozog, örül s szenved millió alakban. Művészi módon. S ezzel talán már előre kimondtam tanulmányomra a halálos ítéletet.”¹⁶⁰ Ez a kötet legalább annyira meghatározó volt Pap pályáján, mint a *Megszabadítottál a haláltól*

¹⁵⁵ HELLER Bernát, *Egy eredeti út a zsidósághoz*, Múlt és Jövő 22. (1932. november), 308.

¹⁵⁶ „Általában problémája volt a *Napkelet* szerkesztésének, hogy még az irodalmi rész esetében is nyilvánvalóan figyelt az irodalmi szempontok mellett – olykor előtt – a politikai és ideológiai szempontokra”. Buzinkay Géza Kollarits Krisztinát idézi. BUZINKAY, *A magyar sajtó*, 369.

¹⁵⁷ FÁBIÁN István, *Zsidó nacionalizmus a regényekben*, Napkelet 1933. július 1., 7. sz., 524.

¹⁵⁸ Uo.

¹⁵⁹ „Ezek az írók tisztán művészi szempontból nem túl fontosak, még a kereső, de kialakulatlan Schalom Asch se, meg a realista-Parnasse epigon Pap Károly se, de mindnyájan figyelmet érdemelnek tárgyuk miatt, amely a régebbi kísérletek ellenére is újszerű. Érdekes kérdés, hogy milyennek látják magukat a zsidók.” Uo.

¹⁶⁰ PAP, *Zsidó sebek és bűnök*, 4.

című regény, azonban nem irodalmi értelemben: a Kosmos Kiadó által közölt vékony könyvecske a zsidó történelem alakulását követi végig, és számos olyan gondolat olvasható benne, mely a szerző szépirodalmi műveiben is visszaköszön. Fontosnak tartom, hogy a recepció áttekintése során bővebben is értekezzenek a kötetéről, hiszen megjelenése alapvetően befolyásolta az író megítélését, és egyúttal az azt követő szépirodalmi művének befogadását is.¹⁶¹

A *Zsidó sebek és bűnök* szerzője művében abból az alapállásból indul ki, hogy felmenői történetével minden népnek szembe kell néznie: „mitikus körforgásban ismétlődik meg az ősök élete, akik nélkül a jelen sem elképzelhető. Az egyén élete hagyományokból tevődik össze, e hagyományok meghatározzák jelenét és jövőjét” – fogalmaz Lichtmann Tamás a könyvvel kapcsolatban.¹⁶² Pap szerint a körkörös szemléletmód különösen igaz a zsidóságra, mert „vérségében zártabb, keleti”.¹⁶³ Ebben a szellemben veszi tehát végig a zsidó történelem alakulását, eljutva egészen a Magyarországon élő zsidóság aktuális – a szerző korabeli – helyzetéig. A kötetben a körkörösség érzetét a visszatérő motívumok adják meg: a rabszolgalét, a szétszórás, az asszimiláció, a „rítusok merevsége” és az „aranyhajsza”. Pap Károly Józsefet tekinti az első asszimilációs kísérlet ősatyjának, aki érdemeit a befogadó nép – az egyiptomiak – szolgálatába állította. József „nomád társait” is segítette az asszimilációban, azonban az idő kevés volt a beolvadáshoz, így népe az ő és a fáraó halála után „rabszolga-gettóba” került. Mózzsal kapcsolatban kerül elő először a „zsidó ősbűn” fogalma a kötetben – mely retrospektíve Józsefre is igaz lehet –: „Tudva s mégse tudva, látva s mégse látva, büntelen s mégis bűnösen, kultúráról kultúrára fogják élvezni, s gazdagodva gyarapítani a különböző fáraók birodalmát, melyben alacsonyabb sorsú s szellemű testvéreik nomádok módjára fognak újra és újra tévelyegni.”¹⁶⁴ Miután Mózes elhagyja a fáraó udvarát, a létrejövő világot Pap egyfajta nyájközösséggé képzi el,¹⁶⁵ melynek „sátoros Istene” a rabszolgaságban született Jahve, hiszen „az ősök, akiknek legelőször megmutatta magát: rabok voltak.”¹⁶⁶ Ebből adódóan Jahve gyűlöli a birtokosokat, a vagyont, a várost, és a királyságot is csak megtűri, ellenben kiterjeszti védelmét minden „jövevényre”. Azonban még az ideálisnak tűnő „nyájközösségben” is elindul egyfajta

¹⁶¹ A jelen fejezetben vizsgált többi mű – a *Megszabadítottál a haláltól*, az *Azarel/Jordán*-novellák, az *Azarel* és *A nyolcadik stáció* – a monográfia más fejezeteiben is előkerül, ezért nem elemzem őket részletekbe menően ezen a ponton.

¹⁶² LICHTMANN, *Az igazságkereső*. Pap Károly, 201.

¹⁶³ PAP, *Zsidó sebek és bűnök*, 8.

¹⁶⁴ *Uo.*, 18.

¹⁶⁵ „A mózesi törvények első formájáról ma már sejtelmünk sem lehet. Valami pásztori nyájközösség lehetett, közös földeken, közösen felosztott állatokkal.” *Uo.*, 19.

¹⁶⁶ *Uo.*, 20.

hierarchizálódás. Idővel a külső fenyegetések¹⁶⁷ mellett a belső konfliktusok is felerősödnek. A *Zsidó sebek és bűnök* című műben a zsidó történelem különböző szakaszaiban visszatérő belső problémák közé tartozik a rítusok „merevsége” és az „aranyhajsza”. Előbbi például Ezra próféta esetében kerül elő, aki „megsem épül Jeruzsálem, mindjárt új drótsövényt húz a nép és a világ közé: halálbüntetéssel tiltja a házasságot az idegennel.”¹⁶⁸ Ez a döntés az író szerint gátolja a zsidó parasztság fejlődését, melyhez a városok egyre erősödő – Babilontól örökölt – ipari-kamarás jellege is hozzájárul.¹⁶⁹ E folyamatok hatására a parasztság egyre inkább kiszorul a politikai, gazdasági és egyházi hatalomból, a társadalmi különbségek pedig egyenesen „szektákat” hoznak létre.¹⁷⁰ A vitairatban ezek a belső bomlási folyamatok jellemzik a középkori gettókat is,¹⁷¹ és ez az újkorban sem változik meg: „Az óhitűek továbbra is majdnem úgy éltek, mint a gettó évszázadaiban: befalazva a rítusokba. Az asszimilánsok igyekeztek kiszabadítani zsidóságukat a rítusok falából, de minthogy kiszabadított zsidóságuknak csonkanemzeti tartalma volt, társadalmi és kulturális szükségleteiket abból a nemzetből kellett fedezniük, ahol éppen éltek.”¹⁷²

A *Zsidó sebek és bűnök* Jézus-képe egyedülállónak mondható: Pap szerint „Jézus mozgalma eredetileg falusi mozgalom, amely visszakívánja az első mózesi államot, s a földet éppúgy visszaköveteli a földtelen s magára hagyatott parasztság számára, mint az eget: úgy, ahogy ez Mózes idejében volt.”¹⁷³ Az író Krisztust olyan hierarchiaellenes alaknak látja,¹⁷⁴ aki kiáll az elnyomottakért, kiteszítottakért

¹⁶⁷ „Egy ideig a nagyrészt idegen zsoldosokra támaszkodó gazdag hasmoneusok ragadják magukhoz a hatalmat, aztán a hódító idegen kultúrák újra elkezdik politikai és katonai kisajátító munkáikat. A zsidók a szírek után a görög-macedón hatalom örököseinek, ptolemaidáknak, majd a szeleucidáknak vazallusai lesznek, felváltva zsákmányolják Jeruzsálem pénzét és vérét. Majd Róma következik. A zaklatás, amely az egész nemzetet szüntelen rágja, legjobban a legalsó réteget nyomorítja: a parasztság elsatnyult s most már elképzelhetetlen és szellemi nyomorban sínylel. S nemcsak a parasztság.” *Uo.*, 31. Vagy: „Valamennyi felett ott áll a nemzetfeletti egyház elődje, a jeruzsálemi nagytemplom s a háttérben: a Róma barátságára, saját összeharácsolt kincseire és zsoldosaira támaszkodó idegen vérű Herodiánusok, akik Róma keleti politikájának eszközeivé teszik a társadalmi rétegeiben végleg megmerevedett tehetetlen nemzetet”. *Uo.*, 30–31.

¹⁶⁸ *Uo.*, 29.

¹⁶⁹ *Uo.*, 30.

¹⁷⁰ *Uo.*, 31.

¹⁷¹ „A középkori zsidó teológusok, fájdalom, korántsem a mózesi szociális szellemért égték halálra, azért, amelyért a próféták szenvedtek, hanem a rítusokért, amelybe ez az eszme már rég be volt falazva.” *Uo.*, 47; továbbá: „A biztonság megszerzése egy fegyvertelen, földtelen, más nyelvű, vallású nép számára csak a vagyonosodás útján érhető el, s az igazi vagyon az aranyból kezdődik.” *Uo.*, 45.

¹⁷² *Uo.*, 50.

¹⁷³ *Uo.*, 31–32.

¹⁷⁴ Mózes ideje óta „[m]indaz, ami azóta történt, [Jézus] számára elfajulás, egyszersmind bűnhődés, amiért legfőképpen Jeruzsálem felelős; az Egyház a maga óriási polyptemplomával, fejedelmeivel,

és „együgyűekért”. Fontos kiemelni, hogy értelmezésében Jézus egyértelműen a zsidó kultúrához kapcsolódik.¹⁷⁵ Pap Károly szerint Jézus a következőt javasolja népének: „Mit javall a Látnok a felbomló zsidó népnél? Azt, ami minden felbomló nép egyetlen utolsó mentsége: a maradéktalan szellemi vagyoni közösséget. Oszd szét teljesen önmagadat s amid van. Ám ha a bomlás már oly sürgető, mint ahogy ez a zsidó népnél volt, a Látnoknak is tovább kell menni. Szeressed gyűlölőidet: mindazokat a népeket, akik tipornak s szét akarnak tépni!”¹⁷⁶ A szeretelvűség kérdése Pap Károly egész életművén végigvonul. Ez a problematika legexplicitebben a *Megszabadítottál a haláltól* és *A nyolcadik stáció* című művekben jelenik meg, de az *Azarel* című regénynek is meghatározó része annak tékozló fiú-parafrazisa révén, melyet részletesen elemzek a könyv következő fejezetében.

A vitairat következő nagyobb egysége a zsidóság magyarországi helyzetére koncentrál. Pap egyik fontos állítása, hogy azok az országok fogadták be a zsidókat, ahol hasonló körülmények voltak, mint ott, ahol a zsidóság eredetileg „felbomlott”¹⁷⁷. Szerinte a magyar nép Szent István korában „csak öncsonkítással léphetett ama nemzetek nyomába, amelyekben a nomád természet sokkal hamarabb feloldódott, mint benne, s így könnyebben fejlődhetett országos néppé, mint a magyar.”¹⁷⁸ Pap tézise, hogy a magyarság nem attól lett „beteg”, hogy beengedett más népeket, hanem eleve „beteg” volt, és ezért támogatta az asszimilációt. Ettől nem teljesen függetlenül azt gondolja, hogy a zsidóság szerepének megerősödése a magyar társadalomban a „befogadó nemzet” hiányaiból következik.¹⁷⁹ Pap Károly ezeket a folyamatokat történeti okokra vezeti vissza, véleménye szerint ugyanis

iparosaival, kereskedőivel, tanítóival, akik a parasztság elől kisajátították a maguk előjogaként az eget s a földet, folyóival, tavaival.” *Uo.*, 32.

¹⁷⁵ „Jézus egész lénye, jövetele, beszédje, amint láttuk, ezt az elháríthatatlant jelentette, ugyanakkor ő maga hitt utolsó porcikájáig, pillanataig leginkább abban, hogy a zsidó végzet elhárítható: az öngyilkosság átfordítható föltámadásra. Ez a hit is hozzátartozott szorosan a zsidó végzethez.” *Uo.*, 43. Lichtmann Tamás is így vélekedik: Pap Károly „[i]deológiai rendszerében Jézus nem a kereszténység istene, a vallásalapító, hanem a zsidó történelem utolsó, legnagyobb prófétája, a »zsidó sors« kiteljesítője, a szétszóródás hírnöke” *LICHTMANN, Pap Károly*, 9.

¹⁷⁶ *Uo.*, 36.

¹⁷⁷ „A zsidóság csak Európa Judeáiban telepedhetett le, ott, ahol európai keresztény Heródesek, európai keresztény Pilátusok és Kaifások (sic!) uralkodtak: az állandó kavargások, bomlások országaiban, a nehezen fejlődő, vagy félholtra gyötört népek közt, ott, ahol egyaránt kellettek az izzó hitviták, a vakmerő kalmárok és olcsó iparosok.” *Uo.*, 38.

¹⁷⁸ *Uo.*, 51.

¹⁷⁹ „A zsidóság vezető szerepe a magyar gazdasági életben a magyarság gazdasági tehetetlenségének tükröje (sic!). A zsidóság vezető szerepe a legújabbkori magyar kultúra szervezésében a magyarság kultúraszervező tehetetlenségének a tükröje (sic!). Végül: a zsidóság vezető szerepe a legújabbkori magyar forradalmakban természetes következménye az előbbi kettőnek.” *Uo.*, 63.

a magyarságnak nem alakultak ki „igazi” vezető osztályai,¹⁸⁰ a zsidóság pedig – történelme miatt – nem tudott úgynevezett „társadalmi öntudatot” kialakítani.¹⁸¹ Az író meglátása szerint a kétféle „hiány” alapította meg a „nagy Budapestet” a munkásság és parasztság rovására.¹⁸² Az „emancipáció paktumát” ennek értelmében erkölcsstelennek tartja, mert szerinte a zsidóságot a hiányzó ipari, gazdasági és értelmiségi erők pótlására engedték letelepedni Magyarországon,¹⁸³ ezzel pedig a „zsidó urak” is tisztában volt. A „magyar urak” számára további nyeresége volt az emancipációnak, hogy a magyar parasztságból és munkásokból nem kellett „kifejlesztenie” az említett rétegeket.¹⁸⁴

Pap művében „lelki alkatukból” adódóan a beolvadtok képviselik a haladást, a magyarság legjobbjai pedig általában a reformellenes oldalon állnak.¹⁸⁵ Gyáni Gábor szerint ez a gondolat „feleleveníti az ekkor már szinte közhelyszámba menő társadalomtörténeti toposzt, amely »konzervatív magyarság – progresszív zsidóság« ellentétpárban foglalja össze az emancipáció, és az emancipációt teljessé tevő asszimiláció társadalmi alapját”.¹⁸⁶ Pap felfogása értelmében az „emancipáció illúziójához” hozzátartozik a „bűnösség” fogalma is: „a magyar és a zsidó egyaránt a másikban rejlő bűnökből akart élni, gazdagodni, uralkodni. Mindegyik a másikkal akart rendelkezni, mindegyik a másikat akarta felszabadítani, pedig mindegyiknek önmagát kellett volna megszabadítania az ősök bűneitől.”¹⁸⁷ Az író elképzelésében minden népnek megvan a maga sorsa, végzete, és aszerint kell cselekednie. Ez az elképzelés mélyen a zsidó hagyományban gyökerezik: a sors kérdése kulcsfontosságú nemcsak Pap Károly írásaiban, hanem például a holokauszt okozta sors- és történelemszakadás után születő művekben is, így például Kertész Imre *Sorstalanság* című regényében, mely már címében is reflektál erre. Ugyanakkor – az író korabeli – aktuálpolitikai forrása is van. „A »sors« fogalma

¹⁸⁰ „A magyarság alig élt igazán önálló nemzeti életet. Vezető osztályai, a mágánások és köznemesek, nem voltak valóban vezető osztályok. Ennek a hiánynak a lepezésére és pótlására túlnövelték magukban a társadalmi öntudatot, s ez a túltengő társadalmi öntudat tette lehetetlenné gazdasági és kulturális szervező képességeik egészséges kifejlődését.” *Uo.*

¹⁸¹ „A zsidóság viszont nemcsak igazi nemzeti, de társadalmi életet sem élhetett, innét benne úgy a társadalmi, mint a nemzeti öntudat hiánya, s helyette a spekulatív észnek és a gazdasági öntudatnak pótléka s túlhatalma, amely egy túlzott, már-már lázas gazdasági tevékenységre és egy izgatott kulturális közvetítő-szervező munkára ösztönözte.” *Uo.*

¹⁸² *Uo.*, 64.

¹⁸³ *Uo.*, 68.

¹⁸⁴ *Uo.*, 69.

¹⁸⁵ *Uo.*, 56.

¹⁸⁶ GYÁNI Gábor, „Erkölcstelen emancipáció” és „illuzórikus asszimiláció”. *Diskurzusok a zsidókérdésről = Magyar megfontolások a Soáról*, szerk. HAMP Gábor – HORÁNYI Özséb – RÁBAI László, Balassi – Magyar Pax Romana Fórum – Pannonhalmi Főapátság, Budapest, 1999, 88.

¹⁸⁷ PAP, *Zsidó sebek és bűnök*, 75.

– különböző szóösszetételekben, mint például »sorskérdések« (ami nagyjából 'létkérdések'-et jelent), »sorsközösség« a német Schicksalsgemeinschaft tükörfordítása – ez a fogalom (és rokonai) a weimari korszaktól kezdve lettek egyre népszerűbbek a völkisch és a náci, illetve a német-zsidó irodalmi és politikai identitásdiskurzusban.¹⁸⁸ Magyarországon a „sorsközösség” fogalmát a nemzetek és államok közötti viszonyokra is alkalmazták. Ez a gondolat Pap Károlynál is megjelenik, aki a magyarság és a zsidóság fátumát hasonlóknak látja, hiszen mindkét népet „öngyilkos” természetűnek bélyegezi. A két nép közötti párhuzam már Farkas András, a XVI. századi protestáns pap krónikájában is feltűnik (*Az zsidó és magyar nemzetről*), de Ady Endre *Korrobóri* című cikkének is ez képezi tárgyát.¹⁸⁹ Németh László is hasonlóan látja a magyarság és zsidóság helyzetét *Két nép* című művében.¹⁹⁰ Utóbbi szerző egyébként az úgynevezett „magyarságtudományt” a „zsidó sorstudomány” mintájára kívánta létrehozni.¹⁹¹

A nemzeti sorshoz az is hozzátartozik, hogy a magyar urak, a magyar polgárság és a magyar munkásság a magyar parasztság ellen elkövetett hibáit nem javíthatja ki a zsidó polgár és munkás.¹⁹² „S hogy megkísérelte, ezzel útjába állt a végzetnek, a magyar úr, polgár és paraszt kölcsönös végzetének, meghamisította nemzeti végzetüket, amely a legmélyebb természeti törvényeken nyugszik, ugyanazon, amelyen az apák és fiak viszonya”¹⁹³ – fogalmaz Pap. A szerző szerint a zsidók és a magyarok csak akkor tudnak az együttműködés útjára lépni, ha mindkét fél beismeri saját „hibáit”, és megpróbálja őket kiküszöbölni. A szövegnek ezen a pontján egyfajta mitikus bűnfogalom is működésbe lép: „Kelet bűne a rítus. S büntetése a rítusért való szenvedés. A merevség. A merevség szenvedései.

¹⁸⁸ TURÁN Tamás, *Két nép, hetven nemzet: nemzeti sorspárhuzamok a magyar eszmetörténetben és az ókori gondolkodásban = Kisebbség és többség között. A magyar és a zsidó-izraeli etnikai és kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban*, szerk. HATOS Pál – NOVÁK Attila, L'Harmattan – Balassi Intézet, Budapest, 2013, 283.

¹⁸⁹ ADY Endre, *Korrobóri*, 2000 Irodalmi és társadalmi havilap 2. (1990/6.), 3–4. (A cikk eredetileg 1917-ben készült el, de csak 1924-ben közölték).

¹⁹⁰ NÉMETH László, *Két nép = Megváltás*, 84–95.

¹⁹¹ NÉMETH László, *A magyarságtudomány feladatai*, Magyarságtudomány 1. (1935/1.), 2–13. Németh László elképzelései egyúttal Frobenius munkásságából is merítettek: „The term *Kulturgestalt* and its Hungarian variants were derived from Frobenius's theory of cultural morphology that was enthusiastically embraced by Németh. Indeed, the latter believed that a new Hellenism would flourish once the strong 'community of fate' (sorsközösség or Schicksalsgemeinschaft) of the village found its own voice.” SCHEIBNER Tamás, *From the Jewish Renaissance to Socialist Realism. Imre Keszi in the Thrall of the Utopias = Catastrophe and Utopia. Jewish Intellectuals in Central and Eastern Europe in the 1930s and 1940s*, eds. LACZÓ Ferenc – Joachim von PUTTKAMER, De Gruyter, Berlin–Boston, 2018, 231.

¹⁹² PAP, *Zsidó sebek és bűnök*, 72.

¹⁹³ *Uo.*

Nyugat bűne a külső egyensúly. Ezzel akarja kicsikarni a belső egyensúlyt. Hatalmi, fegyveres, gazdasági, politikai egyensúlyozással. A Nyugatnak nincs igazi egyensúlya, a Keletnek nincs igazi hite.”¹⁹⁴

Meghatározó gondolata az írásnak, hogy a magyar zsidóknak identitásuk felvállalását, a „bűneikkel” való szembenézést Magyarországon kell megtenniük, és nem „Cionban”. A magyaroknak pedig ugyancsak szembe kell nézniük „bűneikkel”, így például saját szerepükkel az „emancipáció illúziójának” kialakításában. A „bűnök” felkutatását, majd a beismerésüket követő megbocsátás a jézusi tanokat tükrözi vissza, ugyanakkor Purim ünnepének is meghatározó gyakorlata. Pap Károly megoldási javaslata a zsidóság problémáira a nemzeti kisebbségé válás: „A gettóban több volt a gyalázat, ebben, a nemzeti kisebbség vállalásában: több lesz a tisztító erő, ez fogja megvetni a népi érzés őszinte alapját [...]. Ez a vállalás nem azt jelenti, hogy ezzel magamat, s egész népemet bűnösnek ismerem el: hanem azt, hogy őseim hibáiért vállalom a szenvedést, jóváteszem őket. [...] A nemzeti kisebbségek útja talán elvezet a Harmóniához”¹⁹⁵ – írja vitairatában, és ezt a törekvést szerinte a magyarság is támogatni fogja.¹⁹⁶ Pap ezen gondolata a cionizmus és asszimiláció ellenében a zsidó autonomista irányzattal állítható párhuzamba, amely a korban népszerű volt Közép-Kelet-Európában.¹⁹⁷ Az irányzat egyik legfontosabb képviselője Simon Dubnov orosz történész-író volt, aki az egykori kahal/kehila-rendszert¹⁹⁸ akarta a diaszpórában feléleszteni: „Elképzelése alapján

¹⁹⁴ *Uo.*, 79.

¹⁹⁵ *Uo.*, 84.

¹⁹⁶ „A magyarság meg fogja engedni, hogy a zsidóság önmagával rendelkezék, nemcsak mert ez egyaránt erkölcsi és nemzeti kötelessége, hanem mert ezzel saját maga javát fogja elsősorban szolgálni. Amit reformjai révén az anyagiakban elvesz, vagy megtagad a zsidóságtól, azt erkölcsileg visszaadhatja neki, ha megengedi, hogy fenntartás nélkül rendelkezessék önmagával. Enélkül sem a magyarságban, sem a zsidóságban a régi bűnök nem lesznek megszüntethetők”. *Uo.*, 78.

¹⁹⁷ KURDI Krisztina, *Nacionalizmus a kelet-európai zsidó diaszpórában*, Múlt és Jövő 26. (2015/3.), 70. Lásd még: „A 19. század végén a kulturális és nemzeti autonómia kérdése leginkább Európa két nagy többnemzetiségű birodalmában, az Osztrák-Magyar Monarchiában és a cári Oroszországban merült fel” *Uo.*, 70–71. Évekkel később egy másik hazai zsidó gondolkodónál is megjelenik Pap koncepciója. Junger József a következőket vallotta: „The Jewish national awareness to which Junger related focused not on Palestine but rather on the redefinition of the position of the Jews within the Hungarian nation. The assimilating Jews, Junger argued in September 1941, should reshape their life in Hungary as a national minority within the Hungarian ethnic majority. [...] Such a step should not be seen as a departure from the nation in which Jews had lived for centuries but instead should be seen as a return to the normal situation in which two groups live together as members of different nationalities (nép) within the same nation (nemzet).” MIRON, *The Waning of Emancipation*, 210.

¹⁹⁸ A „kahal” definíciója: „An executive board that was chosen to run an autonomous Jewish community. A kahal served as a Jewish community council, or as a decision-making committee of a kehilah.” Michael STANISLAWSKI, „Kahal”, *The Yivo Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, access: 2025. 04. 20., <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Kahal>

ez az új kehila inkább nemzeti jellegű lenne, szemben az egykori lengyel kehilák szociális jellegével.”¹⁹⁹ Dubnov *A zsidóság története* című kötete 1934-ben Magyarországon is megjelent a Tabor Kiadó gondozásában. A nevével fémjelzett áramlatnak kulturális vonulata is volt: például a jiddis használata – szemben a cionisták által szorgalmazott héberrel –, ez a gondolat azonban tudomásom szerint Pap Károlynál nem jelenik meg.

A következőkben a vitairat lehetséges inspirációra szeretnék kitérni. Dávidházi Péter elképzelhetőnek tartja a kapcsolatot Pap Károly *Zsidó sebek és bűnök* című alkotása és Friedrich Nietzsche *Az Antikrisztus* című műve között, bár elsősorban Németh László Pap szövegéről írott parafrázisára koncentrál elemzésében: „a mondatnyi parafrázis [„Betegség, amelynek Jézust köszönhetjük”], melyben Németh és Pap gondolatai találkoznak, jellegzetes nietzschei motívumokkal rendelkezik.”²⁰⁰ Véleményem szerint a kapcsolat egyértelmű, márcsak azért is, mert Nietzsche 1888-as *Az Antikrisztus* című műve a *Megszabadítottól a haláltól* esetében is kiindulópontként szolgálhatott (a későbbiekben a két mű összevetésének külön alfejezetet szentelek). A *Zsidó sebek és bűnök*ben és *Az Antikrisztus*ban számos hasonló gondolat jelenik meg: például az evangéliumok kritikája („agyonfoltozott evangéliumok” – fogalmaz Pap Károly)²⁰¹ és Jézus idegrendszeri érzékenysége: „Hallgatói rajongása, hite, megindította benne a delejes erőket s miközben végtelenül érzékeny idegrendszerében a népétől örökölt gyilkos ellentmondások kiegyenlítődték, hívőibe annyi életerőt sugárzott a magából, amennyi hitet kapott tőlük. [...] A csodák életerejét apasztották. Éppen ezért, ha csak lehetséges volt, tartózkodott tőlük, mint az eleven villámhárító, aki menekül a vihar elől; a hegyre, a vízre húzódott vissza előlük, mesékbe és beszédekbe: szüksége volt életerejére”,²⁰² de a zsidó vallás változásáról alkotott képük is hasonló: Pap Nietzschehez hasonlóan Jahvét eredendően egy „sátoros Istennek” tartja, aki a társadalmi különbségeket nem engedi meg: „Nem tűrt alá és fölrendelést [...] Nem tűrt nagy vagyoni elleneteket [...] Később, mikor a társadalmak a királyság

¹⁹⁹ KURDI, I. m., 72.

²⁰⁰ DÁVIDHÁZI Péter, „Betegség, melynek Jézust köszönhetjük” = Németh László irodalomszemlélete, szerk. GÖRÖMBEI András, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1999, 219.

²⁰¹ Vessd össze: „Ami engem foglalkoztat, az a Megváltó pszichológiai típusa. Ez ugyanis az Evangéliumok ellenére is benne foglaltathatik az Evangéliumokban, legyenek azok bármennyire megcsonkítva vagy éppen idegen vonásokkal megterhelve: ahogyan Assisi Szent Ferenc típusa is megőrződik a róla szóló legendákban – még hozzá e legendák ellenére.” Friedrich NIETZSCHE, *Az Antikrisztus*, ford. CSEJTEI Dezső, Attraktor Máriabesnyő–Gödöllő, 2007, 48.

²⁰² PAP, *Zsidó sebek és bűnök*, 40. Vessd össze: „Abban a világban, melyben Jézus él, az égvilágon semmi értelme sincs egész fogalmiságunknak, a »szellem« kultúrfogalmának. A fiziológus szabatosságával szólva itt egy egészen másfajta szó lenne inkább helyénvaló: mégpedig az a szó, hogy idióta. Ismerjük a *tapintási érzék* beteges ingerelhetőségének olyan állapotát, amely visszaretten egy szilárd tárgy mindennemű érintésétől és megragadásától.” NIETZSCHE, *Az Antikrisztus*, 48–49.

intézménye és a külvilág kényszerűségei folytán, bár kezdetlegesen, mégis kialakult; ezt a falvak népe mindvégig erőszakosságnak tekintette, az alkotmány sarkkövének, a tízparancs sérelmének.”²⁰³

A forrásokat tekintve más szövegek is szóba jöhetnek. Gyáni Gábor „*Erkölcstelen emancipáció*” és „*illúзорikus asszimiláció*” című írásában kifejti, hogy a korszak önkritikus zsidóságának gondolatait nagyban meghatározta Ágoston Péter jogakadémiai tanár *A zsidók útja* című, 1917-ben publikált műve. A könyv „tartósan hatást gyakorolt a XX. századi zsidó önszemlélet alakulására, mivel a könyvében hangoztatott érvek szinte egytől egyik továbbélnek [...]. [A] diskurzus megmarad azon az alapon, hogy a zsidóság asszimilációja, legalábbis abban a formában, ahogy azt az emancipáció hőskorában magyar és zsidó oldalon egyaránt elképzelték, merő illúziónak bizonyult.”²⁰⁴ Ez a gondolat visszaköszön Pap művében, és például Szekfű Gyula íásaiban is. Pap vitairata egyértelmű reakció volt Szekfű *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* című 1920-as művére is, amelynek 1934-ben egy újrakiadása is született: a *Három nemzedék és ami utána következik* címmel.²⁰⁵ A történész bizonyos gondolatai a *Zsidó sebek és bűnök* című kötetben is megjelennek, azonban fontos módosításokkal: „A magyar dicsőséget senki oly meggyőződéssel nem hirdette, a magyar hiúságot

²⁰³ PAP, *Zsidó sebek és bűnök*, 22. Vesd össze: „A dolgok összességével eredetileg, mindenekelőtt a királyság korában, Izráel is helyes, azaz természetes viszonyban állt. Jahvéja a hatalomtudat, az önmagukban lelt öröm és a saját magukban bízó remény kifejeződése volt: tőle várták a győzelmet és az üdvösséget, általa bíztak a természetben, hogy megadja azt, amire a népnek szüksége van – mindenekelőtt az esőt. Jahve Izráel Istene, *következésképpen* az igazságosság Istene, mind-egyik hatalmon lévő népnek ez a logikája, s e vonatkozásban a lelkiismeretük is tiszta. Valamely nép önigenlésének e két sajátossága az ünnepi kultuszban fejeződik ki: hálások a jósorsnak, mely a csúcsra segítette őket, hálások az évszakok évenkénti körforgásáért és minden áldásért az állattenyésztésben és a földművelésben. Hosszú időn át ez az állapot volt az eszmény, még az után is, hogy sajnálatos módon véget vetettek neki: az anarchia belülről, az asszírok pedig kívülről. A nép azonban, mint leghőbb vágyát, megőrizte egy olyan király ábrándképét, aki jó katona és egyben szigorú bíró: de mindenekelőtt olyan tipikus próféta (vagyis az adott pillanat kritikusa és satirikusa), mint Ézsaiás. – Azonban minden remény beteljesületlen maradt. Az elagott Isten már mit sem tudott abból, amire hajdanán képes volt. El kellett volna engedni őt. S e helyett mi történt? A fogalmát *változtatták meg* – a fogalmát *denaturalizálták*: ezen az áron őrizték meg. – Jahve, az »igazságossága Istene – már nincs egységben Izráellel; Isten már nem feltétlen kifejeződése a nép önértetének... Fogalma eszközzé válik a papi agitátorok kezében, akik immáron minden szerencsét, mint jutalmat, minden balszerencsét, mint az Istennel szembeni engedetlenséget megtorló büntetést, »mint bünt« interpretálnak: egy állítólagos »erkölcsi világtrend« leghazugabb interpretációs módja ez, mellyel az »ok« és »okozat« természeti fogalma végérvényesen a feje tetejére állt. Ha már a jutalom és büntetés révén a természeti kauzalitás kiűzetett a világból, akkor egy természetellenes kauzalításra van szükség, a többi természetellenesség aztán már jön magától.” NIETZSCHE, *Az Antikrisztus*, 40–41.

²⁰⁴ GYÁNI, „*Erkölcstelen emancipáció*”, 85.

²⁰⁵ Elképzelhető, hogy Pap Károly csak az utóbbit olvasta.

oly édesbizsergen nem simogatta, mint ez »asszimiláltak«. Ők emelték dogmává állameszménk nagyságát és mindenható voltát, mely a lelkieket háttérbe szorítja, s melyet hozzájuk hasonló szépséggel még közjogprofesszorok sem tudtak ecse-telni” – írja Szekfű.²⁰⁶ Papnál így árnyalódik az állítás: „Szekfűnek tehát igaza van abban, hogy a zsidóság »gyártotta« a magyar illúziókat, csak azt feledte el, hogy a többi beolvadtak, svábok, szlávok stb. épp oly mozgalmasan részt vettek az illúzió gyártásában, mint a zsidó, s hogy a magyarság a legnagyobb mértékben elvárta (s ma is elvárja) tőlük ezt a lélekgyilkoló munkát.”²⁰⁷ De az író más pontokon is vitatkozik Szekfű Gyula elképzeléseivel, például szerinte más célok vezérelték az emancipációt, mint azt a történész gondolja: „Korunk finom, ősziesen borongós történetírója, Szekfű Gyula úgy véli, hogy a magyarság illúzióból hagyta bejönni és emancipálódni a zsidót. Jó magyarokat akart belőlük [...]. [De] [a] magyar úrnak [...] leginkább azért kellett az emancipált zsidó, mert nem kellett neki az emancipált magyar paraszt vagy magyar munkás, ezzel ugyanis előbb-utóbb a hatalmat is meg kellett volna osztania, nemcsak az iskolázottságot és a kereseti lehetőségeket”²⁰⁸

A *Zsidó sebek és bűnök* legfőbb inspirációjának véleményem szerint azonban Martin Buber munkásságát tekinthetjük, melynek egyes elemei szinte szóról szóra köszönnek vissza az esszében.²⁰⁹ Buber ugyan cionista volt, mely irányzattal Pap Károly nem vállalt közösséget, azonban összeköti őket, hogy ő is azok közé a zsidó értelmiségiek közé tartozott, akik nem azonosultak a szüleik asszimilációs törekvésével, és harcoltak a zsidó vallási kultúra elfeledése ellen. „Ennek eredményeként elindult a deszekularizáció, a részleges disszimiláció, a kulturális és vallási anamnézis és a »rekulturalizáció« folyamata, amelyet bizonyos körök vagy irodalmi csoportok aktívan támogattak, [...] többek között Martin Buber folyóirata, a *Der Jude*.”²¹⁰ Buber is kétféle konfliktust vázol fel a zsidóságon belül,

²⁰⁶ SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*, „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt., Budapest, 1920, 294. Szekfű Gyula a későbbiekben, a zsidótörtények megjelenése után visszavonta állításait.

²⁰⁷ PAP, *Zsidó sebek és bűnök*, 59.

²⁰⁸ Uo., 69.

²⁰⁹ Martin Buber *A zsidóság megújódása* című kötete 1940-ben jelent meg Magyarországon, azonban a könyvben összegyűjtött szövegek németül már az 1910-es években olvashatók voltak (a jelen könyvben idézett írások eredeti változatainak megjelenési ideje: *A zsidóság és a zsidók* [1911], *A zsidóság megújódása* [1911], *A kelet szelleme és a zsidóság* [1916], *Zsidó vallásosság* [1916], *A szent út. Néhány szó a zsidókhoz és a népekhez – Gustav Landauer barátom sírjára* [Landauer 1919-ben halt meg, tehát a szöveg feltehetően ekkor készült]). A magyar kiadás adatai: Martin BUBER, *A zsidóság megújódása*, ford. MAKKABEA FŐISKOLÁS MUNKAKÖZÖSSÉG, Magyar Cionista Szövetség Ifjúsági Szakosztálya, Budapest, 1940.

²¹⁰ Michael Löwy, *Redemption and Utopia. Jewish Libertarian Thought in Central Europe*, digital edition: C. Carretero, spread: Confederación Sindical Solidaridad Obrera, 53, access: 2025.

akárcsak Pap. Egyiket a „védekezés” szóval jelöli, mely a magyar szerző vitairatában a „ritusban való megmerevedésnek” felel meg: „A *védekezés beállítottságán* a tiszta ritualizmus kialakulását értem, amelynek az volt a szerepe, hogy megakadályozza [...] idegen korok és erkölcsök behatolását, de amely egyszersmind a zsidó vallásosság belső életét, a megvalósításra való törekvést is megkötötte; mert az akarat a közösségben lejátszódó teljes életvalóságon keresztül szövetségre lépni Istennel (sic!) csak ott támadhat fel egész erővel, ahol Isten szövetségét nem vélik beteljesítettnek az előírt formák betartásával” – fogalmaz Buber.²¹¹ A zsidóság másik útját az „*alkalmazkodás beállítottságának*” nevezi, és a „kizárólagos pénzgazdálkodás” kialakulását érti rajta.²¹² Ez a gondolat a Pap-féle „pénzhajszának” feleltethető meg. De nemcsak a mindkettőjük által súlyosnak vélt belső ellentétek, hanem a papság kritikája is hasonlóvá teszi a két szerző gondolatvilágát: „Az Írást azonban a papok, majd később az eredetileg szabadabban gondolkozó írástudók nem úgy kezelték, mint egy az életben kialakítandó, új értelemmel megtöltendő kinyilatkozást, hanem mint valami szabályzatot, mint előírások összegét, amelyet a papok formalisztikusan körülhatároltak, az írástudók dialektikusan továbbshítottak, de mindig a kicsinyesnek a szűknek és merevnek kedvezve, az eleven vallásosságot nem előmozdítva, hanem megkötözve” – írja Buber.²¹³ A *Zsidó sebek és bűnök* című vitairatot az is összekapcsolja a vallásfilozófus munkáival, hogy mindketten a zsidó vallás és kultúra felől értelmezik Jézus alakját, hiszen Buber is a zsidóság szellemtörténetébe tartozónak véli a nazarénusi mozgalmat.²¹⁴ Még beszédesebb a párhuzam a földműves életforma felértékelésének esetében: „Izsák áldása, mellyel Jákobot megáldja, földművelő áldása és József álma a kévekötésről

04. 20., https://www.solidaridadobrera.org/ateneo_nacho/libros/Michael%20Lowy%20-%20Redemption%20and%20utopia.pdf (Saját fordítás.)

²¹¹ Martin BUBER, *A szent út. Néhány szó a zsidókhoz és a népekhez*, ford. MAKKABEA FŐISKOLÁS MUNKAKÖZÖSSÉG = Uő., *A zsidóság megújhodása*, 133–134.

²¹² A „kizárólag pénzgazdálkodásnak” „az volt a feladata, hogy lehetővé tegye a népnek kitartani a legvégső nyomás alatt is, de ami a megvalósítás tulajdonképpeni területét, a dolgokkal és emberekkel való együttélést teljesen elrontotta; mert ahol a pénz nem a csere eszköze, hanem elválasztó szubsztancia ember és ember között, ott nem is jöhet létre közvetlen kapcsolat ember és ember között; és ahol a dolgok nem eleven magánvalóságukban, hanem pénzürtékük torzképében szemléltetnek, nem válhat bennük termékeny az isteni erő.” Uő., 134.

²¹³ Martin BUBER, *A zsidó vallásosság*, ford. MAKKABEA FŐISKOLÁS MUNKAKÖZÖSSÉG = Uő., *A zsidóság megújhodása*, 103.

²¹⁴ Martin BUBER, *A zsidóság megújhodása*, ford. MAKKABEA FŐISKOLÁS MUNKAKÖZÖSSÉG = Uő., *A zsidóság megújhodása*, 53. Lásd még: „Buber did not recognise Jesus as the Messiah, but regarded him as a true Jewish prophet for whom the future Kingdom of God was identical to 'the perfection of men's life together'; in other words, 'the true community, and as such, God's immediate realm, His basileia, His earthly kingdom... The Kingdom of God is the community to come in which all those who hunger and thirst for righteousness will be satisfied.' Löwy, I. m., 82.

is földművelő álma. A palesztinai korban pedig az egész Írás a rögnök olyan szeretetéről és a földművelésnek olyan megdicsőítéséről tanúskodik, amilyent csak kevés népnél látunk.”²¹⁵ Ahogy Pap, úgy Buber is összeköti a zsidó parasztság elsorvadását a rítusok felerősödésével.²¹⁶ Buber szerint ezen hatalmak ellen harcolva eljöhethet az úgynevezett „zsidó reneszánsz”, a zsidóság újjászületése.²¹⁷ Ez a megújulás egyfajta belső megújulás, mely összekapcsolódik a „zsidó néplélek önmagára ébredésével”,²¹⁸ tehát részben a népkarakterológiai és néplélektani elképzelésekben gyökerezik, ahogy a *Zsidó sebek és bűnök* is. A megújuláshoz azonban – ahogy Pap is kifejti írásaiban – az szükséges, hogy egyrészt a zsidóság felvállalja történelmét, és azt, hogy ősei tovább élnek benne,²¹⁹ másrészt felismerje saját korának „beteg” állapotát.²²⁰ Martin Buber, amellet, hogy cionista volt, hitt abban, hogy a diaszpórában is elérhető ez a változás. Pap Károly kettős kötődésről szóló gondolatai kísértetiesen hasonlóak az övéihez: „annak nem lenne értelme, hogy megszabaduljunk a környező kultúrától, hiszen azt vérünk legbensőbb erői már feldolgozták és sajátunkká tették. [...] De ennek a keveredésnek nem rabszolgái, hanem urai kívánunk lenni.”²²¹

Mind Martin Buber, mind pedig Pap Károly elképzeléseihez a korszak európai eszméáramlatai adták a gondolkodástörténeti keretet: a néplélektan, a népkarakterológia és a Völkisch-mozgalom. A néplélektan (Völkerpsychologie) alapjait 1851-ben két német zsidó gondolkodó fektette le: Moritz Lazarus és Heymann Steinthal. A Völkerpsychologie részben a népkarakterológiára épült,

²¹⁵ Martin BUBER, *A kelet szelleme és a zsidóság*, ford. MAKKABEA FŐISKOLÁS MUNKAKÖZÖSSÉG = Uő., *A zsidóság megújulása*, 82.

²¹⁶ „Isten, aki a föld hűbérura volt, most a jámborság védelmezője lett, mezei ünnepei a zsinagóga ünnepeivé, törvényei szántó-vető törvényekből szertartási törvényekké lettek.” Uő., 83.

²¹⁷ Lásd erről: Martin BUBER, *Zsidó reneszánsz*, ford. BLASCHTIK Éva, *Múlt és Jövő* 11. (2020/2–3.), 2–4.

²¹⁸ „A nemzeti psziché öntudatlan folyamatait akarják a népek tudatossá tenni; a vértörzs egyedi tulajdonságait mintegy összesűríteni és alkotó módon hasznosítani; a néposztönöket terméke nyebbé tenni oly módon, hogy jellegüket kidomborítják.” Uő., 2.

²¹⁹ „Renewing the past for Buber meant participation in the past, and myth was precisely the medium to enable that participation. Myth keeps past experience alive and transmits it in a lively manner to the present: »[W]hat once happened, the event, is still alive and at work in men's souls«” Yemima HADAD, *Hasidic Myth-Activism. Martin Buber's Theopolitical Revision of Volkish Nationalism*, *Religions* 10 (2019), 2, 96, access: 2025. 04. 27., <https://doi.org/10.3390/rel10020096>

²²⁰ „A zsidók önigenlésének megvan a maga tragikuma és nagysága. Mert, ha »igent«-t mondunk magunknak, akkor [...] érezzük azt az egész elfajulást, amelytől a jövő nemzedéket meg kell szabadítanunk.” Martin BUBER, *A zsidóság és a zsidók*, ford. MAKKABEA FŐISKOLÁS MUNKAKÖZÖSSÉG = Uő., *A zsidóság megújulása*, 19.

²²¹ Uő., 17–18.

mely gondolkör a 19. század közepére elterjedt Európában.²²² Az új diszciplína azonban a „néplelek” (Volkgeist) fogalmát állította középpontba, melyet a történelem mozgatórugójaként fogott fel. Lazarus és Steinthal egy olyan tudományt képzelt el, mely egyszerre hordozza a természet- és a humántudomány jegyeit, és bizonyos értelemben a többi tudományos diszciplínán felül áll.²²³ Gondolatrendszerükben fontos kategória volt a „néplelek” mellett a „nemzet” és a „nép” fogalma is. Úgy gondolták, hogy a nemzeti hovatartozás az individuum választásán alapul.²²⁴ Egbert Klautke kiemeli, hogy Lazarus és Steinthal tanait nagyban formálták saját élményeik a zsidó emancipációval kapcsolatban.²²⁵ Lazarus szerint a zsidóság úgy tud hozzájárulni a német nemzet fejlődéséhez, ha egyfajta „törzsként” megtartja saját zsidó identitását, de a német nemzet részének tekinti magát.²²⁶ A Völkerpsychologie történetét taglalva megemlítendő Wilhelm Wundt neve is, aki hazánkban is ismert volt – többek között Gombocz Zoltán nyelvészprofesszor közvetítő munkája révén –,²²⁷ és Martin Bubert is a tanítványai között tudhatta. Wundt Lazarusszal és Steinthallal ellentétben nem gondolta,

²²² Egbert KLAUTKE, *The Mind of the Nation. Völkerpsychologie in Germany 1851–1955*, Berghahn Books, New York – Oxford, 2013, 3. Azonban fontos kiemelni, hogy már korábban is megjelentek írások a nemzetkarakterrel kapcsolatban: „The list of authors who wrote on ‘national character’ includes some of the most famous European philosophers: Giambattista Vico’s (1668–1744) *Scienza Nuova*, the first attempt to establish a ‘social science’ in modern times, took the ‘common nature of peoples’ as its starting point. Montesquieu’s (1689–1755) *Esprit des lois* was based around the concept of national character, and Voltaire (1694–1778) and Jean-Jacques Rousseau (1712–78) followed him in this way. Auguste Comte’s (1798–1857) *Sociologie* did not differ in this respect. David Hume (1711–76) wrote a short essay, ‘On National Characteristics’, in which he refuted popular anthropological theories of the eighteenth century that explained the peculiarities of nations as the result of the climate and natural living conditions. As part of his *System of Logic*, John Stuart Mill (1806–73) had outlined a ‘political ethnology’ or ‘science of national character’ that was to form the centre of a future social science. Indeed, Heymann Steinthal considered this the most accurate English translation of the German term *Völkerpsychologie*. In Germany, Johann Gottfried Herder (1744–1803) had used the concept of an irreducible ‘folk spirit’ to counter the universal individualism of the Enlightenment philosophers. For him, the spirit of a people manifested itself in its culture, i.e. its language, customs, and mores; history represented the continuous development of individually different, but structurally similar nations which together formed a harmonic and pluralist universe.” *Uo.*, 3–4.

²²³ *Uo.*, 17.

²²⁴ „‘The real nature and true essence of nationality can only be understood out of its spirit.’ The concept of the ‘people’ or ‘nation’ – Lazarus used both terms as synonyms – rested on the ‘subjective view of the members of the people.’” *Uo.*, 24.

²²⁵ *Uo.*, 12.

²²⁶ „Already ‘complete, highly able and productive Germans’, the Jews had to remain Jews in Germany. As such, the peculiarities and special traits of the Jewish ‘tribe’ would contribute to ‘fulfilling the highest ideal of German nationality.’” *Uo.*, 24.

²²⁷ „Gombocz has studied in Leipzig and played a key role in the transmission of Herman Paul’s and Wilhelm Wundt’s ideas to Hungary.” SCHEIBNER, *From the Jewish Renaissance*, 229.

hogy a népléktan egyfajta mindenek felett álló, „szuperdiszciplína” kell, hogy legyen, ő inkább a pszichológia egyik alfajtájának tartotta.²²⁸ Wundtnál – részben az első világháború hatására – a népléktan már erős nacionalista felhanggal rendelkezett, azonban a szerző távol tartotta magát a biológiai alapú, rasszista érveléstől.²²⁹ A második világháború környékén azonban a Völkerpsychologie fordulatot vett: új képviselőinek, a nemzetszocialista Hans. F. K. Günthernek és Ludwig Ferdinand Claussnak az elgondolásai inkább a népkarakterológiára emlékeztettek, és leegyszerűsítő állításokat tartalmaztak a rasszok biológiai, mentális jellemzőiről.²³⁰ Willy Hellpach nevét is fontos megemlíteni, aki 1938-ban jelentette meg *Einführung in die Völkerpsychologie* című könyvét, melyben ugyan szembeszállt Güntherrel és Clausszal, azonban maga is többször hasonló állításokat fogalmazott meg, mint ők.²³¹

A népkarakterológiától és a népléktantól nem függetlenül alakult ki Németországban az úgynevezett Völkisch mozgalom, mely 1870 és 1914 közé tehető. A mozgalmat többféleképpen is értelmezik,²³² magam George L. Mosse definícióját követem, aki szerint a Völkisch különböző megvalósulásaiban az a közös, hogy a középpontba a „Volk” fogalmát állították.²³³ A Völkisch kialakulásának hátterében

²²⁸ KLAUTKE, *The Mind of the Nation*, 31.

²²⁹ *Uo.*, 86.

²³⁰ *Uo.*, 90.

²³¹ „Despite subsequent attempts to present his studies of the German tribes as the ‘empirical part’ of his folk psychology, they had more in common with Günther’s and Clauss’s racial studies, since Hellpach did not study the mind or spirit of the German ‘tribes’, but took them for granted and assumed that they ‘moulded’ the different ‘facial expressions’ prevalent in the regions of Germany” *Uo.*, 112.

²³² A Völkisch különböző terminológiai megközelítéseiről lásd Guy Tourlamain gondolatait: „Conscious of the breadth and disparities in völkisch circles, therefore, this book [Guy Tourlamain: *Völkisch Writers and National Socialism. A Study of Right-Wing Political Culture in Germany*] defines völkisch or völkisch-nationalist broadly as an ideology that was carried beyond straightforward identification with the German ‘nation’ by a belief and emphasis on a racially defined Volk as the basis for society. Puschner’s description of the völkisch movement as a ‘Gesamtbewegung’ with ‘weltanschaulicher Breite’ provides the basis for understanding the phenomenon here. This broad definition also draws on the work of George Mosse, who employs the word ‘volkish’ in his works to designate any ideology or worldview that had the idea of the German Volk at its centre. Such a broad approach is also used by Hermand to significant effect in his discussion of völkisch utopias in Germany from the Kaiserreich to the end of the Third Reich.” Guy TOURLAMAIN, *Völkisch Writers and National Socialism. A Study of Right-Wing Political Culture in Germany, 1890–1960*, Peter Lang AG – International Academic Publishers, Bern, 2014, 17.

²³³ A „Volk” kifejezés összetettségéről lásd: „»Volk« is much more comprehensive term than people, for to german thinkers eversince the birth of German romanticism in the late eighteenth century »Volk« signified the union of a group of people with a transcendental essence. This essence might be called nature or cosmos or mythos but in each instance it was fused to man’s innermost nature, and represented his source of creativity, his depth of feelings, his individuality, his unity with other

Mosse szerint az aktuális történelmi változásokra reagálva az egységes identitás kialakításának vágya és a transzcendenciára való igény állt.²³⁴ A német politikai egyesítés ugyanis nem hozta magával azt a nemzeti öntudatot, amit sokan óhajtottak, továbbá az ipari társadalom kialakulása is eltávolodni látszott a „német nemzeti értékektől”.²³⁵ A Völkisch a romantikus mozgalmak közvetlen utóda. Követőinek fontos törekvései közé tartozott „gyökereik” megtalálása. A „gyökértelen” egyén e gondolkodók szerint nem lehet „teljes ember”, így a „Volknak” sem lehet értékes tagja.²³⁶ A „gyökértelenség” kritikája gyakran összekapcsolódott a zsidósággal.²³⁷ A másik, „teljes emberhez” kapcsolódó gondolat a vitalitás és az erő felértékelése volt: a Völkisch kedvelt karaktere a parasztfigura, aki természetes erejét használva győzi le ellenségét.²³⁸ Az egészség kultiválása a betegség képzetét is magával hozta: Julius Langhben például „pestisnek” és „kolerának” nevezte az asszimilált zsidókat, akik megfertőzték a „Volk” testét.²³⁹ Ugyanakkor az erőhöz kapcsolódva a hierarchia kultusza is meghatározó volt ebben az eszmerendszerben: Wilhelm Heinrich Riehl például az ideális társadalmat középkori mintára képzelte el, melyben az egykori céhek működésére emlékeztető hierarchiát kell követni. Ez az elképzelés széles körben elterjedt a Völkisch mozgalomban.²⁴⁰ A Völkisch fontos alakja a már említett Riehl és Langhben mellett Paul de Lagarde. Lagarde nem biológiai, hanem vallási alapon kritizálta a korszak zsidóságát. Úgy gondolta, az ősi zsidóság még magában hordozta az „igazi”, nem dogmatikus vallási szellemet. Azonban a történelem során ez megváltozott, és a zsidók körében a törvény és a dogma vált meghatározóvá. Szerinte a „héberék fosszilizálódtak”. Mivel ez a steril vallási attitűd nem egyeztethető össze a vitalitással és a miszticizmussal, ezért nem táplálhatja a német vallást.²⁴¹

Ezek a német eszmeáramlatok, mozgalmak Magyarországra is eljutottak.²⁴² A zsidóság „fosszilizálódása” és „kultuszban való megmerevedése”, az aktuális társadalom állapotára jellemző „betegség” és az autentikus identitás kialakításának

members of the Volk.” George L. Mosse, *The Crisis of German Ideology. Intellectual Origin of the Third Reich*, Schoken Books, New York, 1981, 4.

²³⁴ Uo., 14.

²³⁵ Uo., 2–3.

²³⁶ Uo., 16.

²³⁷ Uo., 28., Lásd például a Heinrich Heinét ért vádakat: „Heine was thereby linked to a shallow materialism which ignored the existence of the »higher reality«. His posture once more typified rootlessness as a constant longing for change.” Uo., 29.

²³⁸ Uo., 26. Az ellenség pedig a Völkisch képzetrendszerében gyakran a zsidóság volt.

²³⁹ Uo., 44.

²⁴⁰ Uo., 21.

²⁴¹ Uo., 38.

²⁴² Scheibner Tamás emeli ki, hogy a hazai zsidóság nagy része németül is tájékozódott. SCHEIBNER, *From the Jewish Renaissance*, 227. Véleményem szerint ez Pap Károlyról is elmondható.

igénye, ahogy már jeleztem, megjelenik Martin Buber és Pap Károly műveiben is, azonban fontos kiemelni, hogy egyikük gondolatmenetét sem lehet teljesen a Völkisch áramlatával azonosítani, ugyanis írásaikban vannak olyan elemek, melyek ellentmondanak ennek a gondolkörnek. Ilyen például az antihierarchikus beállítódás és az erőszakellenesség. A hatalmi hierarchiát mindketten elutasítják. Pap Károly szépirodalmi és esszéisztikus műveiben ez egyértelműen megfogalmazódik, „Buber teopolitikájának az az alapvetése [pedig], hogy elutasítja az emberi erőt és uralkodást, elkülöníti őt a Völkisch-től vagy más autoriter ideológiától.”²⁴³ Ehhez mindkettőjükénél – az emberek közti egyenlőség jegyében – egyfajta szociális igény is társul: „A nemzet, ami párbeszédet folytat Istennel, olyan nemzet, amely emlékszik a morális kötelességére a jövevényekkel, árvákkal, özvegyekkel, szegényekkel, betegekkel és erőtlennel szemben. Egy olyan nemzet, ami igazságot keres a földjén, és békét a határain túl.”²⁴⁴ Ez a koncepció – ahogy a későbbiekben látni fogjuk – Pap Károlynak mind a *Megszabadítottál a haláltól*, mind a *Nyolcadik stáció* című művében megfogalmazódik. Ebben a két regényben a gyengék, elesettek, sérültek és bűnösök segítése a Jézusra emlékeztető figurákhoz kapcsolódik (Mikáél és Leviát). Ez korántsem véletlen, hiszen ahogy a *Zsidó sebek és bűnök* című esszében is olvasható, Pap Krisztust egyfajta hierarchiaellenes alaknak látja, aki számára az Ígért Földje az a „hely”, ahol mindenki egyenlő, ez az elképzelés pedig Buberre is jellemző.²⁴⁵ A gyengék, elesettek segítése pedig nehezen egyeztethető össze a Völkisch egészségkultuszával.

Nem Pap volt az egyetlen hazai zsidó gondolkodó, aki – részben – a Völkisch eszmei irányzatához kapcsolódott. Az új zsidó generáció egy része a történelmi események hatására a húszas-harmincas években a zsidó népi identitás megerősítését választotta.²⁴⁶ A következőkben Keszi Imre mellett többek között Sós Endre, Komlós Aladár és Patai József gondolatait fogom röviden ismertetni, mert véleményem szerint Pap Károly életműve ezekkel mutat a legtöbb hasonlóságot.²⁴⁷

²⁴³ „What Buber envisions in his biblical Politeia is the restriction of human rule and power. [...] As such, no claim for rulership other than God's can be legitimate. The very basic principle in Buber's theopolitics that separates him from any Volkish or authoritative ideology is the rejection of human power and rule” HADAD, *Hasidic Myth-Activism*.

²⁴⁴ „A nation conducting a dialogue with God is a nation that remembers its ethical commitment to the Ger (foreigner), the orphan and the widow, the poor, the sick and the powerless. It is a nation that seeks justice on its land and peace beyond its borders.” *Uo.*

²⁴⁵ „[A]mit ő [Jézus] isten országának nevez, nem valami túlvilági vigasztalás, nem valami homályos égi üdvösség, nem is vallási vagy kultikus egyesülés, nem egyház; hanem az emberek tökéletes együttélése a földön.” BUBER, *A zsidóság megújítása*, 126.

²⁴⁶ SCHEIBNER, *From the Jewish Renaissance*, 233.

²⁴⁷ De más neveket is említhetnénk: Gedő Simon, Csetényi Imre, Tábor Béla, Joachim Prinz vagy Marton Ernő. Lásd róluk LACZÓ, *I. m.*

Nép és nemzet elválasztása Keszi Imre munkáiban is megjelenik, akárcsak a parasztság kultúrájának felértékelése, fontosságának hangsúlyozása.²⁴⁸ Ugyancsak középpontba kerül nála a sorsközösség és a zsidó megújulás gondolata: Keszi szerint „az egyetlen etikus választás felismerni és felvállalni a zsidó sorsot, ami a zsidó élet a diaszpórában”.²⁴⁹ Pap Károlyhoz hasonlóan tehát ő is hitt abban, hogy egyszerre két közösség része is lehet az ember.²⁵⁰ Nála is összekapcsolódik a fentebb jelzett gondolat egyfajta szociális igénnyel, hiszen a zsidóság újjászülését véleménye szerint társadalmi megújulás is kísérné.²⁵¹ Azonban Keszi Imrecionista volt, mely irányzattal Pap Károly nem vállalt közösséget.

A következő fontos személy, akit érdemes megemlíteni, Patai József, a Múlt és Jövő főszerkesztője. Hozzá fűződik a kultúrnacionalizmus fogalma: „Kulturcentrummá kell tenni a zsidó hitközségeket, zsidó kultúrügyszótályt kell minden községben felállítani, melynek feladata lesz, hogy a zsidó intelligencia bevonásával kurzusokat, előadásokat rendezzen az ifjúság és a felnőttek között, zsidó szellemi életet és érdeklődést ébresszen és az országos zsidó kultúrintézményekkel és az egyetemes zsidóság vérkeringésével kapcsolatot teremtsen” – fogalmazott.²⁵² Patai a zsidó kulturális autonómiát hirdette, azonban a neológ vezetőréteg nem lelkesedett az elképzeléseiért, mert félt attól, hogy hazafiatlansággal, idegenszívűséggel vádolnák meg miatta.²⁵³ Patai támogatta a zionizmus eszméit, azt vallotta, hogy segíteni kell a zsidó állam felépítését, ugyanakkor a diaszpórában is fel kell keltetni a zsidó „kulturérdeklődést”.

Komlós Aladár hasonló kritikákat fogalmazott meg az asszimilációval kapcsolatban, mint Pap: „A zsidó befogadtatása nem volt teljes; csak papiroson jött létre, nem a társadalmi élet valóságában», az emancipáció valójában »csak félig történt meg«– állította.”²⁵⁴ Komlós hívta életre az Ararát évkönyvet, ahol többek között a *Zsidó sebek és bűnök szerzője* is publikált. A magyar zsidó évkönyvsorozat célja

²⁴⁸ „He shared the view, widely held at the time, that it was necessary to confront the Europe-wide crisis, out of which a cultural renewal would be ushered in, and the primary source of this renewal would be, first and foremost, the peasantry. [...] A deep interest in peasant culture from a young Jewish intellectual was not very common, but it was by no means exceptional either.” SCHEIBNER, *From the Jewish Renaissance*, 227.

²⁴⁹ *Uo.*, 241.

²⁵⁰ „Furthermore such a fate is not necessarily concerned with the realization of one single people's or folk's character determinants, since one can belong to two communities as a result of one's fate, that is one can be destined to be a Jew and a Hungarian at the same time. And in such a case one should progress in the direction of the character of both peoples.” *Uo.*, 242.

²⁵¹ *Uo.*, 248.

²⁵² Idézi Frojimovics Kinga. FROJIMOVICS, *Szétszakadt történelem*, 253.

²⁵³ *Uo.*, 166.

²⁵⁴ Idézi Laczó Ferenc. LACZÓ, *I. m.*, 196.

az volt, hogy publikációs felületet biztosítson minden olyan zsidó irányzatnak, amelynek képviselője „becsületesen akarja a külön zsidó életet”.²⁵⁵

Végezetül Sós Endréről szólnék néhány szót, aki a korszak kiemelkedő újságírója volt. Sós egyfajta belső krízist vélt felfedezni a zsidóságon belül, és erre megoldásul Pataihoz hasonlóan „azt javasolta a magyarországi zsidóknak, hogy építsék ki saját kulturális életüket, mielőtt még az eddigieknél is zordabb idők köszöntének rájuk: gyűjtsék egybe a magyar-zsidó alkotások színe-javát, és munkálkodjanak elismertetésükön.”²⁵⁶ Sós a liberális neológ tábor kritikus kisebbségébe tartozott, és a zsidóság magyar helyzetét regionális viszonylatban is vizsgálta összekapcsolva az osztrák, román és német zsidóság történelmével.²⁵⁷ Megfogalmazta azt a kritikát is, hogy az emancipáció alatt a magyar zsidóság egy része megpróbálta a zsidóságát elrejtetni.²⁵⁸ A zsidótörvények tapasztalata után pedig egyértelműen kimondta, hogy zsidó identitás etnikai-nacionális elemét sem szabad eltagadni.²⁵⁹ Ezzel szembement azokkal az elsőgenerációs neológ értelmiségiekkel, akik „zsidó hitű magyarként” tekintettek magukra. Fontos azonban kiemelni, hogy Sós nem volt cionista, a magyarországi integrációt szorgalmazta.

Visszatérve Pap Károly kötetére, elmondható, hogy művei közül a *Zsidó sebek és bűnök*nek volt a legnagyobb a visszhangja. A kritikák alapvetően két csoportba sorolhatók: voltak, akik üdvözölték Pap Károly „őszinteségét” és megfogalmazott kritikáit – gyakran eredeti kontextusuktól némileg eltérően értelmezve őket; és akadtak, akik a zsidóság számára nagyon károsnak vélték az írás megjelenését. Előbbi csoportba tartozott Németh László is, aki eddigre már túl volt az úgynevezett „Kalangya-ügyön”. Németh 1927-ben, a Kalangya című folyóiratban megjelentette önéletrajzának egy részletét, melyben arról az emlékről is beszámolt, hogy egy tanulmányt akart közölni Ignotusról és Hatvany Lajosról, melyben saját bevallása szerint „ott lappang a zsidó kérdés”,²⁶⁰ a közlés azonban végül nem valósult meg. Miután a cikk híre eljutott Budapestre, Hatvany Lajos és Zsolt Béla

²⁵⁵ Idézi Laczó Ferenc. *Uo.*, 248.

²⁵⁶ Guy MIRON, *Száműzetés, diaszpóra és az ígéret földje. Zsidó jövőképek Európában a náci megszállás alatt*, ford. ÁBRAHÁM Zoltán = *Kisebbség és többség között*, 156.

²⁵⁷ „He described the time of his writing (1938) as a »storm zone« (viharzóna) and attributed the suffering of the Jews of Germany, Austria, Romania, Hungary, and other countries to the pagan menace that was threatening to take over all of Europe. Realizing that the main counterforce to the growing Fascist-Nazi threat in Hungary was religion and not secular liberalism, Sós stressed the need to revive religion and to incorporate it into the efforts at social reform. This, he claimed, was how social Christianity had been established, in the same way that a social Judaism had to emerge.” MIRON, *The Waning of Emancipation*, 169.

²⁵⁸ *Uo.*

²⁵⁹ *Uo.*, 180.

²⁶⁰ NÉMETH László, *Egy különítményes vallomása*, Tanu 2. (1934/9.), 277.

Némethet antiszemitizmussal, az új magyar népies mozgalmat pedig hitlerizmussal vádolták – utóbbi kapcsán Illyés Gyula neve is megemlíthető a vitában. Németh László válaszul megjelentette az *Egy különítményes vallomása* című cikkét, melyhez a következő kommentárt fűzte: „Ez az újságcikk egy írói sajtóhadjáratra volt válasz, melyet három napilap indított a Tanu kis közönségű írója ellen. A hadjáratot rendezői erőpróbának szánták: ki lehet-e söprűztetni a magyar irodalomból egy író, aki baloldaliságon mást ért, mint a Magyar Hírlap, vagy az Esti Kurír.”²⁶¹ Ezután többen is kiálltak Németh László mellett, többek között Pap Károly és Kardos Pál irodalomtörténész is. Hozzá kell tenni azonban, hogy mindkét szerző reflektált a szöveg túlkapasáira és tévedéseire is. Kardos Pál a szóhasználat helytelenségére hívta fel a figyelmet: „»Helyére szorított«, »ránkburjánzó«: ilyen szavak joggal bánthatnák zsidó, s minthogy zsidó voltom magyarságomnak és embervoltomnak is része, magyar és emberi önérzetemet. [...] Helyemre szorítani nem engedem magamat, mert úgy érzem, helyemen vagyok.”²⁶² Pap Károly pedig többek között pontosítja Németh László azon állítását, mely Papot a magyarok közt magát idegennek érző zsidóként azonosítja: „Idegen vagyok itt, valóban, mert zsidónak, tehát idegennek születtem, s vállalni akarom ezt az idegenséget, szeretettel s a maga egész felelősségében.”²⁶³ Azt is hozzáteszi, hogy munkája „sorsa” is magyar, és ez legalább olyan fontos, mint a „születési sors”.²⁶⁴ Továbbá hangsúlyozza, hogy Németh állításával szemben nemcsak a zsidóságnak, hanem a magyarságnak is változtatnia kellene magatartásán, és szeretettel kellene fordulnia a másik nép felé.²⁶⁵ Németh László Pap Károllyal rövid ideig tartó, de intenzív barátságot ápolt,²⁶⁶ és egymástól való eltávolodásuk után is követte Pap pályáját. Pap *Zsidó sebek és bűnök* című művéhez *Két nép* című, hosszú publikációjában szól hozzá, magát a magyar nép, Pap Károlyt pedig a zsidó nép „parlamentereként” aposztrofálva. Illyés Gyula szintén írt a vitairól a Nyugat hasábjain, azonban nem értett egyet annak minden állításával. Véleménye szerint a zsidóság beolvadása csak

²⁶¹ Uo., 284.

²⁶² KARDOS Pál, *Zsidó válasz*, Válasz 1. (1934/2.), 154.

²⁶³ PAP Károly, *Válasz egy különítményes vallomására*, 133.

²⁶⁴ Uo., 133.

²⁶⁵ „Kívánatos volna, ha a zsidóság a magyar tragikum átérzéséből, tehát szeretetből fakadó áldozatkészségből lemondana előnyeiről. De éppolyan kívánatos volna, hogy a magyarság ugyancsak szeretettel lássa a zsidóság tragikumát, amely idősebb testvére az ő tragikumának. Ugyanakkor Németh Lászlónak nem szabad elfelejtenie, hogy a szegény zsidóság, vagyis a zsidó nép, éppen úgy ki volt szolgáltatva mindig a tőke és a nagybirtok túlkapasáinak, akár magyar ez a tőke és birtok, akár zsidó.” Uo., 136.

²⁶⁶ Egy időben például Pap Károly és felesége Németh Lászlóéknál lakott. Erről az időszakról Pap Károlyné *Fények és fénytörések* című könyvében bővebben is lehet olvasni. PAP Károlyné, *Németh Lászlóékhoz költözünk* = Uő., *Fények és fénytörések*, 71–74.

egyénenként mehet végbe, különben veszélyezteti a magyar nemzetet.²⁶⁷ Ez a gondolat összecsengett a kormány emancipációról alkotott elképzeléseivel. Illyés írása a „keresztény oldal hangját” képviselte, míg Komlós Aladár később elemzendő cikke a „zsidó válasz” volt Pap vitairatára. Ezt a koncepciót nemcsak a Nyugat, hanem a Válasz folyóirat is alkalmazta, ahol Németh László már citált *Két nép* című írása született „keresztény szempontból”, és Kardos Pál írt a „zsidóság képviselőjeként”, aki azonban jelezte, hogy ezt a distinkciót nem támogatja: „Megbízást kaptam a »Válasz«-tól, hogy szóljak hozzá azokhoz a kérdésekhez, melyeket Pap Károly vitairata vetett fel; és pedig a keresztény magyarság szempontjából történt hozzászólás után zsidó szempontból világítsam meg a felmerült problémákat. Sajnos, a megbízásnak e részben nem tudok eleget tenni. Makacs logikai idealizmusomban még ma is hiszem, hogy kell lenni egy harmadik szempontnak: az igazság szempontjának.”²⁶⁸ Ez a típusú kettősség – a zsidó és a keresztény oldal szétválasztása – jól jelzi, hogy a korszakban egyfajta dichotomikus gondolkodás volt jellemző a téma kapcsán.

A *Zsidó sebek és bűnök*re a legszélsőségesebb reakció a Magyarság című hetilaptól érkezett. A lapot Milotay István és Pethő Sándor alapította a „jobboldali nemzeti egység megteremtésére”. Milotay 1934-ben lépett ki a lap szerkesztőségéből (tizenhat munkatársával együtt), mert ifjabb Rupprecht Olivér, a Magyarság Lapkiadó Rt. vezérigazgatója átvette tőle a felelős szerkesztői pozíciót. Ekkortól a *Magyarság* egészen 1938-ig náci- és szovjetellenes volt, majd új szerkesztőgárda került az élére, és ezután a náci eszmék szolgálatába állt.²⁶⁹ Bágyoni Váró Andor kritikája már ez utóbbi érában született, a szerző 1944-ben talált rá a vitairatra, Pap Mózes című darabja kapcsán született írása után. A cikkíró azért üdvözölte Pap Károly művét, mert a szerzőt „zsidó antiszemitának” vélte: „Ha vannak zsidó antiszemiták, a *Zsidó sebek és bűnök* szerzője feltétlenül az. Pap Károly 1935-ben – szóval még jóval az annyira fájó zsidótörvény előtt – írta meg könyvét, amelyben kíméletlenül mutat rá fajtájának hibáira és valósággal szeges korbáccsal ostromozza zsidó nemzetének eltévelyedéseit, tévelygéseit és szörnyű bűneit.”²⁷⁰ Fodor József visszaemlékezése alapján korábban Milotay, a Magyarság felelős szerkesztője a *Zsidó sebek és bűnök* megjelenése után felkérte Pap Károlyt, hogy írjon a zsidóságról kritikát a folyóiratába: „– Hallom, Milotay cikket kért tőled a »Zsidó sebek és bűnök« című könyved után a »Magyarságba«, a zsidók ellen.

²⁶⁷ „A zsidóságot a magyarság nem mint nemzetet vagy fajt fogadta magába, hanem mint egyéneket. Ez volt a hallgatóságos alku, és ez a kulcsa a megoldásnak is.” ILLYÉS Gyula, *Zsidó sebek és bűnök* = *Megváltás*, 99.

²⁶⁸ KARDOS Pál, *Legyen-e magyar zsidóság*, Válasz 2. (1935/10.), 597.

²⁶⁹ BUZINKAY, *A magyar sajtó*, 363.

²⁷⁰ BÁGYONI VÁRÓ Andor, *Zsidó antiszemitizmus*, Magyarság 1944. március 12., 17.

– Hogyne; mondtam, hogy írok, ha éppen olyan igazat írhatok a keresztényekről is. Ebbe persze nem ment bele – feleli Pap.²⁷¹ Ez a párbeszéd is rávilágít arra, hogy Pap Károly könyve milyen polémákat váltott ki, és mennyire könnyen fel lehetett használni a szerző intenciójától eltérő célokra. Pap Bágyoni Váró Andor (és feltehetően Milotay István) értelmezése ellenére azonban nem fajként gondolt a zsidóságra: „nem a szokások, a szertartások bizonyos különbségei emeltek válaszfalat a mózesi nép s a világ közé; nem is faji vagy vérbeli ellentétek [...]. Nem ez volt a fontos különbség a mózesi nép, s a többi népek közt, hanem az, hogy Jahve nem engedte meg a társadalmak különbségeit s ezzel megakadályozta azok kialakulását” – írja a *Zsidó sebek és bűnök*ben.²⁷² Bágyoni kontextusából kiemelve használja a szöveg bizonyos állításait, összesmosva őket annak érdekében, hogy saját teóriáját bizonyíthassa. Erre jó példa, hogy véleménye szerint Pap lekicsinyli az „asszimilációs nomádokat”²⁷³ holott ennek éppen az ellenkezőjéről van szó. Pap Károly egyrészt jelzi, hogy nehéz nem ironiával írni őseiről, elsősorban a köztük lévő idő- és térbeli távolság miatt,²⁷⁴ másrészt a nomád zsidóságot sokkal tisztességesebbnek tartja, mint a „befogadó nemzeteket”: „Kizsarolni a nomádot, elszedni tőlük tapasztalataik zsírját, kihasználni vágyukat a szép, tarka gazdagság után, s aztán rabszjira fűzni őket, nemzedékről nemzedékre. Akkor igazabb a nomád a maga setétségében, ravaszságában, a maga kósza rablási vágyában, s jobb, ha nem kívánja meg a szép tarka műveltséget, s nem könyörgi be magát az ilyen istenekhez, s nem hódol az ilyen fáraóknak!”²⁷⁵ Hozzá kell azonban tenni, hogy számos önellentmondás van a szövegben, és kontextusából kiszakítva könnyen félreértelmezhetők a szerző állításai.²⁷⁶ Erre utalhat Gelléri Andor Endre reakciója is, mely véleményem szerint Pap „nemesítő gettó”²⁷⁷ gondolatára reflektál: „S míg Pap Károly búsan nyögte oldalam mellett a zsidók bajait, bűneit és sebeit,

²⁷¹ FODOR József, *Emlékeimből*, Népszava 87. (1959/56.), 3.

²⁷² PAP, *Zsidó sebek és bűnök*, 22.

²⁷³ „A szerző alaposan leszedi a kevés keresztvizet az »asszimilációs nomádokról«: hiába szelídülnek és alakuljak át látszólag, végül mégis csak vérük törvényének engedelmeskednek. A »nomád« megmarad a maga setétségében, ravaszságában, a maga kósza rablása vágyában mindörökké, ámen.” BÁGYONI VÁRÓ, *Zsidó antiszemitizmus*, 17.

²⁷⁴ „Már az előbb meg kellett volna jegyeznem, hogy nehéz lesz ilyen távoli nomád zsidókról ma, szelíd ironia nélkül írni. [...] Mert ez az ironia. Írni: tükörbe nézve. Tagadhatatlan; az óriási mélység, távolság eddig a nomád sémitáig ugyancsak kérdésessé teszi az európai tollat”. PAP, *Zsidó sebek és bűnök*, 12–13.

²⁷⁵ Uo., 17.

²⁷⁶ Ezekről a polémiaírókról Lichtmann Tamás pontos képet ad az *Az igazságkereső*. Pap Károly című művének vonatkozó fejezetében: LICHTMANN Tamás, *Zsidó bűnök* = LICHTMANN, *Az igazságkereső*. Pap Károly, 198–222.

²⁷⁷ „Mert gettóban voltunk, nem szabad félnünk – a jó s nemesítő kerítésektől.” PAP, *Zsidó sebek és bűnök*, 80.

én értetlenül álltam ezzel a pogány zsidóval szemben. Miért hívogat vissza minket a gettóba?”²⁷⁸

A könyv kapcsán a fajvédelem kritikája más kontextusban is előkerült: „Ő egyszerűen egy zsidó fajvédő, aki szószerinti értelemben l'art pour l'art akarja konzerválni a zsidóságot, amelyek lelke mélyén, úgy látszik, valahogy mégis kiválasztott népnek tart” – írta Pap Károlyról Németh Andor.²⁷⁹ A kritika A Toll című hetilapban jelent meg. Az orgánumhoz többek között Zsolt Béla, Ignotus Pál, Márai Sándor, József Attila és Karinthy Frigyes is kötődött, a szellemi tanácsadója pedig Hatvany Lajos volt.²⁸⁰ Németh Andor erős kritikát fogalmazott meg a *Zsidó sebek és bűnök* kapcsolatban: „Pap Károly új könyve [...] nem művészi alkotás, hanem propagandairat [...]. Történelmi tényeket, szociológiai összefüggéseket »eszmék«-ké hígit; s még a fogalmait sem maga alkotja, hanem a napi publicisztika üres szövegeivel manipulál.”²⁸¹ Ezek a szövegek valóban megjelennek a vitairatban: nyugat és kelet különbsége, és ehhez a distinkcióhoz kapcsolva „nyugalom” és „megszállottság”, „mértékletesség” és „elragadtatás” ellentétpárjai. Ahogy említettem, a vitairat részben a néplélektani-népkaraktológiai szemléletmódban gyökerezik. Bizonyos alaptézisei (például: a „túlzott asszimiláció” képze és a „zsidó nyughatatlanság, érzékenység” gondolata) az antiszemita szövegekben is visszaköszöntenek,²⁸² azonban lényeges különbségnek tartom, hogy Pap Károly elképzelésében nincs helye a faji szupremációj és a kirekesztés gondolatának. Az általa elképzelt ideális világban ugyanis mindenki egyenlő – tekintet nélkül a származásra vagy az osztályra. Ettől függetlenül tagadhatatlan, hogy Pap – ahogy az önkritikus zsidó generáció többi tagja is – bizonyos mértékben interiorizálta a zsidóellenes beszédmód egyes elemeit, sztereotípiáit, lásd például a már emlegetett „aranyhajszja” kérdését a *Zsidó sebek és bűnök*ben.

²⁷⁸ GELLÉRI Andor Endre, *Egy önértet története*, Szépirodalmi, Budapest, 1981, 647.

²⁷⁹ NÉMETH Andor, *Zsidó sebek és bűnök. Glosszák Pap Károly könyvéhez*, A Toll 7. (1935/5.), 159.

²⁸⁰ BUZINKAY, A magyar sajtó, 372.

²⁸¹ NÉMETH Andor, *Zsidó sebek és bűnök*, 157.

²⁸² A cionizmussal kapcsolatban is születtek hasonló kritikák: „Figyelemre méltó, hogy a cionista sablonnak megfelelően nemcsak a zsidókérdés meglétét és megoldási kényszerét fogadták el, hanem a »társadalmi egyensúly« hiányának tézisére is egyetértően utaltak. Közismert, hogy e tézis a fentebb félliberálisnak nevezett kompromisszumkereső szövegeken túl megjelent a magyarországi zsidóellenes jogi diszkrimináció indoklásában is. Miközben tehát az Ararát évkönyveihez hozzájáruló cionista szerzők az antiszemita tudatosított politikai közösségből való zsidó kiválás ágenseiként tekintettek magukra, szövegeik a magyar politikai kultúra, sőt a helyi antiszemita beszédmód hatásától sem voltak teljesen mentesek. Kijelentéseik elsődleges kontextusának (a zsidóság helyzetéről, szerepéről és jövőjéről) és 2. világháború végül példátlan katasztrófába torkolló éveit során folytatott nyilvános vitának) ismerete nélkül állásfoglalásaik markáns elemei nem is lennének érthetőek.” LACZÓ, I. m., 265.

A zsidó kritikusok nagy része attól félt, hogy a *Zsidó sebek és bűnök* támadási felületet szolgáltathat az antiszemitáknak – nem alaptalanul, ahogy erre a fentebb citált Magyarság-idézet is rámutat. Újvári László újságíró a szocialista Korunkban fejtette ki erről a véleményét: „Pap Károly, aki könyvét a[[f]éle vitairatnak szánta, és kiinduló támaszául a zsidó mozgalomnak, amely nem asszimilációra, nem cionizmusra, hanem egy új gettó megalakítására törekszik, elfelejti, hogy a gettó, a zsidóság izolációs életkerete sohasem vette elejét a zsidóellenességnek, sőt felfokozta.”²⁸³ A Szombat hasábjain pedig „veszedelmessé válható fráziskhiméraként” jellemezték Pap elképzeléseit.²⁸⁴ Komlós Aladárt a Nyugat kérte fel, hogy írjon Pap Károly könyvéről mint a zsidóság képviselője. Komlós Németh Lászlóhoz hasonlóan figyelemmel követte Pap pályafutását. A *Zsidó sebek és bűnök* című kötetet egy új zsidó nemzedék megszólalásának tartotta, és üdvözölte Pap bátorságát és függetlenségét.”²⁸⁵ Ezzel együtt azonban a szöveg ellentmondásaira is felhívta a figyelmet az emancipáció és a cionizmus kapcsán: „A mai teendőkké Pap Károly kurtán végez. Az emancipációról könyve legmerészebb és legkegyetlenebb lapjain [...] kifejti, hogy erkölcstelen volt. [...] Pap Károly egy sehol nem létező cionizmus fölött tört pálcát (mert a mozgalomnak igazán alapos nemismerésére vall azt képzelni, hogy nem egyéb holmi palesztinai kivándorlási ügynökségnél), hogy aztán maga oly programot tűzzön ki, amelyet épp a cionizmus igyekszik megvalósítani.”²⁸⁶ Pap „programja” a zsidóság nemzeti kisebbséggé válásának terve.

Folytatva a zsidó folyóiratok reakcióinak áttekintését: az *Egyenlőség* hasábjain konkrét tiltakozást indítottak (*Tiltakozunk Pap Károly műve ellen* címmel) a kötet megjelenése miatt. Beszédes, hogy az asszimilációpárti hetilapnak volt egy „Magyarosodunk” című rovata.²⁸⁷ Több írás is született a témában, Vihar Béla jegyezte az egyiket: „Pap Károly, az egyébként kiváló kvalitású író, megállapította legújabb könyvében, hogy az emancipációval a zsidóság szabad prédaként kapta meg az uralkodó osztályoktól a népet, hogy kizsákmányolásának tárgya legyen. [...] Ezt a gondolatot eredetileg az antiszemitizmus szülte. Zsidó oldalról való állítása tulajdonképpen nem más, mint éppen az antiszemitizmus jogosultságának elismerése, rehabilitációja.”²⁸⁸ Egy másik reakció pedig így szólt: „Lehet, hogy Pap Károly azt is helyeselné, hogy a Király utcát és a Rumbach utcát este nyolckor láncokkal zárják el, mint a középkorban történt a zsidóutcákban, vagy pedig

²⁸³ *Gyula szelleme, avagy a félelmetes világ*, Korunk 10. (1935/9.), 690.

²⁸⁴ *Ahogy nem szabad zsidó dolgokat tárgyalni = Megváltás*, 131.

²⁸⁵ KOMLÓS, *Zsidó sebek és bűnök* = *Megváltás*, 110.

²⁸⁶ *Uo.*, 112.

²⁸⁷ A „magyarosodás” a lap „programjának központi részét képezte, ennek érdekében kifelé és felekezeten belül egyformán harcolt.” BUZINKAY, *A magyar sajtó*, 255.

²⁸⁸ VIHAR Béla, *Egyenlőség-vita = Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*, 161.

a magyar zsidók kis sárga jelvényt viseljenek gomblyukaikban, vallási hovatartozásukuk jelzésére.”²⁸⁹ Nemcsak Pap művére, hanem Komlós Aladár már citált, a *Nyugat*-ban megjelent kritikájára is reflektáltak a lap szerzői, mely írást szintén nagyon károsnak tartottak a zsidóságra nézve.²⁹⁰ Komlóst Pap Károly egy újabb publicisztikában védte meg, amit az Egyenlőség ellenük intézett támadásként értelmezett.²⁹¹

Összefoglalva elmondható, hogy a mű, amit Pap Károly egyik legjelentősebb alkotásának tekintett,²⁹² nem a kívánt hatást érte el. A szöveg „[a]bban a tragikus korban született, amikor zsidó sebekről beszélni a kor uralkodó áramlataival szemben tanúsított ellenállást, harcot, szinte öngyilkos kihívás jelentett; és amikor a sebek okaiként zsidó bűnökről beszélni »istenkísértés« volt saját közösségével szemében is, de az amúgy is zsidó bűnöket kreáló korszellemmel szemben is”²⁹³ – fogalmaz Lichtmann Tamás. Pap műve annak a gondolatnak a szellemében fogant, hogy „bírátaival előmozdítsa népe reformját.”²⁹⁴ Ez a kritikus hozzáállás már az 1910-es években megjelent a közbeszédben, hiszen az emancipációt aláíró zsidó „apák” és a „fiúk” generációja közötti szembenállás ekkora éleződött ki: a „kritikus zsidó önkép vagy zsidó önbírálat már az 1910-es években látványos körülmények között megnyilatkozott [...]. [A] zsidóság újabb generációja ekkoriban jelent meg a színen, amely már valósággal beleszületett az emancipáció korába. Ők ugyanakkor apáiktól döntő módon különböző élményeket szereztek magunknak a zsidó asszimiláció tényéről”²⁹⁵ Pap Károly is úgy vélte, hogy „az apák ügye, az emancipáció erkölcstelen volt.”²⁹⁶ Véleménye szerint az „apák bűneit”

²⁸⁹ Komlós tanár úr I. = *Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*, 164.

²⁹⁰ „Komlós tanár úr szerint Pap Károly bátor és független lélek, míg a zsidó sajtó örökös »unalmas« védekezése mögött »lakájlelek« húzódik meg. Na, ezt jól megmondta a tanár úr. Ezt jól megmondta nekiünk. Tudomásul is vesszük a kritikát.” *Uo.*, 165.

²⁹¹ „Pap Károly író, akin legutóbb kritikát gyakoroltunk, támadást intéz az Egyenlőség ellen. Könyvének védelmére nem tud felhozni semmit, szomorú elméleteit igazolni nem is próbálja. Ellenben azt állítja, hogy mi Komlós Aladár úrnak – ki lelkesen melléje állt – állására törünk, és ki akarjuk őt rekeszteni a zsidó gimnáziumból, ahol tanár.” *Komlós tanár úr II. = Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*, 169.

²⁹² „Talán ez a legjobb írásom!” – mondta Bohuniczky Szefinek Pap Károly. BOHUNICZKY Szefi, *Ötthonok és vendégek = Megváltás*, 35.

²⁹³ LICHTMANN, *Az igazságkereső. Pap Károly*, 198.

²⁹⁴ Lásd Bágyoni Váro Andrásnak írt nyílt levelét: „első cikkében olcsó gúnyolódással ítélkezik egy darab felett, amelyet nem is látott, második cikkében pedig brossúrámat, amelyet azért írtam, hogy bírálatnál reformokra ösztönözzem a zsidóságot, arra használja fel, hogy összefüggéseitől megfosztott idézeteivel ártalmára legyen úgy a zsidóságnak, mint a szerzőnek.” PAP Károly, *Zsidó antiszemiták. Válasz Bágyoni Váro Andornak = Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*, 199.

²⁹⁵ GYÁNI, „*Erkölcstelen emancipáció*”, 84.

²⁹⁶ PAP, *Zsidó sebek és bűnök*, 75.

a „fiúk” generációja tudja „jóvá tenni”. Ehhez azonban szembe kell nézniük saját népi sorsukkal, történelmükkel, és fel kell vállalniuk elődeik „hibáit”. Így lesznek képesek arra, hogy egy önazonos, magyar-zsidó identitást alakítsanak ki. Az író ezt az identitást egy magyarországi nemzeti kisebbség részeként képzelte el. Fontos eleme továbbá az írásnak, hogy a magyarságot is hasonló önvizsgálatra ösztönözte, mint a zsidóságot.

2.4. „Az első valódi zsidó-magyar író”: Az *Irgalom* és az *Azarel* ideológiai fogadtatása

Pap Károly *Irgalom* című novelláskötete valószínűleg 1936-ban jelent meg,²⁹⁷ következő regénye, az *Azarel* pedig 1937-ben. Előbbi kötet írásai közül kiemelendők az úgynevezett *Azarel/Jordán*-novellák, melyek az *Azarel* család életét tárgyalják, csakúgy, mint az azonos című regény. Ezek a szövegek még nyíltabban kötődnek a korabeli zsidó hagyományhoz, mint a szerző korábbi szépirodalmi művei. A novellák és a könyv cselekményeinek ideje is a századforduló környékére esik – ez a regényben expliciten is megjelenik: a főhős, *Azarel Gyuri* ugyanis 1900-ban született. A szövegek alapkérdése a zsidó hagyomány elsajátítása és egy önazonos zsidó identitás kialakítása. Móricz Zsigmond az *Irgalom* kötet megjelenése után Papot mint az első igazi zsidó-magyar írókat üdvözölte: „A zsidó származású magyar írók között egyetlen, aki tökéletesen és maradék nélkül levonta sorsának azt a következményét, hogy zsidónak született, hogy egész lénye a zsidóságból származik [...]. Úgy gondolom, ő az első valódi zsidó-magyar író.”²⁹⁸ Ez a besorolás azonban nem mindenkiéből váltott ki lelkesedést, ennek szemléltetésére egy, a *Libanon* című folyóiratban megjelent cikket idéznék. A *Libanon* beköszöntőjében zsidó szak tudományos lapként definiálta magát,²⁹⁹ és „az egyik legfontosabb fóruma volt az 1930-as évek végétől egyre marginalizáltabb helyzetbe szorított magyar zsidó értelmiségnek.”³⁰⁰ A folyóiratbeli kritika szerzője megérti, miért kifogásolható a Móricz Zsigmond általi besorolás, azzal együtt, hogy magát Pap művét dicséri:

Akik maguk is többször, vagy éppen egész munkásságukban hangsúlyozták zsidó voltukat, Pap Károly egyedülállását páratlan jelentőségét vonhatták

²⁹⁷ A szakirodalom 1937-re datálja a szöveget, azonban már 1936-ban megjelentek róla kritikák, ami ellentmond ennek. Nem segíti az azonosítást, hogy az első, Athenaeum Kiadó által gondozott kiadásban nem szerepel évszám.

²⁹⁸ MÓRICZ ZSIGMOND, *Irgalom*. Pap Károly könyve, Pesti Napló 1936. december 20., 291. sz., 36.

²⁹⁹ „[S]zellemi és tartalmi pilléren hidat akarunk verni a magyar zsidóság lappangó érdeklődésvágya és a sajátos magyar-zsidó irodalmi-tudományos gondolatterületek között” – foglalták össze célkitűzésüket. *Beköszöntő*, *Libanon* 1. (1936/1.), 1.

³⁰⁰ LACZÓ, I. m., 221.

kétségbe, mások a hangsúlyozottan zsidó Pap Károlynak kijutott elismerésben a magyar zsidó egyetemesebb illetékességének többé-kevésbé leplezett megszorításától féltek. Mindkét ellenvetésben van valami igazság. Ám az egyik oldalon illő volna elismerni, hogy Pap Károly csakugyan azok közé a nagyon kevesek közé tartozik, akik, amikor zsidó élményeiket érlelik művészté, nem lesznek egyszerre mind a szónak avval a melléköngéjével „felekezeti” írókká, mintha „provinciális”-at mondanánk. Másfelől pedig, akik az irodalmi gettó rémképeitől ijedeznek, felismerhetnék, hogy a zsidó élmény művészi megformálása a magyar irodalomban nem elkülönülés, hanem éppen az asszimiláció történeti folyamatának a betetőzése.³⁰¹

Waldapfel Imre írása azon reflexiók közé tartozik, amelyek felismerik a szövegek komplex narratív felépítését,³⁰² és a nyelvezetére is reflektálnak: „A rebbecen szót különben csak én használom, Pap Károly gondos »purista«, a kis zsidó gyerekeknek nála tincseik vannak, a baromfit a kiskántor vágja le, sőt még – sajnos – a zsidópapnak is reverendája van. Az elvet természetesen csak helyeselni lehet, aminthogy Pap Károly szép nyelvének, stílusa szigorú ökonómiájának, tiszta és gyökeres magyarságának általában csak örülni lehet.”³⁰³ Azonban fontos kiemelni, hogy Pap művében nemcsak asszimilált zsidók jelennek meg, hanem például az önelkülönítést képviselő ultraortodox figurák is, akiknek a nyelve ugyancsak egyéniesül, és eltér például Azarel neológ rabbi nyelvhasználatától.

Áttérve az *Azarel* című regényre, fogadtatásáról elmondható, hogy – az előzmények (az Egyenlőség-vita) miatt talán meglepő módon – az Egyenlőség című lap üdvözölte a mű megjelenését és Pap Károly írói tehetségét, azonban a cikk szerzője, Szabolcsi Bence rámutatott arra is, hogy az író könyvében túlságosan erős kritikát fogalmaz meg az asszimilálódó zsidósággal kapcsolatban: „Jeremia nagyapó egy rozszant sátorban, templom, temető és iskola között, félig a szabad ég alatt tanyázva [él], s örök szent: [...] Pap Károly, végzetből és akaratból, ma is ilyen sátorban él. [...] És nem gondol arra sem, hogy láthatatlan társai közül sokaknak épp ez a sátor-élet lenne hazugság, erőszak és elkendőzés.”³⁰⁴

Az *Azarel* recepciótörténetének egyik legmeghatározóbb pontja azonban az az irodalmi „törvényszéki” tárgyalás, amelyet a Magyar Cionista Szövetség kezdeményezett a mű megjelenése után, külföldi példákat követve. Giczi Márta és

³⁰¹ WALDAPFEL Imre, *Pap Károly. Irgalom*, Libanon 1. (1936/6.), 267.

³⁰² „Egyébiránt éppen ez a lebegés, tehát a műfajnak lényege és nem csupán tradíciója teszi, hogy ez az elsőszemélyes novella-típus mindig előszeretettel fordul az író gyermekkora felé. A gyermekkori emlékeknek ugyanis lélektani törvénye az alkotást tápláló megbízhatatlan gomolygás épen úgy, mint alany és tárgy egymásbajátzása. az emléket hordozó tudat és az emlékkép különállásának és azonosságának tudata egyszerre.” *Uo.*, 268.

³⁰³ *Uo.*

³⁰⁴ SZABOLCSI Bence, *Pap Károly: Azarel, Egyenlőség* 1938. január 27., 4. sz., 8.

Vargha Kálmán szerint elképzelhető, hogy a vádemelést a *Zsidó sebek és bűnök* megjelenése „alapozta” meg.³⁰⁵

[A] Magyar Cionista Szövetség „irodalmi törvényszéket” rendezett Pap Károly „Azarel” című könyve fölött. Dr. Miklós Gyula, mint a törvényszék elnöke ismertette a peranyagot, tömören és érdekesen előadta az „Azarel” tartalmát, majd felszólítására Dr. Friedmann Dénes, mint ügyész elmondotta vádbeszédjét. [...] A vádbeszéd során a következőket nehezményezi: minden író általában felnagyítja a szüleit. Pap Károly szokatlanul lekicsinyíti. Pedig az V. parancsolat ellen senkinek sem szabad vétetni. A könyvből a papi pálya nem nagy megbecsülése beszél. A könyvben felhozott burkolt vádak formahibájával rója fel, hogy a felnőtt ember, aki a könyvet írja, elbúvik a gyermekiség mögé, és onnan hallatja intő, figyelmeztető, bíráló, ahogy a szerző maga mondja, kegyetlen szavát. A könyv papellensége annál kevésbé rokonszenves, mert az Őreg Azarel főtisztelendő érdemei ismertek és elismertek széles ez országban. [...] Utána dr. Dénes Béla mint védő fejtette ki álláspontjait, hivatkozva az irodalmi szempontok szuverénítására, és idézte Dr. Beneschofszky budai rabbi előadását a könyvről. „Emberábrázolása és zsidóábrázolása művészi. Nem a fotográfia gépies hűsége az ő ábrázolásának az igazsága, hanem a vízióé. Ha kinyitom akármelyik könyvét, a vízió elragadottságának a szele csap meg. Érzem: numen adest. Ezért felemás szempont és félreértés, ami az új könyve körül kezd kavarogni. Botrányt szimatolnak a szenzáció kedvelői. Törvényszéket ülnek a könyv fölött, de nem azt kérdezik: jó-e a könyv, szép-e, igaz-e a belső elhíphetőség törvényei szerint, azaz: igaz-e művészileg, hanem azt kérdezik: igaz-e szó szerint, így van-e a reális életben? [...] Nem hiszem, hogy azt kellene gondolnia a lelkiismeretes olvasónak: ilyen minden ortodox, mint Jeremia apó. Vagy: ilyen minden neológ zsidó pap, mint Azarel főtisztelendő úr. Vagy: hogy ilyen minden zsidó ház, vagy talán minden zsidó. Nem hiszem, hogy a könyv tartalmából tanulságokat kell levonnunk közvetlenül. Minden művészi ábrázolás egyéniségeket ír le, a konfliktusok csak úgy meggyőzők, ha az élmény – vagyis az egyszerűség légköre veszi körül. Az aztán már a művészi teremtés titka, hogy minél inkább egyéni és egyszeri az ember és konfliktusa, annál általánosabban és mélyebben emberi.” [...] Pap Károly után dr. Patai József mint tanú rámutatott a könyv irodalmi értékeire, ami szerinte elsősorban döntő. Tanúságot tesz amellest, hogy Pap Károlyt belső tépelődés viszi a zsidó problémához. Sós Endre mint szakértő abból a szempontból bírálta a munkát, hogy anyagot ad a zsidóság ellenségének. [...] Epstein Ákos mint cionista tanú boncolta a művet. Az ifjúság nevében pedig Weisz Farkas szólalt fel és kifejtette, hogy egy ilyen nagytehetségű zsidó írótól méltán várható komolyabb

³⁰⁵ „A korabeli kritika hajlott arra, hogy Pap Károly *Azareljében* elsősorban a *Zsidó sebek és bűnök* gondolatainak és vívódásainak szépirodalmi példázatát és »vetületét« lássa.” Giczai Márta – VARGHA Kálmán, *Egy elfelejtett irodalmi „törvényszéki” tárgyalás és Pap Károly írói önvallomása*, Irodalomtörténeti Közlemények 78. (1974/1.), 104.

elmélyedés és tárgyismeret a zsidóság kérdéseiben. A Herzl-termet zsúfolásig megtöltő közönség feszült érdeklődéssel hallgatta a tárgyalást, amelynek végén dr. Miklós Gyula kihirdette, hogy az irodalmi törvényszék elhalasztja a döntést arra az időre, amikor az „Azarel” további kötetei is megjelennek.³⁰⁶

A nagy érdeklődés övezte törvényszéki tárgyaláson történtek ismét rámutatnak arra, hogy az egy felekezethez és/vagy közösséghez tartozó zsidóság sem értett feltétlenül egyet minden kérdésben. Így állhatott ki például a budai, később országos vezető főrabbi, Benes(ch)ofszky Imre a szöveg mellett, csakúgy, mint Patai József, a Múlt és Jövő cionista szemléletű folyóirat alapító szerkesztője. A tárgyalás kiindulópontja, jelesül, hogy a szerző és a főszereplő azonos, narratológiai szempontból is vizsgálható. Nem a Magyar Cionista Szövetség volt az egyetlen, amely összemosta a szövegbeli eseményeket a szerző életrajzával, és kifogásolta a szerintük gyermeki hang alkalmazását. Számos kritika született, mely az *Azarel* főszereplőjének, a kis Gyurkának a szólamait hiteltelennek vélte: „a hatéves fiúcskának nemcsak az érzelmi élete szélsőséges, de a fogalmazási készsége is rendkívüli. Annyira az, hogy idézőjelek között emlegeti – magában és fennhangon – a konvencionális fogalmakat. [...] A zsidók fogalmiságnak és a gyerekeségnek ez az összezagyválása valószínűtlenül papírosízű, kiagyalt, lehangelja az olvasót.”³⁰⁷ Az idézett reflexió szerzője nem veszi figyelembe, hogy a retrospektív elbeszélés során az elbeszélt én és az elbeszélő én nézőpontjai és szövegrészei között jelentős különbségek fedezhetők fel. Az idézőjeles szóhasználat és a szöveg teológiai rétege a narrátori szólamhoz kapcsolhatók, nem pedig a gyermek Gyuriéhoz. A monográfia következő fejezetében ezt a kettőséget részletes elemzés keretében mutatom be.

Az irodalmi törvényszéki tárgyalás híre a vidéki zsidósághoz is eljutott. A beregszászi Zsidó Néplapban – mely az általam fellelt egyetlen olyan orgánus volt, mely az ortodox zsidóságot képviselte, és Pap Károlyról cikket közölt – megjelent egy tudósítás a rendhagyó eseményről *Egy zsidó író antiszemita regényt írt* címmel.³⁰⁸ A felvidéki és kárpátaljai régió a zsidóság fontos központja volt, a miszticizmus, a haszidizmus és az ortodoxia egyaránt jellemezte ezt a területet.³⁰⁹

Budapestről jelentik: A magyarországi zsidóságot egy páratlan eset tartja izgalomban. Pap Károly, egy zsidóvallású író „Azarel” címen regényt írt, melyet a Nyugat adott ki és melynek előszavában a zsidóságot „az elkendőzés és

³⁰⁶ *Uo.*, 105–106.

³⁰⁷ NÉMETH Andor, *A hét könyvei. Pap Károly: Azarel*, *Az Újság* 1937. december 25., 75.

³⁰⁸ Azért beszélhetünk vidéki zsidóságról ebben az esetben, mert ezt a területet 1938-ban visszacsatolták Magyarországhoz.

³⁰⁹ Rafael VÁGÓ, *Zsidóság a Trianon előtti nemzetiségi területeken = Hágár országa*, 174.

az öncsalás mesterének” nevezte. A műben a zsidó családi életet olyan durva és megalázó színben festette le, hogy az akármelyik antiszemita írónak is becsületére vált volna. Hogy milyen hatást váltott ki Pap Károly könyve a nemzsidó írókból, igazolja Móricz Zsigmondnak egyik legutóbbi cikke a Pesti Naplóban. A kiváló magyar író Pap Károly könyvéről írva, már „az ortodoxia sötéttségéről” és a „hasznossági feloldódás élvezethajszájáról” érkezett. Pap Károly esete a magyar asszimiláció nevelő hatásának tipikus esete. Ez a nevezetes író ugyanis már régebben is igen kemény szavakban megrágalmazta fajtáját, de akkoriban a magyar zsidóság megbocsátotta eltévelyedését. A mostani eset után a lipótvárosi templomkörzet feltűnő bojkott alá vette, amennyiben már meg sem hívta kultúrelőadására. Ezzel szemben az öntudatos zsidóság vezetői, Patai József, Sós Endre, dr. Ffiedmann (sic!), dr. Kenéz, dr. Klár stb. egyik legutóbbi „törvényiszéki ülésen” úgy határoztak, hogy megvárják Pap Károly legközelebbi írását, és csak azután foglalnak állást vele szemben.³¹⁰

A fentebbi kritika azt is megmutatja, milyen különbségek és nézeteltérések voltak a különböző felekezetek és közösségek között, hiszen az „öntudatos zsidóság” jelző jelölhette a cionistákat és/vagy a neológokat, szembeállítva a lipótvárosi templomkörzettel. Ugyanakkor az asszimiláció kritikája is megfogalmazódik a szövegben („Pap Károly esete a magyar asszimiláció nevelő hatásának tipikus esete”).

A szerző szépirodalmi művei közül az *Azarel* recepciótörténete a legmeglepőbb, a szöveg ugyanis nemcsak a fentebbi „törvényiszéki tárgyaláson” került elő, hanem az 1938-as zsidótörvény megszavazásakor is citálta az egyik képviselő, Makkai János, aki magát a törvényt előterjesztette. A parlamenti ülésen elmondott beszédekéről az Új Magyarország című antiszemita lap számolt be, melyet Milotay István azután alapított, miután a Magyarország folyóiratot otthagyta.³¹¹ Makkai a következő kontextusban idézi Pap művét: „Pap Károly *Azarel* (sic!) című regényében megírja, hogy nagyatyja a zsidóság legnagyobb szerencsétlenségének az emancipációt tartotta, mert ezzel, felfogása szerint, a pogányok Izrael népét a valódi eredetiségéből ki akarják forgatni.”³¹² A könyvet arra is példának hozza fel, hogy a zsidók magukat is fajnak tekintik. A hozzászólás további részei azt a tipikus irányt képviselik az antiszemita vonalon belül, amelynek követői az újonnan betelepülő galíciai zsidóság kritikáját fogalmazzák meg a már korábban Magyarországra érkezett zsidókkal szemben: „a javaslat tehát a jövő asszimilációt nem akarja előmozdítani, de a meglévő asszimilációt nem bántja, ezért választotta az 1919. évi választóvonalat.”³¹³

³¹⁰ Egy zsidó író antiszemita regényt írt, Zsidó Néplap 18. (1938/6.), 3.

³¹¹ BUZINKAY, A magyar sajtó, 350.

³¹² A zsidójavaslat célja a keresztény túlsúly helyreállítása és biztosítása a gazdasági életben. Tasnádi-Nagy András és Makkai János felszólalása a képviselőházban a zsidókérdés rendezéséről, Új Magyarország 1938. május 7., 102. sz., 3.

³¹³ Uo.

Az *Azarel*-novellák és az *Azarel* című regény körüli polémia jól jelzik, hogy Pap művei nem feltétlenül találtak a korabeli olvasók többségének elvárásaival. Pap Károly írásaiban olyan témákat érintett – például a teljes asszimiláció problematikuságát –, amelyek a zsidóság bizonyos csoportjai számára elfogadhatatlannak tűntek.³¹⁴ A szerző művei nemcsak az asszimiláltakat és a neológokat illették kritikával, hanem a cionizmust támogató zsidókat is. Pap ugyanakkor az ortodoxia „merevségével” is szembeszállt. Saját bevallása szerint azzal, hogy rámutatott a zsidók „bűneire”, a zsidóság reformját kívánta előmozdítani, azonban elképzeléseit az antiszemita kurzus könnyedén kiforgatta eredeti kontextusokból, és negatív célokra használta fel. Ennek többek között az lehet az egyik oka, hogy – látszólag – a két kiindulási pont hasonló: a „zsidók bűnösök”. Azonban Pap Károly azt vallja, hogy minden népnek megvan a maga „bűne”, ha úgy tetszik – néplélektani alapra helyezve – „betegsége”. Vitáitában nemcsak a zsidóság, hanem a magyarság „hibáit” is számba veszi. Folytatva a „betegség”-párhuzamot a „gyógyulás” útját abban látja, hogy ahogy az egyéneknek, úgy a közösségeknek, a népeknek is szembe kell nézniük „bűneikkel”, hogy elindulhassanak az „egészséges”, önazonos létezés útján. Ezek a gondolatok azonban, ahogy azt igyekeztem bemutatni, erősen a népkarakterológia, a néplélektan és a Völkisch eszmei hatását tükrözik vissza.

2.5. A zsidótörvények után

A szerző utolsó művei az első zsidótörvény életbe lépése előtt egy évvel jelentek meg. 1938-tól Pap Károly teljes hallgatásba burkolózott, felesége visszaemlékezése alapján az irodalmi lapok sem kértek tőle írást.³¹⁵ Mindennek ellenére az írást nem hagyta abba. Illyés Gyula szerint naphosszat a kávéházban ült, és egy kiáltványon dolgozott: „[K]iáltványokat írt, helyesebben egyetlen, de valójában befejezhetetlen kiáltványt a magyarok, a zsidók elkövetkezendő bűnhődéséről, s e bűnhődéssel elnyerhető rendeltetéséről. Nekem, a szerkesztőnek novella kellett volna. Nyilvánosság elé lépni most? Csak olyan írásművel volt hajlandó, és azzal

³¹⁴ Jól jelzi a téma érzékeny jellegét, hogy a Huszadik Század 1917-es *Zsidókérdés Magyarországon* című anketjára érkezett válaszok között számos olyan akad, melyben a zsidó értelmiség képviselői már a probléma – az úgynevezett „zsidókérdés” – felvetését is illegitimnek tartották. *Akik szerint nincs zsidókérdés = A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése*, Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 1917, 2–35.

³¹⁵ Néhány novella kivételével: felesége például az író tudta nélkül az *Álom* című írását odaadta közlésre Illyés Gyulának: »– No, de ha már találkoztunk, kedves Pap Károlyné, akkor hozzon valami kis »remekművet« Karitól a lapomba. – Jaj, drága Gyula, nem lehet ám! Hiszen megírta. Kari nem ad senkinek szépirodalmat. – Tudom, tudom. Nekem mégis kell. Van valami kész írása, ami még nem jelent meg? – Hát, volna egy töredék a Jézus-regényből.» PAP Károlyné, *Illyés Gyula és Pap Károly = Uő., Fények és fénytörések*, 60.

is falragaszon –, amely után mindkettőnket nyilvánosan agyonlőjenek.”³¹⁶ A szerzőnek egyedül az Ararat Magyar Zsidó Évkönyvben jelentek meg írásai, azonban ezek, ahogy azt már említettem, javarészt újraközlések voltak.³¹⁷ A negyvenes években végül két drámával jelentkezett: a *Batsébával* és a *Mózes*sel, viszont ezeket már csak a Goldmark-teremben mutathatták be. A *Mózes* bemutatóján kevesen vettek részt, de Fodor József költő, Mikes Lajos egykori titkára jelen volt, ahogy az ekkor már a Magyar Csillag szerkesztőjeként dolgozó Illyés Gyula is. Eltérő véleményt fogalmaztak meg a darabról: míg Illyés Gyula nem értette,³¹⁸ addig Fodor József zseniálisnak tartotta, és nyílt levélben kérte számon a folyóiratokat, kritikusokat és szerkesztőket, hogy miért nem reagálnak egy világirodalmi színvonalú darabra: „Elfelejtette-e Illyés Gyula, mit tartott Osvát Ernő Pap Károlyról? És mit tartott Babits? A legnagyobb írók egyikének tartotta Pap Károlyt Mikes Lajos, Móricz Zsigmond, Schöppflin Aladár, Németh László, Halász Gábor, Kárpáti Aurél, Cs. Szabó, Szabó Lőrinc [...] Hol vannak a régi barátok, a pályatársak, hol van az immár főszerkesztővé lett régi barát, Illyés Gyula? Miért hallgatta agyon Pap Károly darabját?”³¹⁹ Fodor Józsefnek 1944-ben egy másik cikke is megjelent a *Néma erdő*³²⁰ címmel, utalva egyrészt arra, hogy az irodalmi élet nagyjai nem szólalnak fel a politikai-történelmi események ellen; másrészt arra, hogyan némultak el a kiváló zsidó írók – köztük Pap Károly is. A *Magyarság* hasábjain Bágyoni Váró Andor válaszolt Fodor cikkére:

[A] goj-nevek csak körítésül szolgálnak ahhoz, hogy annál gyanútlanabban tétethessék szemrehányás a Szomori Dezsővé magyarosított *Weisz Mór*nak, a Révészé nemesült *Róth Bélán*ak, a Heltaivá asszimilált *Herzl Jenő*nek, a Szép Ernővé finomult *Schön Ezékiel*nek, Pap (?) Károlynak, a Füst Milánná magyarosult és szlávósult *Fürst-gyerekek* és a többi izraelitának, hogy *miért nem hallatják büllbül-szavukat a néma erdőben?* [...] A Bibliát forgattuk a sorskérdés után, és abban olvastuk, – persze minden célzás nélkül: ... mert a rossz fa kivágatik, és a tűzre vettetik...”³²¹

³¹⁶ Illyés Gyulát Lichtmann Tamás idézi. LICHTMANN, *Az életút*, 14.

³¹⁷ *Reggel* (1939), *Bibliai tavaszünnepek* (1940), *Emlék* (1941), *Tanárok* (1942), *Vér* (1943), *Mózes* (1944). A *Bibliai tavaszünnepek* és a *Reggel* című novellák eltérő címmel jelentek meg későbbiekben: a *Bibliai tavaszünnepek* című írás *Álom* néven, a *Reggel* pedig *A Schrei* címmel.

³¹⁸ „»Az egész darabot nem értem. Azonkívül az előadás csapnivalóan rossz volt.« [...] S megmaradt amellett, hogy nem érti a darabot. Meg is írta nekrológiájában: »Nem értem, nem értem.« Egyebet nem váltott ki belőle a *Mózes*.” Pap Károlyné, *Illyés Gyula és Pap Károly*, 61.

³¹⁹ FODOR József, *A Biblia útjain*, Újság 1944. február 24., 44. sz., 5.

³²⁰ FODOR József, *Néma erdő*, Újság 1944. február 6., 29. sz., 1.

³²¹ BÁGYONI VÁRÓ Andor, *A néma erdő*, *Magyarság* 1944. február 8., 4.

A Magyarországon megjelent cikk radikálisabb, mint a korábbi kritikák: Bágyoni a korszak antiszemita diskurzusához híven a szerzők magyarosított nevére hívja fel a figyelmet, a szöveg végén pedig „minden célzás nélkül” a kiirtásokra utal. Hangvételeiben nagyon hasonló írás született válaszul Fodor József cikkére az Új Magyarország című napilapban is: „makacs hallgatásuk most annak tulajdonítható, hogy eltűntek az áradozó hívek, az elragadtatott kritikusok, s talán attól félnek, hogy újabb műveiket szigorúbb bírálat veszi bonckés alá, hogy kénytelenek lesznek kiábrándulni önnön nagyságukból. Vagy hogy a közönségnek nem kellene már, s legfeljebb a Goldmark-teremben nyílik számukra a provinciális halhatatlanság lehetősége?”³²²

Bágyoni Váró Andor cikkére a *Zsidó antiszemiták* című írásában válaszolt Pap Károly, megszólítva a szerzőt. Ebben a szövegében Pap azt az álláspontot veszi fel, amit *A nyolcadik stáció* és a *Zsidó sebek és bűnök* című művében is olvashatunk: először meg kell találnunk magunkban a „bűnt”, és utána tudunk megbocsátani gyűlölőinknek. A „bűnök” kölcsönös megvallása megadja a lehetőséget a testvéri szeretetben való egyesülésre. Pap saját „bűnét” abban látja, hogy írásaival nem segítette elő „Isten országának megépülését”.³²³ Ez a válaszcikk is jelzi, hogy az író a történelmi változások hatására ezekben az években egyre elvontabb képet alakít ki a művészet céljáról és erkölcsi szükségszerűségeiről.³²⁴

Pap Károlyt 1944-ben hívták be munkaszolgálatra. Felesége visszaemlékezése alapján a Szőnyben eltöltött időszak alatt is dolgozott Jézusról szóló regényén, és a szerző utolsó levelei is ezt igazolják.³²⁵ „ott, abban a környezetben, éhezve, beteg, lázas, a csupasz földön vagy a térdén megírt egy nagyregényt.

³²² *Vezetőhelyen buzdítja szólásra...*, Új Magyarország 1944. február 8., 30. sz., 2.

³²³ „Mert összes írásaid egyetlen mondattal sem segítették elő az én országom létesülését: az összes osztályok és összes nemzetek összeolvadását egy néppé, egy országgá, Isten államává, amelyben a héber vallása legyen valamennyiünk közös egy vallása, hogy ezen a fundamentumon egy közös kultúra épülhessen, s ezzel megszűnjön egyszer s mindenkorra minden versengés, vetélkedés s ennek folytán minden kizsákmányolás és minden erőszak az egész földön. Ezt az országot kellett volna elősegíteni minden írásoddal. S hogy ezt nem tetted, akár azért, mert még homályban volt előtted ez az ország, akár azért, mert gyenge voltál erre a feladatra – mindegy és méltán gyűlölöd munkáidat.” PAP, *Zsidó antiszemiták*, 200.

³²⁴ Lásd még: „Minden írói munka hibáztatandó szerintem, mert eltereli az ember figyelmét a bűnről, amit cselekszenek, meghagyja őket abban a hazugságban, hogy az általános embertelenség közepette ők azért mégiscsak kultúrelétet élnek. – Minden írás tehát, amely ilyen időkben mégis napvilágot lát, nem lehet más, mint a legszigorúbb ítélet a mai ember ellen. Minden írásmű, amely ilyenkor mellébeszél, körtönfalaz, kétszínűsködik, vagy éppenséggel szemet huny, nemhogy csökkentené, de egyenesen elősegíti az általános istentelenséget.” KIRÁLY Géza, *Négyszemközt Pap Károlyval = Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*, 241.

³²⁵ PAP Károly, *Epilógus. Utolsó levelek feleségéhez = Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*, 303–309.

»Jézus a Vatikánban.«³²⁶ Ugyanebben az évben adott hírt arról az Új Magyarság, hogy miniszteri határozatra több zsidó íróéval egyetemben Pap Károly műveit is kivonták a forgalomból.³²⁷ Az utolsó információ 1945-ben érkezett a szerző hollétéről. Ezután vele együtt gyakorlatilag az életműve is eltűnt, ahogy korábban írtam, felesége visszaemlékezése szerint korábbi Jézus-regényét a nyilasok pusztították el a lakásukon.³²⁸

Reményeim szerint a fentebbi elemzés bemutatta, hogy Pap Károly művei milyen politikai-ideológiai erőterben születtek meg. A citált kritikák szerzői az aktuális társadalmi, történelmi folyamatoktól, politikai áramlatoktól befolyásolva interpretálták Pap szövegeit. Nem állítom, hogy ezektől függetlenek az írások, hiszen igyekeztem bemutatni, hogyan kapcsolódhatnak a szerző művei a korabeli eszmei irányzatokhoz. Azonban Pap Károly alkotásai sokkal összetettebbek annál, hogy pusztán ideológiai olvasatokra egyszerűsítsük le őket. Véleményem szerint az író műveinek helyét a korabeli kétosztatú irodalompolitikai térben nem lehetett megnyugtatóan kijelölni, és többek között ez vezetett az irodalmi kánonból való kieséséhez. Ebben a könyvben nem térek ki az 1945 utáni befogadástörténetre, annyi azonban elmondható, hogy a szövegek a témaválasztásuk miatt – a zsidó identitás és hagyomány tematizálása – a kommunizmus és szocializmus évei alatt sem kaphattak elég figyelmet,³²⁹ noha Pap műveit újra és újra kiadták. Érdekes azonban, hogy mindezzel együtt mi az, ami mégis hozzáférhető ebben a korszakban az élettörténetből és az életműből: tapasztalataim szerint az egyik a náci általi mártírhálál motívuma, másrészt a hatalom elleni lázadás,³³⁰ amit

³²⁶ Bús, I. m., 12.

³²⁷ *További zsidó írók műveit vonják ki a forgalomból*, Új Magyarság 1944. június 25., 142. sz., 4. „A kivonásról szóló rendelet 1944. április 30-án Sztójay Döme, a bezúzásról szóló pedig június 24-én Kolosváry-Borcsa Mihály aláírásával jelent meg. Az első lista 114 magyar és 34 külföldi, a második 127 magyar és 11 külföldi zsidó szerző nevét tartalmazta.” GYURGYÁK, *A zsidókérdés Magyarországon*, 178. Ezen a listán szerepelt Pap Károly neve is.

³²⁸ Bús, I. m., 12.

³²⁹ „Háromévtizedes fennállása alatt következetesen az a koncepció határozta meg a Kádár-rendszer zsidópolitikáját, hogy az egyházi kérdéseken kívül »zsidó ügyek« nincsenek, és így nem is jelenhetnek meg a politika színterén; »azoknak pedig, akik akár a hatalmi apparátuson belül, akár azon kívül, akár a »zsidó ügyek« szószólójaként, akár a zsidók ellenségeként tűnnek fel, a hatalom kemény fellépésével kell számolniuk”. Győri Szabó Zsolt, *A kommunizmus és a zsidóság Magyarországon 1945 után*, Gondolat, Budapest, 2009, 285. Lásd még: „Az 50-es évek végétől a zsidókérdésre hivatalos szöveg évtizedekig nem utal. A kádári kor történelemtankönyvei az 1945 utáni korról foglalkozva egyszer sem tartalmazták a zsidó vagy az antiszemita szót. A korszakban alig törődtek az emberek származásával, a kormány és az országgyűlés nem hozott a zsidóságot érintő új rendelkezéseket.” *Uo.*

³³⁰ Lásd például a *Tűz* című novella értelmezését Nemeskürty Istvántól: „Az író pontosan, röviden, szinte szófukar módon írja le a tüzet; mégis világos az olvasó előtt az is, hogy az író kiknek a pártján van, az is, hogy mi jelképes mondanivalója. A járőrelők még elkergetik a sétájukat zavaró

akár osztályharcként is lehet értelmezni. Ahogy az 1949 és 1989 közötti időszakban, úgy 1989 után is relatíve kevés anyag született az életművel kapcsolatban, és az értelmezést – a jelen munkában is idézett monográfiák kivételével – főként a lélektani és az önéletrajzi olvasat dominálta.

siserahadat — de a tetők alatt már ott lappang az olthatatlan, pusztító tűz... Ez a tűz az elnyomók házait emészti az elnyomottak örömére. Pap Károly irodalmunk legjobb hagyományait fejleszti tovább ebben az írásban.” NEMESKÜRTY István, *Pap Károly: A hőszobor*, Irodalomtörténet 44. (1956), 111.

A ZSIDÓ ÖNAZONOSSÁG KÉRDÉSEI

III. Zsidó identitásminták az Azarel/Jordán-novellákban

A következőkben a szerző novelláiban megjelenő zsidó identifikációs folyamatokat konkrét szövegelemzés keretében fogom vizsgálni. Az értelmezés tárgyául az Azarel/Jordán-novellákat³³¹ választottam, melyek véleményem szerint a szerző novellisztikájában a legerősebben reprezentálják a zsidó identitáshoz fűződő viszonyt, a hagyományok átörököthető voltának kérdését. „Mindegyik elbeszélés rendelkezik valami önmagán túlmutató jelentéssel, mögöttes tartalommal, absztrahált jelképpel” – fogalmaz Lichtmann Tamás.³³² A vizsgált írások – Pap Károly monográfusának csoportosítása nyomán – a következők: *A csalogány*, *A Hold*, *A Schrei*, *Azarel falusi estéje...*, *Azarel Pestre érkezik*, *Az utolsó játék*, *Családi örömök*, *Egy kamasz szórakozásai*, *Emlék*, *Forradalom a gyerekszobában*, *Gyermekek*, *Irgalom*, *Játékok*, *Magány*, *Nyári emlék*, *Oluska*, *Tánc* és a *Vér*. Én az Azarel/Jordán-novellák csoportjába tartozónak vélem *A mese nyomában* – ez a szöveg az Azarel című regényben átdolgozott formában is megjelenik –, az *Éjszaka a gyermekszobában*, az *Ének*, a *Lépcsők*, a *Libák* és a *Tanárok* című írásokat is. Ahogy arra Gintli Tibor is rámutat, a novellákban a szereplők egyezésén túl (a főszereplő gyermek, Gyuri; Jeremia nagyapó; a testvérek: Ernuskó és Oluska; Judit, az édesanya – akinek a neve, az apáéval egyetemben, csak egy novellában említődik meg, és az édesapa: Ezékiel; illetve, néhány mellékszereplő: Ráhel nagyanyó; Lidi, a keresztény szolgáló; Ignác apó és Eszter nagynéni) közös a retrospektív énelbeszélés alkalmazása (kivételt képez ez alól az *Azarel falusi estéje* c. novella),³³³ illetve a szövegek expresszionisztikus képalkotása.

3.1. Az apa figurája

A novellákban szereplő apa neológ rabbi, identitása szövetszerűen is megjelenik: „Csak akkor érezték magukat kényelmetlenül, ha eszükbé jutott a falu többi zsidósága, akiknek a szemében régóta eretnekek voltak. Valahányszor apám ezekre az óhitűekre gondolt, akikkel tele volt a felső falu, arcára árnyék borult.”³³⁴ Az édesapa a polgári élet étoszát hordja magában: élére állítja a garast, tisztességes, szorgalmas – akárhány jelenetben látjuk, mindig vagy a szent könyvet olvassa, vagy a prédikációit írja. Tekintélye van a keresztények előtt is, nem csak a zsidók körében,

³³¹ LICHTMANN, *Az igazságkereső*. Pap Károly, 30.

³³² LICHTMANN, *Pap Károly*, 181.

³³³ GINTLI Tibor, *A hagyomány arcai. A zsidó identitás kérdései Pap Károly novelláiban* = „Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban, szerk. SCHEIN Gábor – Szűcs Teri, ELTE Eötvös, Budapest, 2013, 28.

³³⁴ PAP Károly, *Nyári emlék* = Uő., *Novellák*, II., Múlt és Jövő, Budapest, 1999, 295.

éppen ezért nagyon fontos számára, hogy családja minden szinten példamutató legyen. Az apa látszólagos polgári erényeit azonban a narrátor egyértelműen megkérdőjelezi, képmutatásnak tartja. A lakásuk elhelyezkedése is izgalmasan mutatja be a neológ és asszimiláns jegyeket mutató zsidóság életét, mely gyökeresen eltér a gettóléttől: „Az udvarunkat, ahol játszani szoktunk, magos, setét falak állták körül szigorúan. Két oldalán az udvari lakások tűzfala meredezett, másik sarkában különös szomszédság volt: az orsolyák zárdakertjének emeletes körkerítése találkozott itten a mi zsidó templomunk belső falával”³³⁵ A falak szimbolikusak: a család két világ határán él, ahol a kereszténység és zsidóság találkozik, azonban a fal révén különállóságuk is megmarad. „[A] neológok az üzleti központokban, s így a modernebb negyedekben [éltek]. Az ortodoxok elkülönülése a hasonló társadalmi állású helyi lakosoktól nem csak rituális okokból maradt szembetűnő, a neológ zsidóság viszont több városban beépült a helyi társadalomba, illetve annak elitcsoportjaiba” – fogalmaz Karády Viktor történész.³³⁶ Az is a nyitást szimbolizálhatja, hogy az apa neológ rabbiként mindig reverenciában és papi sapkában van, sosem kaftánban.

Az apának a főhőshöz, Gyurihoz, legkisebb fiához fűződő viszonyát – a gyerek szempontjából tekintve – a ridegség határozza meg, kommunikációját a szigorúság és a magyarázat nélküli utasítások jellemzik: „Aki nem szeret tanulni, abból lesz az utcagyerek, meg a koldus – és jelentős pillantással rám nézett. – Abból lesz a tolvaj, a rabló, abból lesz minden rossz, s a szüleinek folyvást szégyenkeznie kell miatta. De akik szeretnek tanulni [...], azokból minden lehet! [...] Azokat mindenki szereti, és a szülei sohasem szégyellik őket”³³⁷ Az apa és fia között az egyetlen kapcsolat a feddések során alakul ki. De Gyurka számára a negligálásnál még az is jobb, ha negatív figyelmet kap: „borús volt az [apám] arca és aggodalmas. Ez megnyugtató, és örültem, hogy ilyen sok fontos dolgunk van egymással”³³⁸ Az apa megfellebbezhetetlen tekintélyre tart igényt, ebben a vonatkozásban hasonlít Istenhez („Ez volt az a szó, ami ellen sohasem lehetett semmit szólni. Az Isten.”³³⁹). Jól mutatja szerepét a családi dinamikában, hogy amikor Gyuri élete legveszélyesebb, bűnös tettet hajtja végre – vért iszik, mert megirigyli a keresztény fiúkat –, és beteg lesz, akárhányszor anyját hívja, akitől megértést és szeretetet remél, apja jön az ágyához. „A gyerek lázadó vagy dacos tettei elsősorban neki szólnak, őt akarják a korlátozó tekintély pozíciójából

³³⁵ PAP Károly, *Vér* = Uő., *Novellák*, I., Múlt és Jövő, 1999, 124.

³³⁶ KARÁDY, A *vidéki zsidóság = Hágár országa*, 186.

³³⁷ PAP Károly, *Oluska* = Uő., *Novellák*, II., 138.

³³⁸ PAP Károly, *Játékok* = Uő., *Novellák*, I., 88.

³³⁹ PAP, *Vér*, 139.

a feltétlen szeretet felé mozdítani.”³⁴⁰ Ezen a ponton fontos emlékeztetni arra, hogy az apa képében hiába rajzolódik ki a neológ, polgárosodott rabbi, mégsem asszimilálódott teljesen – vallási vezetői pozíciója ezt nem is tenné lehetővé. Ahogy korábban említettem, az integrációt egy olyan skálaként érdemes elképzelnünk, melynek egyes fokozatait nagy távolságok választják el egymástól. Az apa a polgári életmód átvételében éli meg a közeledést a többségi kultúrához, azonban fontos marad számára zsidósága is: ez leginkább az ünnepekkor szembetűnő, amelyeket köt a zsidó vallási hagyomány. Emellett a keresztény kultúrkörrel szemben egyértelműen távolságot tart, a közeledés mellett tehát az izoláció/disszimiláció is jelen van viselkedésében. Alakjának egyik mozgatórugója a szabályokhoz való merev alkalmazkodás. Ezeknek a szabályoknak egy része a polgári identitásából adódik, de másik fontos bázisa a zsidósága: ezért tiltja meg Gyurinak, hogy a keresztény fiúkkal játsszon, és hogy vért igyon, ahogy ők.

3.2. Jeremia apó alakja

Jeremia az ultraortodox zsidó figurája, szöges ellentéte az apának, már csak megjelenését tekintve is: „Fekete bozontosságából mindjárt előtűntek vastag, sápadt ajkai, sárga, nagy fogai és bőre, amit még szakálla meghagyott, szürkén megráncosodott. Most már görbe orra zúzottóságát is megláttam, s füleit hiába kerestem rengeteg szakállá közt.”³⁴¹ Alakja a „keleti zsidó” sztereotípiáját idézi. Két novella szövegében jelenik meg alakja: az *Irgalom* címűben, és átvitt formában *A Schreiben*. A nagyapa a zsidó örökség ősi vonalát képviseli, a keleti hagyományt, amely más, idegen Azarel számára. Jeremia nem veti le hagyományait; axiómái, életének sarokpontjai ugyanazok maradnak, mint a gettólétben. Identitása is megmarad: ennek fontos jelölője a ruha, a tincs és a szakáll. Nem alkalmazkodik az új világhoz, a tan tölti ki életét. Az *Irgalom* című novellában a nagyapa egyértelműen viszolygást vált ki Gyurkából. Elsősorban az okozza a traumát a gyermeknek, hogy ez az „ijesztő”, „csúnya” figura az ő nagyapja. Ahogy apja fogalmaz: „őbenne is aludtál egyet”³⁴² Saját identitásának keretei közé nem illeszthető be a tudat, hogy a férfi a rokona, összeköti őket a közös „vér”. A nagyapa a köztük lévő távolságot egy pénzérme ajándékozásával szeretné feloldani,³⁴³ azonban Gyuri nem hajlandó azt elfogadni.

³⁴⁰ GINTLI, *A hagyomány arcai*, 33.

³⁴¹ PAP Károly, *Irgalom* = *Uő.*, *Novellák*, I., 30.

³⁴² *Uő.*, 35.

³⁴³ „Nagyapám ekkor kiment, s egy kis bőröndöt hozott be a szomszéd szobából. Ez éppen olyan csúnya volt, mint ő maga. Csúnya és fekete. Sokáig motozott benne nagy, fekete, szőrös kezével, aztán ümmögve két krajcárt vett ki belőle, s feltartotta: – No! – mondta, s most mintha még szúrósabban és aggodalmasabban bámult volna rám. – Még mindig olyan csúnya vagyok? A krajcár kellett volna, nagyon szeretem a nyalánkságot, s hogy most meg kellett tagadnom magamtól a sok

A nagyapa idegenségéhez az is nagy mértékben hozzájárul, hogy héber nyelven beszél – Gyuri a hétköznapiokon ezt a nyelvet nem hallhatta, számára a héber egyértelműen a szertartás és az ima nyelve. A nyelvhasználat ünnepélyessége ezzel eltűnik Gyuri számára: „Ezek idáig valami méltóságot jelentettek számomra: atyámat ünnepi fekete selyemreverendában a magas szószéken, felette a templom csillagos boltozatát, alant az ájtatos néma sokaságot; az én egész gyermeki ámulásomat és a büszkeségemet”.³⁴⁴ A nagyapa ráadásul a kisfiút is zsidó néven („Jehudácska”) szólítja meg: „Anyám kis egyetlenemnek, apám Gyurkának szokott szólítani, Jehuda nevemet, melyet a zsidóságban kaptam, még soha sem hallottam”.³⁴⁵ Nagyapja iránt érzett idegenségét csak növeli, hogy az a valaki, akit most ismert meg, nem Gyurkának szólítja. A nagyapa azt a nevet használja, ami saját identitásából, hagyományaiból következik. Ebbe a hagyományba a vérségi viszony révén Gyurka is bekapcsolódik, ez ellen pedig nem tehet semmit. Ennek az érzésnek a tudatos értelmezése nyilvánvalóan hiteltelen lenne egy gyermek szemszögéből. Azonban, ahogy arra ki fogok térni, a szövegek elbeszélője a felnőtt Gyuri, aki a visszaemlékezés során újra átéli gyermekkori élményeit – így tud egyszerre két perspektíva is hitelesen megjelenni a szövegben.

3.3. Az anya figurája

Az anya figurája kitüntetett szerepet kap Pap Károly életművében. Ő az egyedüli, aki szeretetet mutat a főszereplő Gyuri iránt. A vele kapcsolatos, visszatérő szavak is ezt tükrözik: „bizalmasság”, „cinkosság”, „mosolygás”. A különleges viszonyt az is jól jelzi, hogy ő az egyetlen karakter, akihez humoros szöveg kötődik az Azarel/Jordán-novellák közül, a *Családi öröm*. Az anya mintha játszópajtása, társa lenne Gyurkának. Ez legeminensebben a *Tánc* című szövegben jelenik meg, ahol a lépcsőházban együtt engedik át magukat a játéknak, olyannyira, hogy magyar csárdást járnak (a választás szimbolikus is lehet: a csárdás kívül esik a zsidó kultúrkörön, és a magyar kultúrkörbe kapcsolja be őket³⁴⁶). A dinamika akkor változik meg, mikor megjelenik az apa, a két lábon járó szabály és tiltás: „az udvar felől atyám jelent meg. Fekete reverendája hullámozott körül. Anyám pirosan, zavartan engedte el a kezemet. Úgy tett, mintha a feje fájna. Atyám nem szólt

édességet, az még haragosabbá tett. – A pénzed se kell! – mondtam. – Az is olyan csúnya, mint te magad!” *Uo.*, 33.

³⁴⁴ *Uo.*, 31.

³⁴⁵ *Uo.*, 30.

³⁴⁶ „»[P]ogány« csárdás” – fogalmaz Clara Royer. Clara ROYER, *Az átváltozás Pap Károly műveiben, avagy az írás mint harc az áldásért*, ford. Szűcs Teri = „Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban, 43.

előttem, de én láttam, mennyire nem tetszik neki anyám, s meg is kérdeztem tőle: – Apa miért nem szabad? – Itt nem illik, mondta, ő már nem olyan kicsiny.”³⁴⁷

A bizalmas kapcsolathoz a gyermek részéről a kisajátítás is hozzátartozik, ez általában azokban a szituációkban jelenik meg, mikor osztoznia kellene anyja szeretetén. Például követeli tőle, hogy mondja meg testvéreinek, hogy jobban szereti náluk, és nem kellene neki (*A játékok*). Az anya egy ideig bele is megy a játékba, mikor kettesben vannak, megvallja Gyurinak, hogy tényleg őt szereti a legjobban. De amikor ezt az egész család előtt kellene felvállalnia, nem teszi meg, ezzel csalódást keltve a kisfiúban. Az idézett *Tánc* című novellában végül az anya az apát választja, hiszen annak negatív reakciója után soha többet nem táncol a gyerekekkel. Jól összefoglalja a helyzetet Vihar Béla, aki így fogalmaz: „Pap Károly életműve tulajdonképpen az apa ellen lávázó indulattal telített fiúi lázadás, marcangoló harc a lépcsőházban táncoló kicsiny és törékeny anyáért.”³⁴⁸

Gyurka édesanyjára hasonlít, külsejében és játékoságában is. Az *Irgalom* című novellában az anya szeretete bírja rá arra, hogy megcsókolja Jeremia apót. Tanulságosak számunkra azok a szöveghelyek, melyekben a szeretett lény identitása teljesen feloldódni látszik a hagyományban, átveszi annak „arcát”, így átalakul, idegenné lesz. Ilyen az imaszertartás, amelyet az *Emlék* című novella fest meg rendkívül expressziven: „Egyre feljebb emelte hangját, amitől a gyertyalángok furcsa, ideges táncot jártak. Két kicsiny kezét szoros ujjakkal a gyertyatartók elé fektette, mint ahogy a keleti szobrokon látni. Eleintén még meg-megremegtek ujjai, de ahogy folyt szájáról a sok titokzatos szó: egyre mozdulatlanabb lett.”³⁴⁹ Ahogy véget ér a rítus, az anya arca visszaváltozik az ismert, bizalmas arcá. Az idézetből kitűnik, hogy ezekben a szövegben a hagyomány puszta átvétele elveszi annak emberközelségét, emberségét. Aki belép a hagyományba, annak átgondolása, reflektálttá tévése nélkül, szobormerev lesz. Azt a maszkot veszi fel, amit készen adnak neki. Ez a maszk azonban sosem lesz a sajátja. Amint az anya arcán a feszült koncentráció helyére visszatér a játékoság, ismét ismerős és szeretetteljes lesz, Gyurka pedig újra kapcsolódni tud hozzá. A hagyomány „merevsége” nemcsak az Azarel főhőssel dolgozó írásokban jelenik meg, hanem például a *Zsidó sebek és bűnök* esszéiben is.

3.4. Azarel/Jordán Gyuri

A novellák főszereplőjét, Azarel Gyurit hagytam a szereplők bemutatásának végére. A karakter a legtöbb szövegben kisgyermek, egy novella dolgozza fel

³⁴⁷ PAP Károly, *Tánc* = Uő., *Novellák*, I., 108.

³⁴⁸ VIHAR Béla, *Pap Károly útja*, Múlt és Jövő 28. (2017/2.), 41–42.

³⁴⁹ PAP Károly, *Emlék* = Uő., *Novellák*, II., 144.

kamaszkorát (*Egy kamasz szórakozásai*), és az *Azarel Pestre* érkezik című elbeszélésben jelenik meg egyedül felnőttként.

A gyermek perspektívájának érvényesítése sok szempontból szerencsés választás, ahogy arra Gintli Tibor rámutat: „A gyermeket a családi szokások és hagyományok kapcsolják be a társadalom és a kultúra szimbolikus rendjébe. A szocializáló olyan előírások megismerését és betartását követeli meg tőle [Gyuritól], melyek korlátozzák szabadságát. E hagyományok valódi jelentőségének belátásához ugyanakkor még nem rendelkezik kellő ismerettel és kellő absztrakciós képességgel.”³⁵⁰ Egyfajta ösztönös, belső lázadást is ki lehet fejezni a fiú perspektívájából, melynek kiindulópontja, hogy olyan elvárásokat támasztanak vele szemben, amelyeknek egyrészt nem ismer, másrészt nem is magyarázzák el neki, hogy miért kellene azokat teljesítenie. A gyermeki nézőpont megmutathatja továbbá azt a folyamatot, hogy az identitás hogyan alakul ki egy ember életében. A zsidó tradíció szerint az apa feladata a beavatás, az öröklődés összekapcsolódik az ősök világának megismerésével.³⁵¹ Az *Azarel* családban azonban az elvárás a kérdés és magyarázat nélküli teljes azonosulás. Az anya az egyetlen, aki Gyurit, bár nem feltétel nélküli szeretettel, ám mégis szeretni tudja annak ellenére, hogy nem „jó” gyerek, nem felel meg a szabályoknak – azaz nem hódol be az apai elvárásnak. A rokonlelkű édesanyját a családi dinamikában azonban éppúgy elnyomja a tekintélyt képviselő édesapa. Nem beszélve arról, hogy anyának is számos elvárásnak kell megfelelnie. Ez jól megmutatkozik például az ünnepeken, amikor színes ruháit le kell cserélnie feketére, dús kontyát pedig kendő alá kell rejtienie (személyiségének külső, megszokott jegyeit tehát le kell vetnie). Az igény, hogy megfeleljen ezeknek az elvárásoknak – a gyerek nézőpontjából tekintve –, erősebbek, mint az anya iránta való szeretete.

Gyuri személyiségében azonban az anyától eltérően benne van a lázadás kényszere és saját kiválasztottságának tudata, melyet Lichtmann Tamás egyenesen

³⁵⁰ GINTLI, *A hagyomány arcai*, 29. Vö.: „[A]z én nem magában álló sziget, mivel az identitásalakulás »szülői és közösségi modellek« befolyása alatt zajlik le.” PATAKI, *Identitás, személyiség, társadalom*, 52.

³⁵¹ „A vallásos nevelés az apa mindenkori kötelessége, neki kellett bevezetnie gyermekét a mózesi törvények ismeretébe. Neki kellett elmesélnie Jahve tetteit, amelyekkel népét vezette, elmagyarázni az ünnepek jelentőségét és a vallási szokásokat, ő vezette a családi zárandoklatokat és a mindennapi imádságot. Egyben ő adta tovább fiainak mesterségekben való jártasságát is. Módszerként a legfontosabb példamutatás és az utánzás útján való tanulás. A zsidó kultúrkörben a tanuló vagy egymással vitatkozó felnőttek körül mindig ott lábatlankodnak a gyermekek, akik ezen az úton spontán módon sok ismerethez juthatnak. Az évről évre ismétlődő liturgikus ünnepekhez kapcsolódó szokások, kötelező imádságok pedig a sokszoros és rendszeres ismétlés révén juttatják tudáshoz a felnövekvő gyermekeket.” MIKONYA György, *Gyermekevelés az ősi zsidó kultúrában = Kora gyermekkori nevelés- és családtörténet*, szerk. AGGNÉ PIRKA Veronika – MIKONYA György, ELTE Tanító- és Óvóképző Kar, Budapest, 2014, 37.

transzcendens önzésnek nevez:³⁵² „A gyermeki szereteténység mitikus háttérében [...] felsejlik az ószövetségi ősatyák történeteinek vezérmotívuma, főleg a világirodalomban számtalanszor feldolgozott József-motívum, akinek gögje, elbizakodottsága, hiúsága az Isten (és az istenként tisztelt apa) szeretetéből táplálkozott.”³⁵³ Gyurka szereteténisége sem tűr visszautasítást és osztozást. Az említett tulajdonságok mellett másik fontos jellegzetessége az igazság végletekig menő kimondása, ennek szemléltetésül álljon itt a Jeremia apóval folytatott egyik párbeszéd: „az arcod is, a szemed is, a szájad is, nagyon csúnya vagy! – Hmm... – mondta, s bámult rám nagy, komor fekete szemével. – Aztán szabad ilyet mondani? Egy unokának? A nagyapjához? Még ha így is van: szabad? – Ha így van, akkor szabad.”³⁵⁴ A szabadság, a saját döntés megélése mindennél fontosabb a gyermeknek. Nem érti meg, miért nem lehet neki is rongyokban járni, vért inni, mint a keresztény fiúknak. Irigyli tőlük, hogy megtehetik azt, amit neki megtiltottak. Nem érti, miért nem lehet játszani az anyával a lépcsőházban, madarat fogni, miért kell csókot adnia a nagyapjának, ha nem akar. Éppen ezért minden olyan határhelyzetet kihasznál, amikor megélheti ezt a bizonyos szabadságot. Például iszik egy tó koszos vizéből, és beteg lesz (*Az utolsó játék*). A történet párja a már emlegetett vérivás a *Vér* című szövegben – utóbbi novella azért is fontos, mert Gyuri egy vallási tabut, a tisztátalan étel fogyasztásának tilalmát szegi meg. A gyermek „[k]étségbeesetten igyekszik menekülni valamennyi kööttségéből, elszakadni minden kööttségtől: hagyományoktól, gyökerektől, meghatározottságoktól”.³⁵⁵ A kisfiú negatív tetteinek felsorolása hosszan folytatható: megüti édesanyját, összerombolja játékeit (*Játékok*), meghúzza a mozgássérült kislány haját (*Gyermekek*), és tetvesnek nevezi Schrei urat (*A Schrei*). Nincs meg benne a szociális normák betartásának kényszere, ami különösen nagy kontrasztot képez polgári, józan apjával, a rabbival szemben. Ez a szabadság sok esetben összefügg a hatalom akarásával is, mely részben kiválasztottságának tudatából fakad: „a szemlélődés könnyed, légies öröme mindjárt kíváncsisággá, az pedig a birtoklás durva, érzéki izgalmává változott bennem, s így úzótt a kis patak körül- fel-alá, megfogni a kis úzó állatokat”³⁵⁶ vagy *A csalogány* című szövegben: „Szememet erőltettem, hogy lássam a kis csodálatosat, csak úgy lángoltam, és készültem, hogy rádobjam az újságot, s elfogjam őt magamnak, csak az enyém legyen.”³⁵⁷ Ez a kiválasztottságtudat sok esetben már-már az isteni pozíció megkísértését

³⁵² LICHTMANN, *Az igazságkereső*. Pap Károly, 78.

³⁵³ *Uo.*, 45.

³⁵⁴ PAP, *Irgalom*, 32.

³⁵⁵ LICHTMANN, *Az igazságkereső*. Pap Károly, 298.

³⁵⁶ PAP Károly, *Magány* = Uő., *Novellák*, I., 146.

³⁵⁷ PAP Károly, *Csalogány* = Uő., *Novellák*, I., 55.

implikálja, találhatunk olyan szöveghelyet is, ahol ez explicitté válik: „ha nem volt szemük, hogy bámulhattak volna, nyelvük, hogy dicsérhettek volna, úgy, ahogy a templomban olvastam Jahvéről: Téged dicsőít a víz és a felhő...”³⁵⁸ Gyuri fentebb vázolt identitásához tehát az is hozzátartozik, hogy tetteinek egyik mozgatórugója a birtoklás vágya, s annak a tudata, hogy joga van mindenhez, amihez kedve tartja – így ahhoz is, hogy áthágja zsidóság és kereszténység határát (lásd a már emlegetett vérivás gesztusát). A narratori szólam azonban ezt a birtoklásvágyat egyértelműen önzésként azonosítja, felismeri, hogy a szeretet, amit a gyermek elbeszélt én követel, egyirányú.

Ahogy családja és környezete nem tudja elfogadni Gyuri másságát, úgy ő sem tudja az ő különbözőségüket beilleszteni saját világképebe. Szabálykövetésüket képmutatásnak tartja. De nem csak saját neológ családjával szemben vannak ellenérzései: ahogy az apja idegen számára, úgy az ultraortodox nagypapa is. Nem tud hozzá kapcsolódni. A kétfajta örökség közül egyik sem komfortos számára, mert mintha mindkettő arról szólna, hogy megfosztja „önmagaságától”. Az anya figurája, aki egyszerre van benne a zsidó hagyományban, és egyszerre a szeretet képviselője a szövegekben, közel tud férközni Gyurihoz. Azonban azok a zsidó örökségek, amiket a férfialakok képviselnek a szövegekben, számára nem folytathatók változatlan formában, mert túlságosan normatívak, előíró jellegűek. A kisfiú akarnokságával és gonosznak bélyegzett viselkedésével együtt egy olyan identitást állít elé, amely – gyermekként még reflektálatlanul, de – meg meri kérdőjelezni saját hagyományait, igyekszik megélni saját szabadságát, és ezzel együtt képes közeledni egy másik kultúrához. Testvérei, akik szintén gyerekként jelennek meg az írásokban, ellenpontot képeznek viselkedésével szemben: az előre kijelölt utat választják: a feltétlen azonosulást, elsősorban az apával, és nem az anyával (lásd az *Oluska* című novellát).

3.5. Narráció, időkezelés, nyelv

Ha tüzetesebben megvizsgáljuk az írásokat, feltűnik, hogy a múlt idejű novellák esetében retrospektív énelbeszélésről van szó, ahol a „felnőtt narrátor adja elő a gyermekkorú szereplő által átélt eseményeket. [...] Bár az elbeszélés az egykori élmény átélő felidézését, az egykori nézőpont felelevenítését látszik előnyben részesíteni, a narrátor és a szereplő perspektívája mégsem azonosítható egymással.”³⁵⁹ A visszaemlékező én hozza be az írásokba a teológiai perspektívát, ezzel olyan szerkezetet hozva létre, amely egyszerre tudja bemutatni az egyén (Gyurka) identitásának kialakulását, és – szimbolikusan – népe történetét is. A fiú

³⁵⁸ Uo.

³⁵⁹ GINTLI, *A hagyomány arcai*, 28.

gyerekes lázadása a szülei ellen így lesz szimbolikus lázadás a zsidó hagyomány Azarelre erőltetett útjai ellen. Az egyén és a közösség sorsának összekapcsolása a ciklikus zsidó időszemléletet idézi. A felnőttkori reflexió leginkább akkor érhető tetten, mikor a narrátor nem gyermekként megszerzett tudása vagy felnőtt perspektívája bukik ki a látszólag a gyermek nézőpontjából elbeszél sorok mögül: „Megdöbbenésem fényénél *most is* jól látom anyám szobáját, ahol *akkor* a pamlagon feküdtem.”³⁶⁰ De ide tartoznak azok a jelenetek is, melyek a héber nyelvre reflektálnak, amelynek a gyermek még nincs teljes birtokában, csak a felnőtt – ez többször szövetszerűen is kiderül: „És az Isten? Ő is zsidó? Apám kicsit hallgatott, majd szakállához nyúlt. – Ő az ige – mondta. De ezt már zsidóul mondta, s én ezt még kevésbé értettem, mint azt, hogy ezután is minden úgy lesz, ahogy van.”³⁶¹ A címadásokban is észrevehető a felnőtt visszatekintő perspektívája: ilyen az *Emlék* cím is, mely eleve implikálja a retrospekciót, de az *Irgalom* kifejezés is, mely komplexitásával, teológiai vonatkozásával nyilvánvalóan túlmutat a gyermekperspektíván. Mindent összevetve „[s]zó sincs róla [...], hogy a gyermek olyan absztrakt kategóriák ellen lázadna, mint a vallási tradíció vagy a hagyomány által szentesített életforma. Ellenérzései az őt körülvevő személyek magatartására, illetve vele szemben támasztott elvárásaira vonatkoznak, s ezekben az önkéntelen reakciókban csak a visszatekintő elbeszélés ismer fel jelképes tartalmakat.”³⁶²

A gyermeki és a felnőtt nézőpontból is úgy tűnik, hogy a kétféle örökség – a neológ és az ultraortodox, Ezékiel és Jeremiásé – közül egyik sem adható át változatlan formában. A hagyomány kritikátlan átvétele, az ultraortodoxia „merevsége” és a polgári lét szabályrendszere nem adja meg az alapot Gyurinak saját identitása megszilárdításához. Ha a hagyomány nem hajlandó párbeszédbe lépni az egyénnel, akkor csak elszigeteli őt. A középutat az anya biztosítja, a kulcs az ő kezében van. Talán közhelyesen hangozhat, de ez a kulcs a szeretet ereje. A szeretet maximája a gyermek ösztönszintjén és teológiai síkon is értelmezhető. Általa Pap Károly a krisztusi eszmét olvasztja össze a zsidó hagyománnyal. Ez az „összeolvasztás” a szerző valamennyi regényében megjelenik, habár különböző formában, erre a könyv harmadik nagyobb fejezetében bővebben is kitérek.

Felvetődik a kérdés, hogyan viszonyul a felnőtt narrátor az egykori gyermek énjéhez, tetten érhető-e a szövegekben valamifajta reflexió részéről a gyermek viselkedésére, gondolatvilágára vonatkozóan? A retrospektív énelbeszélés során az elbeszélő beleélő tendenciával mondja el a történetet, nézőpontja az érzelmi érintettség miatt gyakorta azonosulni látszik a gyermek perspektívájával – természetesen azzal a kitételrel, hogy énelbeszélés esetén az elbeszélő és az elbeszél

³⁶⁰ PAP, *Irgalom*, 29. (Kiemelés tőlem: M. T.)

³⁶¹ PAP, *Vér*, 139.

³⁶² GINTLI, *A hagyomány arcai*, 29.

én között sohasem tehetünk egyenlőségjelet –, azonban bizonyos szöveghelyeken a kettőjük közötti távolság láthatóvá válik. A narrátori reflexiók elsősorban a gyermek önzésére, egyoldalú elvárásaira mutatnak rá. Képmutatását, viselkedésének reflektálatlan voltát emelik ki: „eszem ágában sem volt gondolkozni a különbségen érzéseim, beszédem s cselekedetem közt, mint ahogy ezen máskor se gondolkoztam. Alfréd bácsihoz érve, a második »kezét csókolom«-ot már kissé nehezebben mondtam ki, a szavakon jobban érződött a hamis csengés, nem mintha tudatára ébredtem volna képmutatásomnak”;³⁶³ vagy a másik felé való nyitottság hiányára világítanak rá: „Mindezen az aggodalmaskodáson és pontoskodáson, balsejtelmeken magamban gúnyosan mosolyogtam, nem tudtam bennük meglátni saját gyermeki nyugtalanságaim szülőmáit, csak azt éreztem, hogy élvezetem szétmállik.”³⁶⁴ A narrátor gyermeki énjének birtoklásvágyát olyanként ismeri fel, ami megfosztja az öröm és a szeretet lehetőségétől: „Az igazi gyermeki öröm alig villant fel bennem a fiókák sárgáspihés testecskéi láttán, máris arra gondoltam, mily jó volna számomra dicsőségnek az ő úszási tudományuk, különösen pedig bűvárkodó természetük [...], szívem nem bűvárkodott alá velük, mint ahogy nem bugyborékkolt a vízzel, ahogy az gallért fodrozott a bűvárkodó kacsák körül, s nem remegett a napfénnel, amely azt megezüstözte.”³⁶⁵ Az idézőjelek használatában is érezhető távolságtartása: az *Egy kamasz szórakozásai* című novellában „»neveléses«, »ostoba« női lényeknek” nevezi a kamasz Azarel lány unokatestvéreit, azonban az idézőjelek relativizálják a minősítést, jelezve, hogy az elbeszélő nem azonosul a használatukkal. A felnőtt narrátor mintha felismerné, hogy a gyermek viselkedése bizonyos szempontból ugyanolyan korlátolt, mint az apjáé. Az apa szeretete sosem feltétel nélküli: „Figyelj ide! Ha te rossz akarsz lenni, akkor mi sem fogunk téged szeretni, testvéreid se, senki se!”³⁶⁶ – mondja Gyurkának, akinek viselkedése szintén nem felel meg a szeretet maximáinak. Ez az identifikáció folyamatával is összekapcsolható a gyermek Gyuri ösztönösen utánozza a körülötte lévő felnőttek viselkedésmintáit – így apját is –, míg a felnőtt már tudatosan értelmezi azokat, és alkot róluk véleményt.

A kétféle perspektívával szorosan összekapcsolódva a novellákban háromféle idő jelenik meg: a történet aktuális ideje, amikor a cselekmény játszódik (ez főként a gyermek Gyuri nézőpontjához kapcsolódik), a történetmondás ideje (mely tehát a felnőtt, elbeszélő énhez tartozik), illetve harmadikként a hagyomány „örökideje”, pontosabban időtlensége, megváltoztathatatlansága. A teológiai értelmezés síkja egyértelműen a narrátori szólamhoz kapcsolódik, a hagyomány

³⁶³ PAP Károly, *Egy kamasz szórakozásai* = Uő., *Novellák*, II., 278.

³⁶⁴ PAP, *Nyári emlék*, 288.

³⁶⁵ PAP, *Magány*, 145.

³⁶⁶ PAP, *Játékok*, 89.

ideje pedig a gyermek nézőpontjából is meghatározó lesz, azonban egyfajta „tapasztalásként”: nagyapja és apja révén szembesül a saját életét és jelenét megelőző zsidó örökséggel. Az említett időkezeléssel összekapcsolódik a nyelvhasználat is. Bibliai tömörségű, kinyilatkoztatásszerű mondatok váltják egymást az expresszionizmus által táplált sűrű nyelvezettel. Így egyszerre jelenik meg a hit világa és az egyén saját szűrője, a gyermek felfokozott, dacos érzelmei, melyeket a felnőtt elbeszélő újra átél a narráció során. „Pap Károly világának természetfölöttiségét az ősi, liturgikus, Szentírás szerinti Isten-légkör sugallja, mely keresztény és zsidó mítosszal egyaránt rokon” – írja Sőtér István.³⁶⁷ Bata Imre pedig a novellákat expresszív látomásoknak nevezi.³⁶⁸ E két idézet is rávilágíthat az írások kettős nyelvi bázisára. A következőkben szövegszerű elemzésén keresztül fogom bemutatni az elbeszélő és elbeszéltné szétválasztásának lehetőségeit Pap Károly Azarel/Jordán-novelláiban, kitérve arra is, hogyan kapcsolható az expresszionisztikus képalkotás a gyermeki nézőponthoz, míg a biblikus nyelvezet a narrátorhoz. Véleményem szerint a Pap-művek különlegessége részben ebből a narratív összetettségből adódik.

3.5.1. Az elbeszélő én és az elbeszélő én az Azarel/Jordán-novellákban

Az Azarel/Jordán-novellákban tehát elkülöníthető a gyermek főszereplő (elbeszélő én), illetve a felnőtt narrátor (elbeszélő én) perspektívája és szövege. A Dorrit Cohn modelljébe illeszthető disszonáns ön-narrációról beszélhetünk,³⁶⁹ hiszen a felnőtt narrátor olyan tudással rendelkezik, melynek gyermekként még nem volt birtokában, akkori horizontjának korlátai miatt. Továbbá gyermeki énjétől is elhatárolódik bizonyos helyzetekben. Ahogy említettem, a szöveg így narrációjában is képes leképezni egyrészt az identifikáció folyamatát, másrészt az egyéni és közösségi identitásokra is tud reflektálni. Gyuri identitása alakulóban van – egy szöveg kivételével életkora öt és tizenkét év között mozog –, így az ő szemén keresztül világosabban láthatjuk azokat a mintákat, amiket a környezete felkínál neki. A narrátor pedig saját, felnőtt nézőpontjából ezeket már kritikával tudja illetni, illetve szimbolikusan is értelmezi őket: nemcsak Azarel Gyuri lehetséges útjai ezek, hanem az egész zsidósága.

Ahogy már említettem, a kétféle nézőpontot és szöveget – narrátorét (elbeszélő én) és karakterét (elbeszélő én) – nehéz elválasztani egymástól, mert a narrátor beleélő tendenciával mondja el gyermekkori történetét. Wolf Schmid

³⁶⁷ SÓTÉR István, *Pap Károly: Irgalom = Megváltás*, 142.

³⁶⁸ BATA Imre, *A novellista Pap Károly = Megváltás*, 267.

³⁶⁹ DORRIT COHN, *Áttetsző tudatok = Az irodalom elméletei*, II., szerk. THOMKA Beáta, Janus Pannonius Tudományegyetem – Jelenkor, Pécs, 1996, 108.

szempontrendszer azonban, melyet a *Narratology: An Introduction* című művében állít fel, segítséget adhat ehhez. A Schmid által felsorolt szempontok, melyek mentén összevethetőek a nézőpontok és szövegek, a következők: 1) tematikai jellemzők, 2) ideológiai jellemzők (értékelői pozíciók különbségei), 3) a személy nyelvtani jellemzői, 4) az idő nyelvtani jellemzői, 5) az orientációs rendszer nyelvtani jellemzői (kronotopikus deiktikus formák), 6) nyelvi funkciók jellemzői, 7) a szókincs stílusbeli jellemzői, 8) a szintaxis stílusbeli jellemzői.³⁷⁰ Számunkra a retrospektív énelbeszés miatt főleg az 1., a 2. és a 6-os pontok lehetnek elsősorban hasznosak. A tematikus elválasztásnál felfigyelhetünk arra, hogy a teológiai jellegű kommentárok, interpretációk a narrátori szólamhoz tartoznak. Ezzel szorosan összefüggésben az értékelői pozíciók elkülönítésén keresztül is szétválasztható az elbeszélő én és az elbeszélt én alakja: a felnőtt narrátor nemcsak az apával, hanem saját gyermekkori énjével sem tud azonosulni, őt is kritikával illeti. Végezetül, a szövegek Jakobson-féle értelemben vett nyelvtani funkcióit tekintve az emotív funkció a gyermek szólamához köthető: az élénk képzeletű Gyurka ösztönösen érzékeli a világot, alakjához a dac és düh érzelmei és ezeknek nyelvi kifejezőeszközei kapcsolódnak; míg az elbeszélői hang egyértelműen tárgyilagosabb, szólamának domináns funkciója a tájékoztatásé.

3.5.2. Tiltás és önfeladás (*Vér*)

A *Vér* című novella Pap Károly egyik legjobban sikerült írása. A korabeli kritika is elismerően nyilatkozott róla: „a *Vér* [...] kikezdetetlen remekmű, kemény, ellenálló alkotás” – írja Sőtér István,³⁷¹ és Komlós Aladár is – többek között – ezt a novellát emeli ki az *Irgalom* című kötet írásai közül.³⁷²

A következőkben az elbeszélő én és az elbeszélt én szétválasztásának lehetőségeit vizsgálom meg a szövegben. A novella konfliktusának fő helyszíne az Azarelék

³⁷⁰ A szempontok nyersfordítása tőlem származik, alapját a következő részlet adta: „In the following, a catalog of features will be compiled, in which it is possible for the narrator's text [...] and the characters' text [...] to differ. This catalog does not assume a certain type of texts or their absolute opposition, but rather starts from the empirical fact that the texts can have very different profiles in different works. For this reason, it is, as a catalog of possible differing features, applicable to every concrete work. Naturally, this catalog of features corresponds to the catalog of parameters distinguished for perspective. [...] [W]e obtain the following catalog of features: 1. Thematic features, [...] 2. Ideological features [...], 3. Grammatical features of person, [...] 4. Grammatical features of tense, [...] 5. Grammatical features of the orientation system, [...] 6. Features of language function, [...] 7. Stylistic features of the lexis, [...] 8. Stylistic features of the syntax.” Wolf SCHMID, *Narratology. An Introduction*, trans. Alexander STARRIT, De Gruyter, Berlin – New York, 2010, 140–142.

³⁷¹ SÓTÉR, I. m., 498.

³⁷² KOMLÓS Aladár, *Irgalom* = PAP, *Novellák*, I., 496.

kertjében, a szomszédos zárda kertfalának tövében található mészárszék, a kiskántor, Baruch „házikója”. A helyiségről kétféle leírást kapunk: egy expresszív képet a gyermek nézőpontjából, és egy szimbolikusat a felnőtt narrátortól. A gyermek a libák gágogását, a vér szagát és annak pirosát érzékeli: „[a]z izgalomtól összegyűlt a számban a nyál. A szolgáló gyorsan átvette a vérző állatot, behúzott hassal, messzire tartva magától, sietve felakasztotta az egyik vasfogásra. Az állat vére most bugyborékokat vetett a nyakán, aztán gyorsan, keskeny sugárban végigszökött fehér tollán, bögén, onnan a falburkolatra folyt, és lecsorgott a fal tövéen vájt csatornába.”³⁷³ A kiskántor háza ijesztő és egyben izgalmas számára. Fel akarja hívni magára Baruch figyelmét, ezért, miközben a férfi az állatok levágásának rituáléját készíti elő, folyamatosan megzavarja őt. Ahogy arra Gintli Tibor is rámutat, „[a] kiskántor az apa alárendeltje, ezért a vele szembeni komiskodás kísérlet az apa keltette félelem legyőzésére.”³⁷⁴ Az elbeszélő értelmezésében a kiskántor azonban magát a zsidó hagyományt testesíti meg. Az időtlenség és az örökkévalóság kapcsolódik össze személyével: „Peckesen és valahogy igen pontosan lépdelt, mint aki régen kiszámította, hogy egyik lépése sem lehet nagyobb, mint a másik, a kis házikó nem lesz soha nagyobb, sem messzibb, semmi nem változhat meg, sem itt az udvaron, sem odakint, sehol az egész mindenségben...”³⁷⁵ Gintli Tibor olvasatában: „[a]z elbeszélés utólagos perspektívája a kiskántor cselekedeteiben egy rögzített és értelmetlennek tetsző hagyomány szabályrendszerének jelképét látja, amelyet áthat megváltoztathatatlan voltának tudata.”³⁷⁶ Ez a kép ismét a hagyomány „merevségének” kritikáját tartalmazza, mely a *Zsidó sebek és bűnök* című műben is megjelenik.

A keresztény és zsidó világ találkozik a mészárszéken. A libavágásra odacsődülő keresztény asszonyok csöbrökbe töltik a levágott libák véré, azzal itatják meg gyerekeiket, hogy azok egészségesebbek legyenek. Gyuri is meg akarja ízlelni a vért. Tettének motivációja egyrészt az, hogy ő is olyan akar lenni, mint a többi gyermek. Másrészt ismét apja ellen lázad: „Azt hittem, ha meg merem inni, én is olyan leszek, mint a kis ringyes-rongyosok, olyan erős, szabad, bátor, talán apámtól sem fogok félni többet...”³⁷⁷ Ahogy korábban említettem, a komfortot nyújtó szereplő általában az anya, de ebben az írásban a keresztény asszonyok adják oda a csuprot Gyurinak, mert megsajnálják sápadtsága, erőtlensége miatt. A vérivás azonban vallási tabu, és ezt Gyurka is tudja: „Még csak nyúlnunk sem volna szabad semmiféle vérhez. [...] Anyám borzalmas történeteket mondott

³⁷³ PAP, *Vér*, 131.

³⁷⁴ GINTLI, *A hagyomány arcai*, 34.

³⁷⁵ PAP, *Vér*, 125.

³⁷⁶ GINTLI, *A hagyomány arcai*, 33.

³⁷⁷ PAP, *Vér*, 135-136.

azokról a gyermekekről, akik felnyalták a vérüket, egyáltalán jaj volt nekik, ha akármiféle vérhez nyúltak! Mindjárt megbetegedtek, mégpedig úgy, hogy egyszerre csak elaludtak, s örök sötétségre ébredtek fel, ahol aztán tüzes szemű madarak kínozták őket folyvást rettentő csőreikkel, karmaikkal”.³⁷⁸ Miután Gyuri megtöri a tabut, és megízleli a vért, rögtön rosszul lesz. Ágynak dől, és azok a démonok kezdik el üldözni, melyeket szülei történeteiből ismer. Ismét kétféle értelmezését kapjuk a történeteknek: a gyermek fantáziájában az apja és anyja által mondott mesék rémalakjai jelennek meg, büntudata és halálfélelme bennük realizálódik. A lázálmok képében Gyuri öntudatlanul átélheti azt, amivel a felnőtt narrátor már tisztában van: a szabadság megélése, ha önmeztagadással jár együtt, az én felszámolásához vezet. A felnőtt, narrátori perspektíva a zsidó identitás elpusztítása helyett annak újraértelmezését tartja fontosnak: kritikai rálátást a saját hagyományra, akár egy másik kultúrkörhöz való közeledés által ezzel egyfajta kettős identitást képviselve. Ezzel szemben az apa szemében az örökség megváltoztathatatlan: „ha közéjük engednék, ott is csak az lennél, aki itthon. Zsidó és pap fia. Az vagyok én is, az volt az apám is, a te nagyapád és annak az apja is. És te sem lehetsz más, így akarja az Isten” – mondja fiának.³⁷⁹ A címbeli „Vér” kifejezés nemcsak magára a cselekményre (a libavágásra és a vérivásra) utalhat, hanem ezt a köteléket is implikálhatja. „Ez a kötöttség a »vér«, amely az emberben kering, és meghatározza létét, amit nem lehet letagadni, kicserélni, elhagyni” – írja Lichtmann Tamás.³⁸⁰ Ugyanakkor a vér szimbólumának felértékelése a már emlegetett Völkisch elképzelésekhez is kapcsolja a szöveget.

3.5.3. A hagyomány másik arca (*Irgalom*)

Az *Irgalom* című novella az azonos című kötetben jelent meg. Móricz Zsigmond a *Nyugatban* méltatta az összeállítást: „Pap Károly írásait és írói egyéniségét csak világirodalmi viszonyban lehet felbecsülni” – fogalmazott.³⁸¹ A válogatásból a recenzensek közül többen is kiemelték a *Vér* című írás mellett a címadó novellát.³⁸² Mindkét szöveg kulcsfontosságú az életmű és jelen könnv szempontjából, hiszen más-más arcaikat mutatják meg a zsidó örökségnek.

Ennek az írásnak a kulcsfigurája a nagyapa, aki más, mint minden addigi zsidó alak, akit a főszereplő kisfiú, Gyurka megismert. Gintli Tibor részletes elemzést

³⁷⁸ Uo., 133.

³⁷⁹ Uo., 139.

³⁸⁰ LICHTMANN, *Az igazságkereső. Pap Károly*, 300.

³⁸¹ MÓRICZ, *Irgalom*, 36.

³⁸² Lásd például Sötér István cikkét a *Válaszban*: „A kötet két legszebb darabja, az *Irgalom* és főként a *Vér* mégis kikezdetlen remekmű, kemény, ellenálló alkotás.” SÖTÉR, *I. m.*, 498.

ad arról *A hagyomány arcai* című írásában, hogy ezzel a mássággal hogyan is találkozik először a gyermek: „Gyurit álmából ébreszti fel a számára ismeretlen nagyapa. Ennek az ébredésnek a narráció jelképekhez vonzódó karaktere ismeretében akár allegorikus jelentés is tulajdonítható. A nagyapával történt találkozás nyomán a gyerek a maga ösztönös szintjén a saját zsidó származásához viszonyul másként, s ennek az identitástudatnak az átalakulását teszi reflektálttá a narrátor utóidejű nézőpontjának jelenléte.”³⁸³ A nagyapa leírásának nézőpontja és az ehhez tartozó nyelvi megnyilvánulás a gyermekhez tartozik. Gyurka perspektívájából – már csak a felnőtt és gyermek közti magasságkülönbség miatt is – az öreg férfi óriásnak tűnik: „Egy lesóványodott óriás, egy meggyötört Mózes, állig fényes ódon feketében, iszonyú bozontosan.”³⁸⁴ Azonban felmerülhet a kérdés, hogy az idézet közepén található „Mózes” név a narrátor vagy a karakter szövegéhez tartozik-e? A válasz ezen a ponton véleményem szerint eldönthetetlen: a gyermek Gyurka ismerheti Mózes történetét, azonban, ha az elbeszélő én szájából hangzik el a név, jelképes tartalmat is kaphat: Jeremia apó az *Azarel* című regényben is párhuzamba kerül Mózzsal – az Ígélet földjére tartó útra készül, de meghal, mielőtt megérkezhetne, kertjében sátrat épít, és Gyurit is ott neveli, miután elvitte őt szüleitől. Azzal, hogy az apó alakját egy héber Bibliabéli figurával állítja párhuzamba a narrátor, a fiú történetét a zsidó nép sorsának szintjére emeli. Vélemény szerint a szöveg mindkét értelmezést megengedi.

Folytatva a leírást, a nagyapához kapcsolt szín a fekete, ami erős kontrasztot ébreszt a meleg és színes szobával szemben, ahol Gyurka otthonosan érzi magát.³⁸⁵ Jeremia apó figurája elemi szorongással tölti el a gyermeket, mely szorongásnak a kiváltója a férfi idegensége: „Szívem mélyéig idegenkedve, lassan magamhoz húztam lábamat, aztán kezemet, egészen behúzódtam magamba, mint valami sün: tüskésen meredtem rá.”³⁸⁶ A helyzet tovább fokozódik, amikor a nagyapa nem „Gyurka” vagy „kis egyetlen” néven szólítja a kisfiút, ahogy szülei szokták, hanem „Jehudának” nevezi, zsidóságból kapott nevén. Ezt a nevet Gyurka még sosem hallotta, így azt feltételezhetjük, hogy az információt a név eredetéről a narrátor osztja meg velünk. A nagyapa ezután héberül beszél az apával, amiből a gyermek semmit sem ért. A héber nyelvet az ima nyelveként ismeri, melynek helye a templom. Most mégis a kontextusából kiszakítva találkozik vele, saját otthonában. Kirekesztett lesz, hiszen nem érti, miről beszél apja és nagyapja. Gyurka nem tudja felfogni, miért nem osztották meg a szülei azt a tudást vele, hogy lehet héberül beszélni a mindennapokban; hogy vannak zsidók, akik másképp öltöznek,

³⁸³ GINTLI, *A hagyomány arcai*, 31.

³⁸⁴ PAP, *Irgalom*, 29.

³⁸⁵ A fekete szín az ortodox zsidók viselete, mely a csoportovatartozás jelképe.

³⁸⁶ PAP, *Irgalom*, 30.

mint az ő családjuk; és hogy történetesen az ő nagyapja *ilyen* zsidó. A legtöbb novellához hasonlóan itt is az anya nyújt komfortérzetet a gyermeknek: Gyurka interpretálása szerint ő sem érti a héber beszédet, így rögtön az ő társaságát kezdi el keresni, hogy kapcsolódni tudjon valakihez.

A nyelv és a külső megjelenés az identitás legszembevetőbb jelölői. Korábban már szóltam arról, hogy a hazai zsidóság életében ezek a jelölők hogyan mutathatták a csoport-hovatartozást. Míg a gyermeki nézőpontból a félelem által táplált idegenség érzelmi oldala mutatkozik meg; addig a narrátor perspektívájából szimbolikus értelmet nyer az elkülönülés: Gyuri itt találkozik azzal a zsidó örökséggel, ami más, mint az ő neológ, polgárosodott családjáé. Az óhitű Jeremia egy olyan szálát ad a családtörténethez, amihez a kisfiú nehezen tud kapcsolódni: „A gyerek félelme annak az új és riasztónak tetsző zsidó identitásnak szól, amely a nagyapja alakjában jelent meg előtte, s ebből a félelemből fakad a kíméletlen eltökéltsége is, amellyel elutasítja nagyapja szeretetét”³⁸⁷ – fogalmazza meg a problémát Gintli Tibor. A szeretet ugyanis kapcsolódást jelent, Gyurka pedig nem kíván nagyapjához kötődni.

A következő konfliktus a novellában, hogy a gyermek megtagadja, hogy csókot adjon nagyapjának. Akkor sem teszi ezt meg, amikor az pénzt ajánl neki, mert szerinte a férfi túl „csúnya”. A nagyapa kérdésére, miszerint szabad-e ilyet mondani, akkor is, ha így van, Gyuri azt feleli: „Ha így van, akkor szabad”³⁸⁸ Gyuri nem irgalmas, nem gyakorolja a szeretetet, holott családjától – reflektálatlanul ugyan, de – ezt várja el. Az édesapa, aki a legtöbb novellában képtelen megfelelően kommunikálni gyermekével, megpróbál hatni rá azzal, hogy elmagyarázza neki, miért kell szeretnie nagyapját. Azonban indoklása meglehetősen misztikus és kódos, a gyermek szintjén értelmezhetetlen: „Ő azért lett ilyen csúnya, hogy te ilyen csinos lehess, amilyen vagy!”³⁸⁹ Végezetül a közelséget képviselő anya lesz az, aki rá tudja bírni a gyermeket arra, hogy megcsókolja nagyapját. Az anya tulajdonképpen az isteni irgalom működését magyarázza el úgy a gyermeknek, hogy az megértse, és mindeközben csókokkal borítja homlokát. Ez az odafordulás, a szeretet kimutatása, szemben az apa katekizmusával, eléri a célját, és Gyuri megpusztilja nagyapját.

Azonban a szöveg zárata, melyben ismét a gyermek nézőpontja domináns, ezt az irgalmat mintha visszavonná: „Folyvást számat törölhettem, nyálammal mosakodtam s köpködtem. Öklömet harapdálva dühöngtem, hogy miért is kell meghalni az embernek, s az ilyen csúnyák mért nem élnek örökké?”³⁹⁰ Gintli Tibor

³⁸⁷ GINTLI, *A hagyomány arcai*, 32.

³⁸⁸ PAP, *Irgalom*, 32.

³⁸⁹ *Uo.*, 34.

³⁹⁰ *Uo.*, 37.

a következőképp értelmezi a jelenetet: „A gyermekkori kényszerűségekre legfeljebb ironikusan utalhat a novella címe, az irgalom érzése sokkal inkább a megbánás utólagos magatartásához kapcsolható. Ez a szó a távolságtartás és az azonosulás dialektikájára is rámutat: a visszatekintő narrátor sem a szeretet feltétlen nyelvét beszéli nagyapjáról szólván, hanem az irgalomét, amely bensőségeiből ugyan, mint az egykori elutasítás, de mégsem a megvalósult közvetlenség.”³⁹¹ A novella címe tehát eleve implikálja a visszatekintő pozíciót, az irgalom gyakorlása egyértelműen a narrátor horizontjához tartozik.

3.5.4. A zsidóság „kiáltása” (A *Schrei*)

A *Schrei* című novellát érdemes az *Irgalom* című írás után tárgyalni, hiszen, ahogy korábban említettem, a szövegben megjelenő Schrei nevű alak sokban emlékeztet Jeremia apóra. A „keleti zsidó” toposzt idéző figura a lengyel pogrom elől menekült Magyarországra. Schrei a galíciai zsidóság képviselője a szövegben: „a galíciai zsidóság keleti típusú, tradicionálisan hagyományörző, *ortodox* volt, az azon belül is elkülönülő haszid, a csodarabbi körül szerveződő irányzattal.”³⁹² Mielőtt megismernénk a férfit teljes valójában, az anya játssza el családjának őt: gúnyolja a férfi csámpás járását, borzas szakállát és rongyos ruháit. A tette reakció arra, hogy az apa felrója önmagának és a családjának, hogy túlságosan jómódban élnek. Az anya imitációjában Schrei egyfajta antitézise lesz a neológ rabbi apának: az ortodox szélsőséget képviseli. Ennek az irányzatnak a rabbijairól így nyilatkozik az apa: „Ők atyáik híréből élnek, babonás kabbalisták közt, akik a paptól még ma is varázslatokat, jóslatokat, csodákat várnak. Távol vannak, mi csak maradjunk itt. O...-ban.”³⁹³ A haszidokkal szembeni negatív viszonyulás ellenére az apa megvédi Schreit az anya gúnyolódásától. Az anya is észbe kap, miután meghallja Gyuri kacagását. Mintha eszébe jutna, hogy saját zsidó örökségéhez Schrei is hozzátartozik. A szöveg tanúsága szerint mikor közeledik az ünnepek ideje, az apa is átalakul, és egyre hasonlóbba válik a lengyel férfihez. Ennek a mozzanatnak azért lehet fontos szerepe, mert a szertartásosság a zsidó vallás meghatározó része, az ünnep pedig a hagyomány időtlenségét hozza magával.

³⁹¹ GINTLI, A *hagyomány arcai*, 33.

³⁹² HARASZTI György, A *magyarországi zsidóság rövid története a török hódoltság és az újratelepülés korában (1541–1791)* = *Hágár országa*, 33–34. Lásd még: „Az oroszországi pogromok elől menekülő zsidók magyarországi bevándorlása következtében antiszemita kampány indult a parlamentben és a sajtóban is. A jiddisül beszélő, kaftános, pajeszos »galiciánerek« és a már magyarosodott, »tősgyökeres« zsidók központi különbséget hangoztatták, de valójában idegenek tekintették valamennyiüket.” VÁGÓ, *Antisemitizmus a szabadságharc bukásától az Osztrák–Magyar Monarchia bukásáig*, 115.

³⁹³ PAP Károly, A *Schrei* = Uő., *Novellák*, II., 164.

Az apa a hétköznapiakban jobban le tudja magát választani örökségéről, azonban az ünnepek őt is a hatásuk alá vonják.

Miután az apa elmeséli, hogy Schrei a pogrom elől menekült Magyarországra, Gyuri nem hiszi el, hogy vannak olyan helyek a világon, ahol a zsidókat üldözik, és tovább gúnyolódik a férfi alakján. Annak érdekében, hogy a fiút megleckéztessék, a szülőikkel egyeztetve Schrei úgy tesz, mintha el akarná vinni magával Gyurit Lengyelországba. A gyermek megijed, és megígéri, hogy ezentúl jó lesz. Míg az elbeszélt én, a gyermek szereplő félelemmel reagál a „játékra”, addig a felnőtt elbeszélő én a narráció idején zajló történelmi eseményekre is reflektál, melyek visszhangozzák a zsidóüldözést, ami elől Schrei menekült: „Így kaptam egy évet, hogy higgyek. Egy évből több is lett, s az évek, ahogy növekedtek, megtorolták hitetlenségemet. [...] S az évekkel együtt Schrei alakja is megnőtt, az egész világban úgy jár a zsidóság, mint ahogyan akkor Schreit láttam: búskomoran, mások bűnéből szennyesen, sírástól vörös szemmel. Ő, a Schrei megkönyörült rajtam, de vajon mikor könyörül meg Isten a zsidóságon?...”³⁹⁴ Ez a kiszólás egyedi a Pap-életműben, egyedül az *Azarel Pestre érkezik* című szövegben hangzik el hasonló.

3.5.5. A rítus mint maszk (*Emlék*)

Pap Károly az *Emlék* című novellája az anya és a gyermek kapcsolatát mutatja be. A szöveg a cselekményt tekintve viszonylag eseménytelen: a péntek esti szertartást meséli el, illetve az arra és a feltehetőleg a szombatra való készülődést, elsősorban az anya alakjára koncentrálva, az apa csak mellékszereplőként tűnik fel. „A dacos, provokatív cselekedetek hiánya az anyához való viszonyt jellemzi, amelyben a lázadás nem jut jelentős szerephez, mivel az anya a gyerek számára az apa tekintélyével szemben a szeretet elvét jelenti” – fogalmaz ennek miéértjeiről Gintli Tibor.³⁹⁵

A szombatköszöntéshez való készülődés az apa távozásával indul, aki amint felölti papi öltözkését – süvegét és reverendáját –, óriásivá nő Gyuri szemében, a magasságkülönbség egyértelműen az ő kisgyermeki nézőpontjából észlelhető, akárcsak Jeremia apó esetében az *Irgalom* című írásban. Amikor a félelmetes, de vágyott papi süveget meg akarja fogni a gyermek, apja nem engedi neki. Így az idegensége révén ijesztő tárgy nem tud „közelivé” válni, az apa pedig megfosztja a gyermeket annak a lehetőségtől, hogy „megismerje” azt. Ha szimbolikusan értelmezzük a gesztust, ezzel a hagyomány megismerését teszi lehetetlenné fia számára. Gyuri erre szemtelenséggel reagál, mert más eszköze nincs: „Én *nem*

³⁹⁴ *Uo.*, 170.

³⁹⁵ GINTLI, A *hagyomány arcai*, 35.

tehettem egyebet, legalább kissé megráncigáltam a reverendáját”³⁹⁶ Az apa idegensége tovább fokozódik, ahogy elindul, és a reverenda anyaga mozogni kezd. Gyuri szemében egy „sötét szellemet” idéz: „Egész alakja oly magasan, feketén és kísértetiesen hullámozóan haladt egyre alább, hogy összerázkódtam, és siettem vissza a szobába”³⁹⁷ A sötétséggel szemben a melegségbe, otthonosságba vágyik a gyermek, ezért megy vissza a szobába anyjához. Azonban anyja a szertartáshoz készülődik, s ahogy a rítus halad előre, egyre inkább idegenné válik: „Éreztem, hogy most nem az én anyám, az én játékos, suttogó cinkosom. Megsértődve, dacosan bámultam átváltozását, amely titkos szorongást ébresztett bennem.”³⁹⁸ Az anya teste hirtelen súlyosnak tűnik, a gyertyák lángjai pedig ijesztő árnyakat festenek a mennyezetre (hasonlókat ahhoz, ahogy apja van ábrázolva a szöveg elején), ezáltal az eddig ismerősnek tűnő szoba is félelmetessé válik. Gyurka szorongani kezd. Ezt a szorongást erősíti, amikor az anya héber nyelven kezd el imádkozni. Több szövegben is megjelenik a nyelv nyersesége, idegensége, keménysége. Amint Gyurka meghallja a hébert, kívülrállóságát még elemiben éli meg, hiszen nem birtokolja a nyelvet, így kirekesztődik a család közösségéből.³⁹⁹ Az anya imádkozásáról szóló szövegrészben a narrátor szövege is megjelenik: „Egész testével imádkozott, megszűnt hajlékony lenni, mereven, erősen tapadt a székéhez, mintha ezzel akarta volna mutatni erősebb ragaszkodását ahhoz az Istenhez, aki hite szerint legszívesebben a zsidók nyelvét hallgatja.”⁴⁰⁰ Az idézet második fele már a rítus motivációját is megadja, melynek a gyerek még nem lehet tudatában, tehát ez a tudás elbeszélő énhöz tartozik. Maga a cím is a visszatekintő perspektívát indikálja: hiszen az emlék már elmúlt, tehát fel kell idézni. A felidézés során azonban ismét annak lehetünk tanúi, hogy az elbeszélő én újra átéli az elbeszélte énnel történeteket.

A kis Gyuri legszívesebben a testvéreinél keresné a megnyugvást, azonban ők csak egymásra figyelnek, míg az anya az imába merül bele. Félelme annyira eluralodik rajta, hogy sírni és vinnyogni szeretne, azonban ehelyett felnevet.⁴⁰¹ Az anya egy fejmozdulattal jelzi nemtetszését, és ez a rövid kapcsolódás kettőjük között egy ideig elég is Gyurinak. Ezután elkezdődik az anya arcának visszaváltozása is: „Nemcsak a gyermek nyugodott meg azt érzékelve, hogy továbbra is eleven az anyjához fűződő közvetlen viszony, hanem az anya sem merül úgy el az imában,

³⁹⁶ PAP, *Emlék*, 142. (Kiemelés tőlem: M. T.).

³⁹⁷ *Uo.*

³⁹⁸ *Uo.*

³⁹⁹ Még Gyuri testvérei is tudnak egy-két szót héberül, így kirekesztettsége még szembetűnőbb.

⁴⁰⁰ *Uo.*, 144. (Kiemelés tőlem: M. T.)

⁴⁰¹ Ismét annak lehetünk tanúi, hogy a gyermek a félelmet „rosszalkodásba”, gúnyolódásba fordítja át, ezzel fedi el valódi érzelmeit, melyeket szégyell.

hogy közben megfélemedkezni látszik Gyuriról és két testvéréről. A hagyomány átélése ebben az állapotban nem választja el őket egymástól, a kötelező formák nem teszik lehetetlenné a közvetlenséget.”⁴⁰² Az otthonosságot akkor váltja fel ismét az idegenség, amikor az apa és vendégei megérkeznek. A vendégek leírásából arra következtethetünk, hogy a férfiak ortodox zsidók, ugyanis hasonlítanak ahhoz, ahogy Jeremia apó jelenik meg az *Irgalom* című szövegben: „megsimogattak: maró szagukat éreztem. [...] Idegen, gyors nyelven beszéltek, heves mozdulatokkal, s atyám valamivel lassabban válaszolt nekik.”⁴⁰³ Kinézetük félelmet ébreszt Gyurkában. Ezt az érzését tetézi, hogy árnyaik a falon összeölelkeznek, ismét a korábban látott „rémekre” emlékeztetve a gyermeket. Az expresszív képet tovább erősíti, hogy mikor elkezdik megvitatni a szent könyvet és imádkoznak, a levegő sűrűvé válik, a szavak támadásnak hatnak, imbolyogni kezd a világ, olyanynira, hogy Gyurka beleszédül. A megjelenő képek a gyermek horizontjához tartoznak. A kisfiút ebből az ijesztő érzetből csak anyja tudja egy rövid időre kibillenteni, aki szintén nem komfortos a fennálló szituációban, de megpróbálja jelezni Gyurkának, hogy itt van vele és megnyugodhat: „Ő integetett, hogy nincs semmi baj”.⁴⁰⁴ A szédülés után a gyermek kifárad, és a meleg szobában, anyja és testvérei közelségében már el tud aludni.

3.5.6. Idegenségtapasztalatok (*A csalogány, Gyermekek, Magány, Egy kamasz szórakozásai, Nyári emlék*)

A korábban elemzett novellákhoz képest az alfejezet címében jelzett szövegekben más a színtér: a vidéki Magyarország, valahol a nyugati határ mentén. Az ortodox közösségekkel elsősorban itt találkozunk az Azarel család és Gyuri, nem pedig a városban. Az írásokban közös továbbá az is, hogy elsősorban nem a szűken vett család konfliktusai kerülnek előtérbe, hanem más alakokkal ütközik Gyuri személyisége: a távol élő nagymamával, az unokatestvéreivel vagy éppen nagybátyával. Az idegenség tehát sokféle arcot ölt. A következőkben szövegszerűen vizsgálom meg ezeket az arcokat.

A vidéki nagymama figurájához két novella kötődik: *A csalogány* és a *Nyári emlék*. A *csalogány* című írásban Gyurka nagymamájánál tölti az estét. A kettőjük közötti távolság a korukból is adódik: a nő öregnek és „ódonnak” tűnik Gyurka szemében. Lakása nem otthonos, hiszen egyedül ő tudja, hogy kell úgy használni a körülötte levő tárgyakat (főként a lámpát, mely eleve szimbóluma lehet a tudásnak, világosságnak), hogy azok működjenek: „Ha én nyúltam valamihez

⁴⁰² GINTLI, *A hagyomány arcai*, 36.

⁴⁰³ PAR, *Emlék*, 146.

⁴⁰⁴ Uo., 148.

ebben a kis meszelt szobában, az mindjárt megrepedt, összeesett, az nem ment tovább, az megrokkant örökre”.⁴⁰⁵ De míg a kisfiú szemében a nagymama korlátozó viselkedése dühítő, addig a narrátor már fel tudja mérni, hogy nem azért nem engedi a gyermeknek, hogy hozzányúljon a dolgaihoz, mert nem szereti őt, hanem azért, mert félti: „Sóhajtott. [...] Mert eszébe jutott a sötétben a sok gond. Eszébe jutott az én múltam s az én jövőm, mert látott engem meztelen különféle csalogányok után futkározva belé a világba, és nem látta, hogy kik fognak nekem annyi ruhát venni majd, amennyit széttépek”.⁴⁰⁶ Sőt az elbeszélő én a nagymama halálfélelmét is fel tudja mérni: „Sóhajtott a sír miatt is, amelyről már tudott, de amelyet még nem akart elhinni. Sóhajtott kissé kövérkés teste miatt, én pedig magamban fulladásig a várással, nem tudtam, hogyan gyűlöljem a sóhajtásait.”⁴⁰⁷ Az idézet végén az elbeszélés ismét visszavált a gyermek nézőpontjára.

A novella központi szimbóluma a csalogány. Az állat a szabadság jelképe, de ebben az esetben az is fontos lehet, hogy énekesmadárról van szó. A novellákban ugyanis többször is előfordul az éneklés motívuma – Gyuri meg van róla győződve, hogy kellemes hangja van, és amikor énekel, figyelmet nyer magának.⁴⁰⁸ A csalogány csodálatra méltó, szép és szabad – pont olyan, amilyen a fiú akar lenni. A madár elfogása szimbolikusan az állat tulajdonságainak elnyerésével járhat. Ez azonban végül nem történik meg. Fontos mozzanata a novellának, hogy a nagymama azt sem hiszi el, hogy a csalogány a szobában járt, hiába bizonygatja Gyurka – itt ismét a bizalom hiányának egy példájáról beszélhetünk, ami a fiú magányosságát erősítheti.

A *Nyári emlék* című szövegben nemcsak Gyuri idegenségérzete fogalmazódik meg, hanem az anyáé is, aki a legközelebb áll a kisfiúhoz a családban. A novellában az anya saját örökségéhez való viszonya is hangsúlyos szerepet kap: édesanyja meglátogatásának gondolata szorongást vált ki belőle, mely szorongás a gyermeke világát is „átrendezi”: „aggodalmaitól szinte megfordult alattunk a vonat, félni kellett, vajon nem fut-e egyszerre csak ellenkező irányba... Bár egész reggel tanulmányozta a menetrendet, nemcsak a vonat kezdett bizonytalanánná lenni, gondosságától a csomagok is mintha megkevesbedtek, helyet cseréltek volna!”⁴⁰⁹ Az anya félelmei nemcsak az anyjához, Gyurka nagymamájához kapcsolódnak, hanem testvéreihez is, akiknek története példázatszerűen szimbolizálja a három fő bűnt, ami Gyurkát is jellemzi családja szerint: „A Muki volt a kártyás,

⁴⁰⁵ PAP, *A csalogány*, 52.

⁴⁰⁶ Uo., 55.

⁴⁰⁷ Uo.

⁴⁰⁸ Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az éneklés a művészet, alkotás, így az írás szimbóluma is lehet: a szerző több művésznovellát és egy művészregényt is jegyez (*A nyolcadik stáció*).

⁴⁰⁹ PAP, *Nyári emlék*, 288.

a könnyelmű, a Dolfi volt a piás, a lusta, a Nándi pedig a részeges, a gonosz.”⁴¹⁰ Míg anyja humorral szembesíti ezekkel a képekkel, addig apja nyíltan, játék nélkül mondja ki: „úgy vélte, hogy amíg ezt a hármat, anyám három testvérét, a három főbűnt ki nem írtom magamból, addig sohasem lesz belőlem ember!”⁴¹¹ Gyuri számára azonban ezek a figurák nagyon vonzóak szabadságuk miatt, így a velük való megismerkedés reményében örömmel néz az út elé.

Az utazás egyik meghatározó pontja, amikor a fiú először találkozik a nyílt éggel és a beláthatatlan tájjal. Ez a világ számára idegen, tágas, vonzó, de érzete szerint ő és a családja nem tartoznak ide. A szabadság, amit a természet képvisel, egyértelműen a keresztény sváb parasztok „előjoga”: „ezek a hangok, s az állatok, amikből jöttek, eddigi életemben csak mint árnyak vonultak el mellettem otthon az utcákon, s bizonytalan érzéseimtől sodorva, a tehenek, ökrök szülővárosom sváb parasztjaihoz tartoztak szorosan. [...] Mindezeket a hangokat, fényeket, szagokat valahogy keresztényeknek éreztem – amennyire vonzóttak, annyira idegenszerűek voltak.”⁴¹² Mindezzel szemben áll Azarelék világa: az erkölcsi parancsok hálója, a fegyelmezés, a templom zárt falai. Korlátozások – fizikai és szellemi értelemben is. A gyermek a szüleit is „tájjidegennek” érzi ebben a közegben, és nehezen fogadja el, hogy innen származnak. Akkor érzi önazonosnak őket, amint Ráhel anyó kunyhójába érnek, zárt és védett környezetben lesznek. Ez azt is sugallhatja, hogy a zsidóság az a része, akiket a szülők képviselnek, saját zsidóságukat félelemmel élik meg a többségi társadalomban. Erre utalhat az a más szövegekben is megjelenő mozzanat is, hogy az apa mindig azt akarja, hogy családja rendesen viselkedjen, ne legyen hangos, és ne keltsen feltűnést. A vér szimbóluma ebben a szövegben ismét előkerül: „A leereszkedő gyöngédség s illetődött nyugtalanság, a zárt, vérségi kapcsolat, amely számomra mindig elviselhetetlen volt, neki nem volt nyűgös”⁴¹³ – mondja Gyuri anyjáról. A fiút azonban ez a családi közelség fojtogatja, annak ellenére, hogy ő is érzi saját idegenségét. Az idézetben a „mindig” kitétel jelezheti, hogy az elbeszélő én esetében sem változott meg ez az érzés.

A család zártságával szemben a vágy a láthatóságra, az elbújás helyett a megmutatkozás (annak minden értelmében, tehát az identitást tekintve is) alapvető vágya Gyurkának, mely a *Magány* című szövegben is megjelenik. A fiú a természetből azt veszi észre, amit birtokolni akar: irigyen és kielégületlenül nézi az állatokat és a vizet; és elképzei, milyen jó lenne az ő tulajdonságaitak magáénak tudni, hiszen akkor csodálatra méltó lenne. A szövegben a fiú két gyerekcsoportot is észrevesz: a parasztyerekeket és a pajeszos, jiddisül beszélő ortodox zsidó gyerekeket.

⁴¹⁰ *Uo.*, 287.

⁴¹¹ *Uo.*

⁴¹² *Uo.*, 290.

⁴¹³ *Uo.*, 291.

A híd alatt, nem messze onnét, ahol a kacsák eltűntek a napsütésben, amely szinte végtelenbe vakító, táguló folytatása volt a patak kanyarulatának, s hozzá-
m hasonló gyermeki alakokat láttam játszani s fürdőzni, s én magamban,
gondolatban szívesen szegődtem volna közéjük, ám ahogy elindultam feléjük,
minél inkább fogyott köztünk a távolság, ez csak látszat volt, mert a bensőmben
annál inkább nőtt, s hogy tincsök volt, s németesen gajdolva beszéltek: ez még
jobban visszariasztott. Pedig szívem mélyén én is egy ilyen tincses gyermek vol-
tam, mégis éppúgy idegenkedtem tőlük, mint azoktól a parasztyermekektől,
akik nem messze a tincses gyermekektől, a hídon túl marhát s lovat úsztattak
a megnagyobodott patakban, amelynek a két partján, zöldellő dombokon,
füzesek világítottak, körülötte izzóan a napban... A távolság mögött, amely
a tincses és pendelyes gyermekektől egyaránt elválasztott, ugyanaz a vágy bújt
el: a dicsőség s egyben a birtoklás vágya.⁴¹⁴

A fiú azt akarja, hogy ne egy legyen közülük, hanem a „Csodálatos” és „Rendkívüli”,
és mindkét csoport felnézzen rá. A szöveget ismét a szemlélődés dominálja, nem
a cselekvés, csakúgy, mint az *Emlék* című novellát. Gyuri a patakparton ül, ami
elválasztja őt (fizikailag és szimbolikusan is) a gyerekektől. A narrátor hangját,
mely tágabb kontextusba helyezi a történetet, ismét felfedezhetjük a szövegben:
„mulasztva a haszontalan időt és teret, *nem tudva*, hogy unalmamban, a haszon-
talan időt mulasztva: voltam leginkább önmagam, mert amit ilyenkor cselekszik
az ember, ezek a legjelképesebb cselekedetei.”⁴¹⁵ A novella azzal végződik, hogy
Gyuri meglát egy csapat hancúrozó cigány gyereket, akikre kíváncsisággal és
gyanakvással néz. A cigányság a vadságot és szabadságot testesíti meg számára.
Azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy egy szintén stigmatizált csoportról
van szó, viszont ez a csoport más identitásmintát választ, mint a zsidóság, hiszen
– Gyuri szempontjából – tagjai nyíltabban és bátrabban vállalják csoportazonos-
ságukat, ezért is lehetnek öntudatlanul is vonzóak a gyermeknek.

A következő vizsgálandó írás, az *Egy kamasz szórakozásai* kulcsszöveg
a monográfia szempontjából. Gyuri ebben a történetben már tizenkét éves, kama-
szodik, és az unokatestvéreit látogatja meg. Így találkozik a vélhetően sváb apával,
aki zsidó nagynénjét feleségül vette, és aki lenézi, megalázza a gyermeket, ráadásul
„zavaros láng ég a szemében”. A család házának jellege is az apa identitását jelölheti:
zsúpos parasztház a templomtéren. Gyuri a férfi két lányával játszik, akik közül
az egyik a zsidó anyára, a másik a sváb apára hasonlít. A fiú nem tud mit kezdeni
a szexualitással, érzékiséggel, amit öntudatlanul közvetítenek felé a lányunokatest-
vérei. Mivel saját maga sem tudja értelmezni vágyait, ismét a gúnyolódás felé fordul,
és hahotában tör ki: „Még nem ébredtek fel érzékeim, úgyhogy ez a látvány csupán

⁴¹⁴ PAP, *Magány*, 146–147.

⁴¹⁵ *Uo.*, 147–148. (Kiemelés tőlem: M. T.)

a megvetésnek, szégyenkezésnek és gúnynak olyan zűrzavarárt ébresztette bennem, amit legkevésbé sem tudtam volna szavakba öltöztetni. [...] [A]ztán hirtelen hangos hahotába törtem.”⁴¹⁶ Ez a vonás korábban is megjelenik viselkedésében, azonban míg máskor Gyurka a nevetést a félelem elleplezésére használja, addig itt egyértelműen a szexuális frusztráció elfedésére szolgál, ahogy arra a narratori szólam is rámutat. A lányok csípni, fojtogatni⁴¹⁷ kezdik a fiút: „Egyikük szemében sem vettem észre a kegyetlen, zavaros lángot, amelyet apjuktól örökölték, a játék tetszett, eszeveszettül utánoztam a hörgést.”⁴¹⁸ A diabolikus játék egyelőre csak szórakozás, nem valóság. Azonban a lányok szemében égő zavaros láng – melyet sváb apjuktól örökölték, s melyet a narrátor észrevesz, azonban a tinédzser Gyurka még nem –, előre vetíti az aktuális történelmi helyzetet. A narratori szólam akkor is láthatóvá válik, mikor Gyuri a szent zsidó dalokat „óbégatja”, mert figyelmet akar magának kicsikarni: „Most már egyik dalt a másik után énekeltem, összevissza, hamisan ordítózva, éles préselt hangon, s a dicsőségtől egészen elkábulva, eszembe se jutott a nóták értelme, sem az érzés, amelyeknek a kedvéért valamikor ezek a dalok világra jöttek: [...] csak a magam hangjáért erőlködve, megszakadásig üvöltöztem a legmagasabb hangokat.”⁴¹⁹ A fiú ezen a ponton negligálja örökségét, gúny tárgyává teszi, mellyel az elbeszélő én nem ért egyet. Az éneklést a báty szakítja meg a borjúbögés imitálásával. A borjúbögés egyrészt humoros jelleggel bír, hiszen általa a báty azt az üzenetet küldi testvére felé, hogy éneke hasonlóan hangzik, mint az állatok hangja, másrészt előre utal a novella végére, mikor Gyuri megnézi a borjók megölését.⁴²⁰ Az áldozatiság kérdését a szerző saját korára történő reflexióként is felfoghatjuk, ahogy az *A Schrei* című novellában is megjelenik.

3.5.7. A készen kapott ruha (*Azarel Pestre érkezik*)

Az utolsóként vizsgálandó írás, az *Azarel Pestre érkezik* című novella, melynek narrációja sok tekintetben emlékeztet a többi novella elbeszélői technikájára, azonban el is különül tőle:

[A] harmadik személyben megszólaló anonim elbeszélő feltűnően gyakran szólítja meg a szereplőt, illetve az elbeszélés többször az átmenet bármiféle

⁴¹⁶ PAP, *Egy kamasz szórakozásai*, 282.

⁴¹⁷ A fojtogatás motívuma az *Azarel* című regényben is meghatározó, ott a nagypapa és az apa alakjához kapcsolódik a tett és az identitásvesztés szimbóluma.

⁴¹⁸ PAP, *Egy kamasz szórakozásai*, 282.

⁴¹⁹ *Uo.*, 283.

⁴²⁰ „S akárhányszor láttam, és akármilyen borzalmas volt számomra, ott kellett állnom minden hétfőn, s végig kellett nézmem szegény borjók halálát. Félve, meghatódva és undorodva, de kellett. Most is. Valamennyi szórakozásom közt ez volt a legparancsolóbb.” *Uo.*, 284.

jelzése nélkül vált át az auktoriális narrációból szereplői belső monológra. A narrátori és a szereplői szolam határa ennek következtében elmosódik, ami a szereplő és narrátor viszonyának alteregó-szerű jelenséget kölcsönöz. Ebben a megközelítésben a narráció a visszatekintő én-elbeszélés egyfajta variációjaként értelmezhető: a személyiség ebben az esetben is megkettőződik, szereplői és elbeszélői funkciója elválík egymástól, miközben összefüggésükre is rálátás nyílik.⁴²¹

Abban is különbözik ez az írás a többi elemzett szövegtől, hogy már nem a gyermek, hanem a fiatal felnőtt Azarel a főhőse. A gyermekkortól érzett kirekesztés itt már világrenddév válik: „A sehová sem tartozás melankóliája, amely, mióta csak eszmélni tudott, mindig kísérté, e percben a vonatkerekek vasütemére – ki tudja hányadszor! – ölekezett benne egy új, teljesen szabad s mégis ragyogó élet reményével. Mindezt most úgy elbódította, oly fájdalmas–édesen, hogy dúdolni kezdett.”⁴²² A szöveg idősíkja mintha egy folyamatosan jelenlévő múltat idézne: „A szöveg, amelyet hozzáadott [a dallamhoz], ugyancsak zagyva volt, és különös: értelmük valahol a hangzásukban rejtett; ki tudja, hol? S vajon Azarel nem énekelte-e már ilyesmit? S ki tudja, hányadszor?...”⁴²³ Ez a fajta narratív technika arra utalhat, hogy a főszereplő nem tud elszakadni múltjától, időérzékelése megrekedt. Az *Azarel Pestre érkezik* esetében a narrátor nyíltan felveti a családtrótenet folytathatatlanságát, egyúttal utalva a szerző saját korának állapotaira is: „Túlágosan szétszórt vagyok, összekapkodott. Egyszer ijedt, aztán lázas. Lapuló, aztán tűzhányó. Zsidó, keleti. [...] Széthullók, mint a nép, amelyből származok! S még-hozzá hogyan! Végső hajtásaként egy zártvégű családnak. Kemény nehézségek, végzetes megszorítások! Akárhová nézel a családban, a rokonságban, éppúgy, mint magadban, széthulló erők mindenütt! S benned legveszedelmesebben!”⁴²⁴ Azarel ebben a novellában már egyértelműen azt sugallja, hogy a zsidó örökség szétesőben van. A szöveg mintha formailag is ezt idézné zaklatottságával.

A hagyomány reflektálatlan átörökítésének legfontosabb szimbóluma az *Azarel Pestre érkezik*ben az ing. Azarel édesapja hálóingét viseli, azonban nem érzi magát jól benne: „[F]ölemeli és újra leteszi a hálóinget. Nem szívesen fogja viselni. [...] Mintha most is benne volna apja: idegenkedve nézi. Csak egy apa? Ahány ing, annyi apa! S hány apa, amit már szívében elviselt, mint ahogy elviselte testén atyja ingeit...”⁴²⁵ Jelen tanulmányhoz úgy kapcsolódhat a szimbólum, hogy a kész, apjára – és tágabban értve: a zsidó apákra – szabott ruha nem illik Azarelre. A szigorú,

⁴²¹ GINTLI, A *hagyomány arcai*, 27.

⁴²² PAP, *Azarel Pestre érkezik* = Uő., *Novellák*, II., 322.

⁴²³ Uő., 323.

⁴²⁴ Uő., 326–327.

⁴²⁵ Uő., 322–331.

szeretetlenküli apa identitása nem ruházható át egy az egyben a gyermekére. A rabbi az odafordulás helyett az azonosulását várta el fiától, ez azonban nem volt járható út Azarel számára. Clara Royer szerint a ruhadarab a „sikertelen férfi-hagyományozás jelképe”.⁴²⁶ Az időközben felnőtté érett férfi identitása nem tudott megszilárdulni, erre utalhat a következő idézet is: „Kit keresel? Azt, aki megállít változásaidban, vagy aki egymaga kerget majd végig valamennyi változáson? Vagy talán csak magát az elmerülést keresed, a pusztá elmerülést valami szüntelen szomjúságba?”⁴²⁷ A főhős a komfortérzetet ismét a női alakoktól próbálja megkapni, azonban anyja már elérhetetlen számára. Azarel, mintegy helyettesíteni próbálva őt, nőket követ az utcán, hátha elvezetik valahová. Azonban egyikük sem mutat utat számára, így végül egy ismerős hotelszobában köt ki, egyedül, édesapja ingét a kezében tartva. „Valami vékony, de mély szakadás történt itt”⁴²⁸ – mondja. És valóban: szakadás az időben, a családtörténetben és az identitásban.

Pap Károly elsőként és utolsóként elemzett novellája szembeállítható egymással abban a tekintetben, hogy az identitás kialakulásának kezdeteitől, a családi hagyomány és kulturális minták megismerésétől az identitás megszilárdulásáig jutunk el. Azaz csak jutnánk, hiszen az *Azarel Pestre érkezik* című szöveg azt sugallja, hogy Azarel identitása töredezett – egymásra írónak benne múlt és jelen képei, de saját identitását nem találja meg. A főszereplőt a vélhetőleg utolsó szüleiével való találkozás után látjuk, melynek tétje talán éppen az, hogy megtörténik-e a teljes leválás: „Csak egy vágy maradt mindig benne: elszakadni tőlük mindörökre. Most nem ezzel a vággyal jött el tőlük? De nincs-e itt egy még mélyebb vágy [...]? A tökéletes feledés álljon köztünk mindörökre! A Tanatos!”⁴²⁹ Az azonban már nyitott kérdés marad, hogy a családi kapcsolatok megszakítása hozzásegíti-e a főhőst saját identitásának megtalálásához, a múltból való kiszakadáshoz. A novella zárlata azt sugalmazza, hogy az emlék nélküli, „boldog” feledés csak a halállal valósulhat meg.

Az Azarel/Jordán-novellák narratív elemzését azért tartottam fontosnak, mert véleményem szerint ezek a szövegek nemcsak tematikusan reflektálnak a zsidó identitás és hagyomány, sorskérdéseire, hanem narratív szerkezetük által is. A kétféle (gyermeki és felnőtt) nézőpont alkalmazása a novellákon belül lehetőséget ad az identifikáció folyamatának belső ábrázolására: Hogyan találkozik a gyermek Gyuri a zsidó hagyománnyal? Milyen utak rajzolódnak ki előtte, amikkel azonosulhat, vagy amiktől távolságot tarthat? Másrészt a felnőtt narrátor

⁴²⁶ Clara ROYER, *Az apai Törvénytől az anyai írásig*, ford. HORVÁTH Ágnes, Múlt és Jövő 19. (2008/4.), 86.

⁴²⁷ *Uo.*, 323.

⁴²⁸ *Uo.*, 330.

⁴²⁹ *Uo.*

perspektívája révén az identitásminták tágabb – teológiai – értelmezését is lehetővé teszi. Továbbá az elbeszélő az egyéni és kollektív sors összekapcsolódását is érzékeltetni tudja azáltal, hogy a narrátor a gyermek Gyuri történetét a zsidó nép sorsának szintjére emeli. Utóbbi képzet szorosan kapcsolódik a zsidó vallás körkörös felfogásához: az ősök története tovább folytatódik utódaikban, egyfajta ciklikusságot hozva létre (lásd például Nádas Péter *Egy családragény* című művében a Simon család „köreit”).⁴³⁰

⁴³⁰ Lásd erről: MURZSA Tímea, *Családi kör. Pap Károly Azarel és Nádas Péter Egy családragény vége című köteteinek összehasonlítása*, Új Forrás 48. (2017/9.), 69–77.

IV. Hagyomány és megszakítottság Pap Károly *Azarel* című művében

Pap Károly *Azarel* című regénye 1937-ben jelent meg. A mű főszereplői ugyanazok a figurák, akiket a korábban már elemzett *Azarel/Jordán*-novellákban megismerhettünk: Azarel Gyuri; az ultraortodox Jeremia apó; a testvérek: Oluska és Ernuskó; a neológ rabbi apa és felesége (csak utóbbinak derül ki a neve a regényben: Ida); illetve keresztény szolgálójuk, Lidi. Azonban a hosszabb lélegzetű műben a novellákban felvázolt konfliktusok kifejtettebben jelennek meg. Jeremia apó például ugyanolyan meghatározó alakja lesz a könyvnek, mint az apa; szemben a novellákkal, melyek közül csak az *Irgalom* című szövegben tűnik fel (illetve áttételesen *A Schreiben*). Ahogy az említett novellacsoportban, úgy a regényben is különböző identitásváltozatok köthetők a figurákhoz, a hagyomány más-más arcait fedezhetjük fel bennük.⁴³¹ A cselekmény a századfordulót követő évtizedekre tehető: Gyurka, a főszereplő születési dátuma kiderül a regényből (1900. szeptember 24.), és azt is tudjuk, hogy a történet kezdetén a kislány iskolás évei előtt áll, a regény végén pedig körülbelül kilencéves. Az *Azarel* szereplőinek életét a századforduló előtti és környéki zsidó vallást érintő átalakulások és az emancipációs folyamatok határozzák meg, a zsidó közösséghez tartozásnak, a zsidó identitáshoz való viszonyulásnak számos új formája alakul ki ekkor, a regény pedig reflektál ezekre. Ezzel együtt azonban a változások az identitásproblémák megjelenéséhez is hozzájárulhattak: „kieleződnek az identitásproblémák akkor, ha a társadalmi újratermelés úgy felgyorsul, a társadalmi változások üteme oly sebes lesz, hogy már az egymást követő nemzedékek sem tudják változatlan alakban átszármaztatni öröklött identitásmintáikat.”⁴³²

A történet főszereplője három férfinak (nagyapa–apa–unoka) egymáshoz való viszonyából bontakozik ki, s a harmadik generáció képviselője, a gyermek a főszereplő. Azonban az anya figurája is meghatározó, csakúgy, mint a kis Gyuri testvérei, Ernuskóé és Oluskaé. Mindegyiküknek megvan a maga szerepe a család dinamikájában, és Gyuri identitása az ő alakjukhoz képest (is) fogalmazódik meg. De számos olyan mellékszereplő is megjelenik a kötetben, akinek a jellemrajzában fontos vonás az, ahogy a zsidó örökséghez viszonyul: így például Chacham Tulczyn rabbi vagy Lidi, az *Azarel* család keresztény szolgálója, akinek „kívülálló” nézőpontjából szintén más értelmezését kaphatjuk a zsidó hagyománynak. Jelen fejezet azonban a már felvázolt tematikus fókusz

⁴³¹ A hagyomány arcairól az *Azarel/Jordán*-novellákban lásd: GINTLI, *A hagyomány arcai*, 27–37.

⁴³² PATAKI, *Identitás, személyiség, társadalom*, 15.

miatt főként a kötetben megjelenő férfi családtagokra fog koncentrálni, hiszen a zsidó hagyományban kiemelt szerepet kapnak az apafigurák.⁴³³

A különböző zsidó generációk közti szembeállítás, az öröklődés kérdése nemcsak Pap Károlyt ihlette meg a korban: Erdős Renée *Ősök és ivadékok*, Fényes Samu *Jidli*-regényei, Hatvany Lajos *Urak és emberek*, Kaczér Illés *Ne félj szolgám, Jákob és Jerichó ostroma*, Kóbor Tamás *Ki a gettóból* és Komor András *Fischmann S. utódai* című művei is hasonló témát dolgoznak fel. De a közép-kelet európai régió más szerzőitől is hozhatunk példát: említhetjük például Schalom Asch műveit vagy Joseph Roth *Jóbját*.

4.1. A Törvény bűvkörében: Jeremia apó

Az *Azarel*-ben a nagyapák generációját Jeremia apó képviseli, az ultraortodox férfi, aki csak a tannak él. Míg az *Azarel*/Jordán-novellákban a főszereplő gyermek, Gyuri nézőpontja révén főként az apó külső megjelenését és a gyermek ezekhez kapcsolódó érzelmeit (szorongás, félelem, viszolygás) ismerjük meg, addig itt a teljes történetére rálátást kapunk. Így Jeremia alakja árnyaltabb, személyiségének mozgatórugói kifejtettebbek, mint a novellákban: „Atyai nagyatyám gyapjas zsidó volt. A bérlőktől s a parasztoktól vette a gyapjút, s felvitte a városokba, zsidó kereskedőknek. [...] Egyetlen vágya volt: egyszer abbahagyni a faluzást s a »Tan«-nak szentelni minden idejét. Valami nagy »tanítót« érzett szunnyadni magában, úgy érezte, ha egyszer néhány évig teljes erejével elmélyedhetne a Szentírásba és Magyarázataiba, »közelebb tudná hozni a megváltást.«”⁴³⁴ Hét gyermeke közül egyik sem lépett az apó nyomdokaiba, még az sem, akitől leginkább remélte: Gyurka apja végül neológ rabbi lett.⁴³⁵ Az ortodox zsidó Jeremia többször világossá teszi, hogy megveti a pogányságot, mely nála gyűjtőfogalomként egyszerre jelenti a kereszténységet és a hitetlenséget egy; illetve a „félpogányságot”⁴³⁶ is, azaz a neológ irányzatot: „[A papképző vezetői] együtt éltek a »pogányok«-kal, a »pogányok bérencei« voltak ezek, »segítettek nekik megolvasztani a zsidó népet

⁴³³ „[A]z asszonyok mindig csak keretek voltak, a kép bennük atyáik akarata volt s ez az akarat is csak keret volt, amely körülfogta a hagyományt, a Tan törvényeit és legendáit, verseket és magyarázatokat, amelyeket a Tan szélére írtak a törvény merev ihletében az ősök.” PAP Károly, *Azarel*, Múlt és Jövő, Budapest, 1998, 11.

⁴³⁴ *Uo.*, 5.

⁴³⁵ Az apa a tanulmányait a Rabbiképzőben végezte. Az ortodoxok véleménye a rabbiképzőről a következő volt: „[N]em ismerték el saját intézményüknek, ezért igazságtalannak tartották, hogy ez az intézmény részesül az iskolaalap pénzéből, a *jesivák* viszont nem.” FROJIMOVICS, *Hármas út*, 109.

⁴³⁶ Mikor a kis Gyurinak játékot hoznak a szülei, Jeremia „szertartásos imával, tüzes hamuban megtisztította a »félpogány« kezektől [őket]”. PAP, *Azarel*, 20.

a száműzetés kohóiban«. Másrészt gonoszok voltak vagy elvakultak, ostobák: »elfogadták a pogányok csalétkét: az egyenjogositást s más efféle pogány csalárdságot.«⁴³⁷ A monográfia által vizsgált problémakör szempontjából különösen fontos az egyenjogosítás kérdése. Ahogy az első fejezetben jeleztem, az ultraortodox zsidók a társadalmi különállás vállalását testesítették meg, nem volt céljuk a beolvadás a többségi társadalomba, erre utalhat, hogy az 1867-es kiegyezés során elfogadott zsidó polgári egyenjogúságot Jeremia szükségtelennek, sőt „csalárdságnak” tartja. Annak, ahogy a nagyapa látja az ortodoxián túli világot, fontos szimbóluma a vakság:

A vakok: ez a világot jelentette Jeremia apónál: a világból mindazt, ami nem volt zsidó. S itt nem volt semmi különbség déltől északig, keletről nyugatig, minden vak volt. A község, ahol lakott, a határban a grófi földek, a béresek s a parasztok, a gyermekek: mind vakok voltak. Még a szerszám is, amit a kezükbe fogtak, az is vak volt. Valamikor a kezdetben a Mindenség is vak volt Jeremia apó szerint, s a fényt, vagyis a lelket: a Szemet, Jahve a zsidók által küldte a világba. S miután a zsidók ezt a küldetést nem teljesítették úgy, ahogy kellett volna, Jahve szétszórta őket, szétszórta a Fényt. A fényből homályosság lett, a vakok még mélyebbre sülyedtek vakságukban, s a fénynek most még a saját homályával is meg kell küzdenie, nemcsak a vakok sötétségével.⁴³⁸

A nagyapa gondolatai egybecsengenek a héber Bibliabeli vakság-motívummal, mely szerint a sötétség Isten büntetése: „Ha pedig nem hallgatsz az Úrnak, a te Istenednek szavára, hogy megtartsad és teljesítsd minden parancsolatát és rendelését, amelyeket én parancsolok ma néked: reád jönnek mind ez átkok, és megteljesednek rajtad [...] Megver téged az Úr tébolyodással, vakssággal és elme-zavarodással, s tapogatni fogsz délben, amint tapogat a vak a setétségben”⁴³⁹ Az *Azarel*-ben az elbeszélő én a Jeremia által emlegetett vaksságot számos alkalommal éppen a nagyapa alakjával kapcsolja össze: „Azt hiszem, mindez meghatározhatatlan ködben bolyongott benne, mint az eltévedt utas, s ő titokban valahol leginkább pihenésre vágyakozhatott, pihenni egy világban, ahol nincsenek pogányok, félzsidók és árulók, mint a fiai voltak, hanem csak olyanok, mint ő...”⁴⁴⁰ Míg Jeremia meg van győződve arról, hogy a helyes úton jár, és a „fényhez” vezetí vissza unokáját (és rajta keresztül a népet), addig az elbeszélői kommentár ennek az ellenkezőjét sugallja: a férfi ugyan nem vak (a szó metaforikus értelmében), de mégsem lát tisztán, látása ködös.

⁴³⁷ *Uo.*, 6.

⁴³⁸ *Uo.*, 17.

⁴³⁹ 5Móz 15,28.29

⁴⁴⁰ *PAB, Azarel*, 28.

Jeremia alakjából hiányzik az odafordulás és az igény a megértésre: erre utal az is, ahogy Gyuri anyának válaszol a levelére, amit az asszony azért küld, hogy meggyőzze az apót, ne vegye el tőle gyermekét: „a gyermek nem arra való, hogy feláldozzuk őket a Tannak meg a Szentírásnak, az én anyai szívem nem bírja ki ezt, az anyai szív törvénye van olyan fontos, mint a Szentírás”⁴⁴¹ – mondja az anya, mire válaszul Jeremia a következőt írja: „Nem arra való a gyermek, hogy feláldozzuk a Tannak? Ó te asszony! [...] Hát mire való a házasság? Talán a te örömdre való? S a szülés? Talán a te fájdalomadra való? Kérdezd meg férjed, majd megmondja neked: mindez csak azért van, és azért jó és szent, mert a Tan miatt történik, s anélkül az egész szennyes és mocskos istenkáromlás!”⁴⁴² Az idézet a héber Biblia szeretetképét visszhangozza, mely Paul Ricoeur értelmezésében így szól: „a héber *S'mab*ban Isten nem számbelileg egy, de a szeretet kizárólagos tárgya”⁴⁴³ Az Izsák-áldozat is interpretálható ennek példázataként, melyben Ábrahám arról tesz tanúságot, hogy hiába szereti gyermekét, Izsákot, mégis kész feláldozni őt Istennek, ha az arra kéri – ez a történet számos ponton megidéződik az *Azarel*ben, a későbbiekben bővebben is ki fogok rá térni, milyen formában.

A férfi a hagyománynak azt az oldalát mutatja meg, melyet a rítusok irányítanak, s melyben minden alá van rendelve a Törvénynek, beleértve a családi kapcsolatokat is. Gyuri nem maradhat gyermek ebben a közegben, hanem a hagyomány hordozója lesz, létének egyedüli célja, hogy továbbvigye azt az örökséget, amit Jeremia a fiainak nem tudott továbbadni, illetve kiküszöbölje a család hibáit. Az elbeszélő én így fogalmaz nagypapjával kapcsolatban: „Mikor engem meglátott: nem a nagypapai szeretet öröme lángolt fel benne. Azok a gondolatok jártak az eszében, amelyek számára most, úgy érezte, megtalálta a testet. Ezek a gondolatok a Titkos Magyarázatokból valók voltak: nyers kövek, amelyekből ő azóta magának egy külön zárt, fantasztikus és veszedelmes világot épített...”⁴⁴⁴

Jeremia apó leírása a héber Biblia Istenére emlékeztet – legalábbis Gyurka nézőpontjából: kegyetlen és haragvó, de egyben csodálni való is. Az apó, mivel csalódott neológ rabbi fiában, annak elsőszülöttjét követeli, hogy kiengesztelje Elohimot⁴⁴⁵ családjá bűnei miatt. Azonban Ernuskó, a legidősebb fiú helyett Gyuri kerül hozzá: „Ábrahám áldozata megismétlődni látszik a család történetében, a legkedvesebb, legkisebb fiút feláldozták a könyörtelen, megszállott

⁴⁴¹ *Uo.*, 9.

⁴⁴² *Uo.*, 10.

⁴⁴³ Paul RICOEUR, *Az egyik szövetségről a másikra*, ford. JENYÉ Éva = *Narratív teológia*, vál. és szerk. HORVÁTH Imre – THOMKA Beáta, Kijárat, Budapest, 2010, 55. (Narratívák 9.) Az „S'ma” (Halld!) kifejezés itt az azonos kezdetű imát jelöli.

⁴⁴⁴ *PAP, Azarel*, 13.

⁴⁴⁵ Isten egyik névváltozata héberül, akárcsak az „Adonáj” név.

nagyapa-istennek.”⁴⁴⁶ Mikor Jeremia elhozza a fiút szüleitől, így beszél róla: „[E]lhoztam Babilonból. (Ez volt szülővárosom.) Az árulás és pogányság házából. (Ez volt szüleim háza.) Elhoztam az utolsó ártatlant. (Ez voltam én.)”⁴⁴⁷ A neológia itt ismét pogányságként tételeződik. Jeremia önértelmezésében tehát ősei és saját élete egymásra íródik, unokája is ennek az azonosulásnak és egyben azonosításnak lesz a része. Ez az azonosulás is jelezheti az apó örökséghez való viszonyát, mely a zsidó vallásra is jellemző: „a világ történetének számos szereplője van, a mindent átfogó cselekmény több alárendelt cselekményegységre vagy epizódra bomlik, s mindegyik visszatükrözi az egész jelentőségét.”⁴⁴⁸ Az *Azarel*-ből választott fenti idézet a zárójeles megjegyzések miatt is érdekes lehet számunkra, ezek által ugyanis az elbeszélő én kilép a nagyapa nézőpontjából, és saját szemzőgéből, utólag értelmezi a történetet, egyfajta magyarázó jelleggel.

Az apó Mózes mintájára sátorba vonul, és a kisiú is ebben a nomád környezetben él korai éveiben. Mindennapjaikat a rítus szövi át: „[A] víz nem víz volt az ő szemében. Vallásos előírások eszköze volt, mondhatnám, nem habokból, hanem héber betűkből állott. Ámde még ezen felül jelkép is volt: A Víz. Nem a földnek a nedve, amelyekben halak, békák, kavicsok, növények éltek, nem az élet nedves rengetege, ez az a víz volt, amit harmadik napon teremtett Jahve.”⁴⁴⁹ Ebben a mítoszi világba neveli bele Jeremia a kisiút, és olyasvalakit remél benne, aki továbbörökíti a hagyományt, kis szentnek tekinti Gyurkát, akivel együtt „megágyaz” a valódi szentek eljövetelének.⁴⁵⁰ Jeremiát számos ponton a következő jelzőkkel jellemzi az elbeszélő én: „ügyetlen”⁴⁵¹ „magatehetetlen”⁴⁵² „zavaros”⁴⁵³ máskor azonban pozitív leírással is találkozhatunk vele kapcsolatban: „fantasztikus és veszedelmes világot épített”⁴⁵⁴ „szenvedélyes”⁴⁵⁵ „[c]sak egy feltaláló, egy kémikus, egy biológus hajlik így kísérletei fölé, mint ahogy ő nézte a régi könyvek betűit”⁴⁵⁶ Ez egyfajta kettős viszonyulást sugall: az elbeszélő én

⁴⁴⁶ LICHTMANN Tamás, *Utószó* = PAP, *Azarel*, 254.

⁴⁴⁷ *Uo.*, 16.

⁴⁴⁸ AMOS N. WILDER, *A parabola*, ford. TÓTH Csilla – KISANTAL Tamás = *Narratív teológia*, 220.

⁴⁴⁹ PAP, *Azarel*, 23.

⁴⁵⁰ „A megváltást két szent segíti a világra, az egyik meghal majd az ördöggel vívott harcban, Jeruzsálem falainál, a másiknak már nem kell a harc szennyét vállalnia, csak a tiszta uralkodást az imák erejével. Amíg azonban ez a két szent eljőhet, más kisebb szenteknek kell kikövezniük az utat előttük.” *Uo.*, 13.

⁴⁵¹ *Uo.*, 16.

⁴⁵² *Uo.*

⁴⁵³ *Uo.*

⁴⁵⁴ *Uo.*, 13.

⁴⁵⁵ *Uo.*, 28.

⁴⁵⁶ *Uo.*

látja a nagyapa testi esendőségét, másrészt felfedezi benne a fanatikus, elkötelezett istenhívőt. A nagyapa kifejezései továbbá gyakran idézőjellel szerepelnek a szövegben, így jelezve a narrátori távolságtartást. Az elbeszélő kiemeli, hogy „Jeremia apó szívében nem támadtak új életre az ősök, hanem úgy, ahogy voltak s meghaltak: bebalzsamozottan éltek benne tovább”.⁴⁵⁷ Azt is az olvasó tudtára adja, hogy az apó ennek nincs tudatában. Jeremia a ritust nem formálja sajátjá, nem reflektál rá. A szavai és mozdulatai nem az övéi, hanem a hagyomány mechanikus átvétele irányítja őket.⁴⁵⁸ Az apó azzal, hogy minden olyan kezdeményezésnek ellenáll, amely a tradíció megújítására irányul, illetve, amely egy másik kultúrkörhöz, valláshoz való közeledést indikálja, magát a hagyományt is torzítja (lásd az ultraortodox rabbi, a Hatam Szofer-féle mondást: „Minden új tilos a Tóra szerint.”). A felnőtt narrátor arra is rálátással bír, hogy a rítusok, melyekben a nagyapja hisz, nem mindig olyan „igaziak”, amilyennek a férfi véli őket. Beszédesebből a szempontból a Terített Asztalról szóló betoldás: „Jeremia apó elhült volna, ha megtudja, hogy a Habsburg királyoknak, a különféle Fülöpöknek, az ő udvarmestereiknek, kódexeiknek mennyi része volt a Terített Asztal világra jöttében! S hogy hány spanyol udvaronc élt tovább furcsán, kísértetiesen Jeremia apó mozdulataiban, amint a tüzet meggyújtotta a »pogány« játékszerek alatt.”⁴⁵⁹ Az elbeszélő én felismeri, hogy nagyapja tradícióinak gyökere részben abba a pogány világba nyúlik vissza, amelyet az annyi ellenérzéssel kezel. A pogány szó idézőjeles használatából is erre következtethetünk. A Terített Asztal a Sulchán Áruach törvénykönyvre utal, melyet az ortodox zsidók (főként az ultraortodoxok) a legfontosabb iratok között tartottak számon. A neológoktól való elkülönülésnél fontos szempont volt, hogy úgy gondolták, az újhítek nem tartják be ezeket a törvényeket, tehát nem „igazi zsidók”. De nemcsak a nagyapa rítusait relativizálja a narrátor, hanem azt az istent is kritikával illeti, aki ezeket a tetteket megkívánja híveitől: „Ezt a könyvet, a Terített Asztalt, bár Olaszországban vetették papírra, csak spanyol származású zsidó írhatta; a spanyol király-zsarnok etikettje bábáskodott a zsidó zsarnok Isten szertartásainak megszületésénél.”⁴⁶⁰ A regény végén találkozhatunk egy pozitívabb istenképpel, amely azonban már a tékozló fiú példázatának újraírásában mutatkozik meg, tehát az Újszövetséghez és vele együtt a kereszténységhez köthető. Jeremiát az elbeszélő én értelmezése alapján az hajtja, ami egykor felmenőit is, hogy megfeleljen a haragvó Elohimnak:

⁴⁵⁷ Uo., 23.

⁴⁵⁸ Itt eszünkbe juthat az a jelenet, amikor az anya az *Emlék* című novellában imádkozik, és alakja az ima hatására átalakul, merev és szoborszerű lesz. PAR, *Emlék*, 141–149.

⁴⁵⁹ PAR, *Azarel*, 22.

⁴⁶⁰ Uo.

Akárcsak ősei életében, az ő szívében is a szenvedés, a tehetetlenség irtózata alakította ki ennek a keresztútra vivő mozsaras Királynak a képét, aki magához hasonló földi zsarnokokkal dúlatta szét minduntalan „kedves fiainak bűnös fészkeit”. Minél kevesebb volt az erejük, annál többet kellett ígérniök ennek az Istennek, csakhogy a jövőre legalább jókedvre derítsék. Magukra veték a legsúlyosabb áldozatok ígáját, ételeikből a legjobb falatokat, terményeikből a legszebb zsendéket, barmaikból a leghibátlanabb újszülötteket áldozták fel Neki, majd pedig egész gondolkodásukat, minden mozgásukat szertartássá alakították tiszteletére, csakhogy lecsillapítsák haragosan felduzzadt orrcimpáit.⁴⁶¹

A kritikus hang azonban inkább a rítusnak és az istenképnek szól, mintsem a nagyapónak: „[a] szigorú vallási előírások ironikus szemlélete van elrejtve ezekben a sorokban, de ez az ironia most szeretetteljes, együttérző” – fogalmaz Lichtmann Tamás, Pap Károly monográfusa.⁴⁶² Erre utalhat, hogy az elbeszélő én nemcsak teológiai szinten, hanem az emberi érzelmek, vágyak szintjén is értelmezi nagyapja viselkedését: „Mi volt ez az egy: Jeremia apó Istene? Nyilván annak az öreg embernek a reménye, aki hét fia közül egyikben sem tudott folytatódni úgy, ahogy szeretette volna [...]. És mi volt ez a »Megváltás«? A szétszaggatott test reménye, amely természetes módon soha többé nem forrhatott össze, mint ahogy ő és fiai sem egyesülhettek Jerusálem körül, s a világ sem körülöttük.”⁴⁶³ Tehát míg a nagyapa az egyéni – világi – igényeit nem ismeri fel saját viselkedésében, addig az elbeszélő én tetteinek origóját egyfajta nagyon is emberi vágyakozásból vezeti le. A felnőtt narrátor úgy látja a hagyományt, mint ami egyszerre emberi és isteni eredetű.

Érdekes módon a nagyapa viselkedése halála előtt megváltozik. Csodát vár Elohimtól, ez a viselkedés azonban nem illik az ortodox közösség hitrendszerébe – legalábbis abba, melyet Tulczyn rabbi vezet, hiszen egyfajta misztikus irányba viszi el a hagyományértelmezést. Ez a csodavárás előre vetíti Gyuri viselkedését, mely jellemvonás az egyik fő konfliktusforrás lesz rabbi apjával szemben – a főszereplő vezetőkévének elemzésekor erre a mozzanatra bővebben is kitérek. Jeremia esetében tehát keveredik a a talmudi ortodoxia – lásd: a micvák megtartása, a fürdés, a karsut – és a haszidizmus.⁴⁶⁴

Végül érdemes egy fontos szimbólumot megvizsgálni, mely magába sűríti a nagyapa és unoka viszonyát: ez az imazsinór, amelyet az apó Gyurka nyakára köt, hogy az ne kószáljon el. A nyakára kötött imakendő (fizikai értelemben is) fogódzkodót ad Gyurinak, de ezzel együtt megidézi az akasztást, a fojtogató

⁴⁶¹ *Uo.*, 22–23.

⁴⁶² LICHTMANN, *Pap Károly*, 176.

⁴⁶³ PAP, *Azarel*, 19.

⁴⁶⁴ Köszönöm szerkesztőmnnek, Száz Pálnak, hogy felhívta erre a figyelmemet.

örökséget, amit a szent tárgy képvisel. Kettőjük kapcsolatát is szimbolizálja: nem engedi Gyurit elszakadni nagyapjától akkor sem, amikor az meghal, ezzel traumatikus élményt okozva a kisfiúnak. Azonban a felnőtt narrátor látszólag túl tud lépni a traumán – „csak” álmaiban térnek vissza egykori élményei,⁴⁶⁵ fel tudja mérni a nagyapa világának következetlenségeit, fanatizmusának gyökereit. De ki kell emelni, hogy a nagyapa és az öröksége minden ellentmondásával együtt meghatározó a gyermek (és a felnőtt) Gyuri számára. Amennyire fél tőle a kis Gyurka, annyira talajvesztetté válik, amikor eltűnik, halála pedig még inkább megrázza. Közös emlékeik olyannyira beleégnek a tudatába, hogy még felnőtt korában, az elbeszélés idején is újraéli őket: „Az értelmüket [a reggeli himnuszoknak] nem foghattam fel, csak a hang hatott rám, a meztelen érzés, amely a sátor szalmájának fülledt melegével, a száraz juhbőr szagával, amelyből a sátor készült, körülvette életemet. Ezt a meghatározhatatlan érzést sohasem tudta eltemetni az idő, de elérni sem engedte mélyét.”⁴⁶⁶ A traumát tehát a felnőtt narrátor sem dolgozta fel.

4.2. Neológia és polgárosodás: az apa alakja és az Azarel család

Gyuri édesapja merőben más karaktert képvisel, mint Jeremia apó: a polgárosodott világban élő neológ rabbi, akinek állandóan csak a kiadásokon jár az esze – utóbbi vonása a regényben még hangsúlyosabban jelenik meg, mint az Azarel/Jordán-novellákban: „Mind a hárman testvérek szégyenkezve lapultunk, amint atyám elővette szürke ferencjózsef-mellénye mélyéből kicsiny ceruzáját, s egy nem kevésbé takaros cédulát, s a hús és tészta között anyámnak fillérig be kellett diktálnia az árakat.”⁴⁶⁷ Míg Jeremiához a *Zsidó sebek és bűnök*ben említett „ritusban való megmerevedés bűne” kapcsolódik, addig az apához a „pénzhajszáé”. Azonban, ahogy a nagyapa alakja, úgy az ő karaktere is összetettebb a regényben, mint a novellákban. A narratori magyarázatból megtudhatjuk, hogy fukarságának gyermekkori gyökerei vannak: „Atyám sovány, éhes gyermek volt, a böjtök hamarost megtörték a vágyát az ihlet, az elragadtatás után, s egy nap nagyanyám segítségével ő is eltűnt hazulról: beiratkozott a szomszéd városka gimnáziumába, ahonnét később a papképzőbe ment.”⁴⁶⁸ A szövegből az is kiderül, hogy az apa az anyja támogatásával ment el a gimnáziumba. Akárcsak a kis Gyurinál, az ő

⁴⁶⁵ Lásd például: „Gyakran töprengtem ezeken az álmokon és sokáig tartott, amíg rájöttem, hogy gyermekkorom emlékei pólyálták belé magukat. [...] Hányszor merült fel álmaimban ez a kép: hogy nem értem és félek tőle.” *Uo.*, 32.

⁴⁶⁶ *Uo.*, 18.

⁴⁶⁷ *Uo.*, 117.

⁴⁶⁸ *Uo.*, 6.

esetében is az anya lesz az, aki tőle telhetően igyekszik segíteni és megérteni a fiát, nem pedig az apa. Az iskolaválasztás szimbolikus: az ultraortodox zsidók általában pogány iskolának tartották a gimnáziumot, és gyermekeiket úgynevezett jesivákba, talmudi iskolákba írásták be.⁴⁶⁹ A gimnáziumi tanítatás így tehát egyértelműen eltávolodást jelent az ultraortodox hagyományoktól, és egyben közeledést a többségi társadalomhoz. Beszédes az is, hogy a családfő döntése alapján fia, Ernuskó is közösen tanul az iskolában a keresztény fiúkkal, ahogy egykor ő tette. A neológia mellett a polgárosodás is meghatározó a család történetében: Azarelék szobájának falán egy Árpádot és a hét magyar vezért ábrázoló kép lóg, mely indikálja, hogy a család magyar zsidó család.⁴⁷⁰ Emellett a korábban citált idézetben említett ferencjózsef-mellény viselése is a „hazafiságot” jelölheti, csakúgy, mint az, hogy Azarel rabbi a templomban a királyokról szólván Ferenc Józsefet és a hazát is belefoglalja a magyar nyelvű prédikációjába. Ez sarkalatos különbség az ortodoxokkal, és főként az ultraortodoxokkal szemben, akiknél a magyar nyelvű prédikáció nem volt megengedett. A novellák elemzése során az apa alakjával kapcsolatban már érintettem az asszimiláció kérdését: ki kell emelni azonban, hogy a férfi ugyan polgárosodott, egyes lépéseket megtett az asszimiláció felé, azonban nem adta fel teljesen saját zsidó identitását. Ezt jelzi, hogy elzárkózik a kereszténységtől, például, amikor temetési beszédet tart, a következő elvet követi: „»a halottat nem fogom bántani, bár ő is megérdemelné, miért volt olyan gyenge: de a többieknek a pofájáról le fogom húzni a bőrt«. Ezek a »többiek« a halott fiai vagy rokonai, akik »kikeresztelkedtek«.”⁴⁷¹ Ezzel együtt egyértelműen elhatárolja magát az óhitűektől is: „a kaftánosok nem tehetnek róla, hogy olyanok, amilyenek, el vannak maradva, nem kell őket bámulni...”⁴⁷² – mondja Gyurkának, megtagadva ezzel saját apai örökségét. Ki kell emelni azonban, hogy az ortodox közösség sem szíveli a neológokat: ez akkor mutatkozik meg a szövegben Jeremia apó már idézett kommentárjain túl –, mikor a család meglátogatja Gyurkát a nagyapánál, és Chacham Tulczyn, a falu rabbija nem nyújt kezét az apának, mert „félpogánynak” tartja őt. Az anya a két csoport közti különbséget így fogalmazza meg a neológia szemszögéből: az ortodoxok

⁴⁶⁹ „A fiúk tizenhároméves koruktól jártak a *jesivába* (*talmudi iskola*), ahol elmélyültek a Szentírás és a szóbeli hagyományok stúdiumában.” Cvi Moskovitz, A 19. és 20. századi magyarországi jesivák = *Hágár országa*, 67.

⁴⁷⁰ „[S]zinte mellékesen rajzolódnak föl egy új városi, polgári életforma keretei és rítusai. A rabbilakás és közvetlen környezete a templommal, a zsidó boltok utcái, az iskola, az ünnepek és a mindennapok. A családi ágy fölött Árpád és a többi vezérek ábrázolata...” – írja Alexa Károly. ALEXA, A *zsidó magyar családregény*, 78.

⁴⁷¹ PAP, *Azarel*, 54.

⁴⁷² Uo., 92.

ellenségek.⁴⁷³ Még beszédesebb a két felekezet viszonyát tekintve a következő jelenet, melyben szintén az anya beszél Gyurkához:

El kell titkolnunk ezt a szégyent, aki te vagy nekünk, semhogy az irigy és a gonosz emberek hírért vigyék, és bemocskolják a te becsületes apádat, mikor úgyis annyi ellensége van az embernek a hitközségben. S miért? Mert apád tisztá és feddhetetlen. És nem törődik semmivel a kötelességén kívül. Ezt nem bírja a sok irigy, gonosz és haszonleső ember, legszívesebben a falatot is kitépnék a szánkából. S most még csak az hiányzik, hogy felálljon valaki a gyűlésben. És azt mondja: így meg így neveli a pap a fiát. Hogy az ilyeneket mond az iskolában az Istenről. És az apjáról meg anyjáról. Micsoda egy pap ez, aki így nevelte a fiát? Ha megtudják az óhitűek, a másik hitközség: képesek még az újságokban is megtámadni apádat. Hogy ilyenek az újhitűek. A papjuk a saját fiát se tudja jó zsidónak nevelni. És örülni fognak, hogy árthatnak neki. S miért? Mert velük is csak mindig jót akart apád.⁴⁷⁴

Az apa (és családja) nemcsak lakhelyével – a városban élnek míg Jeremia vidéken –, de öltözködésével is azt az üzenetet küldi a külvilág felé, hogy nem tartozik az „elmaradt ortodoxok” közé. Azzal, hogy egyértelműen leválasztja magát az óhitű közösségről, saját polgári, neológ identitását próbálja megerősíteni. Ezzel együtt fontos megjegyeznünk, hogy a neológiának ugyanúgy megvannak a saját, közösséget és egyént kötő szabályai, mint az ortodoxiának, és az öröklődés ebben az irányzatban is fontos szerepet kap. Az apa azt mondja Ernuskónak, hogy jó fiú kell, hogy legyen, mert ő is az volt, és hűgának, Oluskának „sem szabad másnak lennie”.⁴⁷⁵ De a „másfajta élet” az apa esetében egyfajta lelkiismeret-furdalással is jár. Ezt jelzi, hogy amikor meglátja Jeremiát, mikor az eljön Gyuriért, egyszerre érez félelmet és meghatottságot, illetve az is, hogy amikor közelednek az ünnepek, alakja egyre inkább átalakul és hasonlítani kezd ultraortodox apjához. Kapcsolatuk tehát összetett: az apa néha úgy érzi, Jeremiának igaza van, és ő maga tényleg rosszul éli az életét, ezért is adja neki végül engesztelésképpen legkisebb fiát. A tett a már emlegetett Izsák-áldozatot visszhangozza, melyben az apa Istent választja a gyermek helyett – ebben az azonosításban a nagypapa felel meg Elohim alakjának. A rabbiban él egyfajta megfelelési kényszer, ami egyrészt a polgári értékrend betartásának (és ezzel együtt annak, hogy minél

⁴⁷³ „Egész idegen zsidó hely itt nincs. Legfeljebb az óhitűek közt. De azok meg ellenségeink. Csak nem akarsz közéjük menni?” – mondja fiának, mikor az inasnak akar állni. *Uo.*, 164.

⁴⁷⁴ *Uo.*, 145.

⁴⁷⁵ *Uo.*, 48. Nemcsak az Azarel család, hanem mintha az iskolához tartozó tanárok is egyfajta előre meghatározott életutat követnének, erre az elbeszélő én világít rá: „Ő tudja, mert jó gyermek maradt, öreg negyvenéves gyermekleány, s mindig így van, már több mint húsz éve” – mondja a tanárnőről, de Würz tanítóról is hasonlóan vélekedik. *Uo.*

kevésbé térjen el környezetétől, minél inkább belesimuljon abba), másrészt apja elvárásainak szól.

Jeremia halála után a gyermek nézőpontjából tekintve az apa kerül isteni szerepbe, azonban ebben az esetben egyértelműen negatív töltetet kap az azonosítás. Gyuri édesapja viselkedéséből egyfajta szillogizmusként azt a következtetést vonja le, hogy ha az apa rossz, akkor az Isten, aki az apához hasonló, ugyancsak rossz kell, hogy legyen.⁴⁷⁶ A szöveg narrátori szólama azt sugallja, hogy az az örökség, amit Jeremia képvisel, elfogadhatóbb, mint az apáé, mely képmutató (ennek jelölője lehet, hogy az elbeszélő a nagyapát pozitív jelzőkkel is illeti⁴⁷⁷). Előbbihez együttérzéssel és bizonyos értelemben csodálattal tud fordulni, utóbbit azonban elítéli. Ennek a viszonyulásnak főként az önazonosság kérdése képezi az alapját: az apa mintha csak meg akarna felelni az életét alakító szabályoknak. Istenre hivatkozik, azonban viselkedése korántsem követi a tanításokat: megveri, megalázza gyermekét, amikor az kérdezni mer tőle. „A jóságot és igazságot hirdető ember nem üti a saját gyermekét, és nem tartja őt önzőnek, féktelennek és rossznak” – írja róla Lichtmann Tamás.⁴⁷⁸ A külsőségek fontosabbak számára, mint a tan tényleges megélése: „teljesen elég, ha rendesen viselkedsz, tisztességesen tanulsz, s templomba jársz” – mondja fiának.⁴⁷⁹ Ezt a jellemvonását emeli ki az a korábban már említett jelenet, melyben a kis Gyurka az apa temetési beszédeiről tudósít. Ebből a szövegrészből kiderül, hogy az apa attól teszi függővé temetési beszédek tartalmát és terjedelmét, hogy ki „jó” zsidó, és ki mennyit fizet:

Tudom, hogy a halottat eltemetik s olyankor épp úgy, mint a templomban, atyám mondja a „beszédet”. Tudom, hogy van nagy temetés és kis temetés, a nagy a gazdagoknak jár, s ezért többet fizetnek apámnak, mint a kisebb temetésért, de hogy mennyit, azt nem tudom, nekünk, gyermekeknek sohase mondja meg. A „nagy” temetésre apám „előre készül” és „hosszú beszédet” mond, a kis temetésnél, a szegényebbeknek rövidebbet és azoknak, akik semmit sem tudnak vagy „csak nem akarnak fizetni”, csupán „egy imát mond”. Ez nagyon furcsa nekem, mert apa mindig azt mondja, hogy az Isten előtt egyenlő a gazdag és a szegény.⁴⁸⁰

Itt egyértelműen a gyermek szemszögéből látjuk a történetet, az elbeszélő én nem lép közbe, hogy tágabb összefüggésbe helyezze apja viselkedését. Azonban

⁴⁷⁶ LICHTMANN, *Utószó* = PAP, *Azarel*, 256.

⁴⁷⁷ Példaként felhozhatjuk a már idézett narrátori jellemzését az apónak: „fantasztikus és veszedelmes világot épített”, „szenvedélyes”, „[c]sak egy feltaláló, egy kémikus, egy biológus hajlik így kísérletei fölé, mint ahogy ő nézte a régi könyvek betűit”. PAP, *Azarel*, 13, 16, 28.

⁴⁷⁸ LICHTMANN, *Az igazságkereső. Pap Károly*, 378.

⁴⁷⁹ *Uo.*, 126.

⁴⁸⁰ *Uo.*, 53.

más szöveghelyeken megjelenik az a felnőttkori, utólagos belátás, hogy az apa viselkedését a gyermekkori nélkülözés alapvetően határozza meg. Ezért nem tud együttérezni gyermekével, akinek látszólag mindene megvan, mégsem elégedett és szófogadó, ráadásul nemcsak az apai, de az isteni tekintélyt is megkérdőjelezi. Ahogy azt korábban jeleztem, az apa háttértörténetéről szóló tudás az elbeszélő énhez tartozik. Ebben az esetben – akárcsak a novelláknál – a Dorrit Cohn-i értelemben vett disszonáns ön-narrációról beszélhetünk, ahol a gyermekszereplő (elbeszélő én) saját horizontjának korlátai miatt nincs birtokában azoknak az információknak, amelyeknek felnőttként, az elbeszélés idején már igen.⁴⁸¹ Az elbeszélő én megértőbben fordul apja felé, mint azt egykor gyerekként tette/tehetette, azonban még így is egyértelmű a két alak közti távolság. Míg az apában élő nélkülöző gyermek felé empátiával tud fordulni, addig a felnőttet már nem tartja hitelesnek, tehát nem feltétlenül azonosul az apa utólagosan felismert nézőpontjával – így hangolja át a regény értékszerkezetét a retrospektív narráció. A főszereplő, Gyuri jellemzésekor bővebben is ki fogok térni az elbeszélő én és az elbeszélő én közötti távolságra, a kétféle nézőpont és a hozzájuk tartozó szövegek elkülönítésének módozataira. Érdekes módon a szerző saját korában a kritikusok egy része nem vette észre ezt a számottevő különbségtételt az írásokban, éppen ezért többen is hiteltelennek ítélték az általuk gyermekelbeszélőnek vélt narrátor hangját.⁴⁸²

Az apa és a gyermek viszonyához kapcsolódik még egy fontos szimbólum: a megfojtás. Ezen a ponton összemosódik a nagyapa és az apa alakja: Gyuri, miután végrehajtotta nagy lázadását, és lebetegszik, azt a víziót látja, hogy apja megfojtja, és ő már valójában halott. Ez a kép az imazsinór metaforáját visszahangozza: az apai örökség a gyerek életét fenyegeti. Azonban amíg a nagyapa esetében nem Gyuri hal meg, hanem Jeremia; addig itt már a gyermek lesz az áldozat, és a fiú képzeletében az apja öli meg.

Az anya figurája is figyelmet érdemel abból a szempontból, hogy miként viszonyul a zsidó örökséghez. Kétféle forrásból is tudjuk, hogy az ő családi háttere más, mint az apáé. Egyrészt az elbeszélő én világít rá: „Az ő szülei jómódú bérlők voltak, Bártfai grófok házi zsidói, fontosabb volt náluk a gyarapodás a Tannál s a Magyarázatoknál: homlokegyenest másképp gondolkodtak, mint Jeremia apóék.”⁴⁸³ Másrészt ez a jellemzés nagyon hasonló ahhoz, amelyet Jeremia apó ad az anyáról a neki írott

⁴⁸¹ COHN, *Áttetsző tudatok*, 108.

⁴⁸² „[A]z írónak túlságosan tudatos, részletekre szedő, hidegen hasító megfigyelésmódja, pontosan kimért mondatai sajátos ellentétben vannak a gyermeki lélek még öntudatlanul kavargó érzésvilágával, meglepetésszerűen felcsapó szenvedélyeivel. Pap Károly könyvének ez sarkalatos hibája.” VITA Zsigmond, *Azarel* = PAP, *Azarel*, 234–235, 235. Semlyén Gyula pedig így fogalmaz: „Az igazság az, hogy Pap Károly nem képes azt az illúziót keltetni, mintha mi közvetlenül gyermekvallomást hallanánk.” SEMLYÉN Gyula, *Azarel* = PAP, *Azarel*, 241.

⁴⁸³ PAP, *Azarel*, 8.

levelében, így azt feltételezhetjük, hogy az elbeszélő én egyetért a nagyapa megfigyeléseivel: „Tudod, sok mindennek, ami fiam körül történik, te vagy az oka és nem is te, te csak asszony vagy, hanem az apád, az a bérlő, az a felbérelt Undokság, akiről meg van írva: »És kiveszik bérbe a pogányok földjét«. Többre tartotta apád mindig a földet, a barmot, a Tannál. »Csalnak a családokkal, kínoznak a kínzókkal«, – hozományt adnak a leánynak, és így tovább... Őt átkozd!!!”⁴⁸⁴ Az anya – talán éppen a családi háttére miatt – lelkesedik a szép és finom holmikért, azonban az apa alakja miatt sokszor meghasonlik: úgy szeretne viselkedni, hogy méltó legyen a férfihoz. Neki akar megfelelni, nem Jeremiának, akitől fél, és nem érti viselkedését – ezek az érzések nagyon hasonlóak ahhoz, ahogy Gyurka viszonyul a nagyapához. Azonban amíg a fiú ragaszkodik az apához, addig az anya nem vállal vele semmilyen közösséget. Ugyanakkor a keresztényektől is elválasztja magát, ezt jelzi, hogy amikor fia felveti, hogy hozzájuk szegődne inasként, tiltakozik.

Az anya „benne áll” a hagyományban, a zsidó nők tradicionális életét éli: „A házimunkák, a takarékoság, a díszítés vágya mindig uralkodott rajta, egy végtelen sereg asszony állott mögötte a múltban, akik vérében, mint egy sírban, szüntelen álmodtak azokról a tevékenységekről, amelyekkel az ő életük is eltelt: pontosan úgy, ahogy ez meg van írva a hitvesről szóló imában. [...] [A]mi benne ezeken kívül volt: az csak zavarta őt.”⁴⁸⁵ – mondja róla az elbeszélő én. A regény szempontjából nagyon fontosak ezek a „kilógó részek”: ezek lesznek ugyanis azok, amelyeknek köszönhetően Gyurka közösséget tud találni anyjával. Az esztétikai gyönyör, a játék igénye, és az, hogy az anyával „a változatosság vágya vele született”,⁴⁸⁶ sok hasonlóságot mutat a fiú viselkedésével. Gyuri ezt a hasonlóságot érzi meg gyermekkori önmaga és az anya között: míg neki a mesék, anyjának a szép bútorok nyújtanak élvezetet. Az anya esetében ez az ösztönös vonzódás a „szép” felé szembe kerül a tudatos igyekezettel, amivel a rabbifeleség szerepének akar megfelelni. Azonban amikor az anya az apa felől érkező erkölcsi tanítást igyekszik számon kérni gyermekén, akkor az képmutatónak érzi viselkedését: a gyerek felteszi magának a kérdést, hogy anyja akkor is szeretné-e, ha vak vagy süket lenne, és nem csak akkor, amikor az a Gyuri, akit ő csinált belőle.⁴⁸⁷ A kisfiú ezen a ponton öntudatlanul is a szeretet természetére reflektál: „Az ember minden külső és belső meghatározó jegytől megfosztott absztrakt lényre érdemli meg

⁴⁸⁴ *Uo.*, 10. A nagyapa levele beékelődik a szövegbe, így az előforduló idézeteket ő citálja, az idézőjeles technika tehát itt nem az elsődleges elbeszélőhöz tartozik.

⁴⁸⁵ *Uo.*, 11.

⁴⁸⁶ *Uo.*, 118.

⁴⁸⁷ „Most már végre készen van velem anyám. Megnéz, tetszik neki, amit rajtam csinált, aztán leültet, hogy ne mozogjak, nehogy valami baj legyen velem, vagyis a ruhámmal, a térdemmel, a fülemmel, a szememmel, amit kipucolt: azzal a Gyurival, akit most csinált belőlem.” *Uo.*, 95.

a szeretetet, legyen bár konkrétságában rút, beteg, buta vagy gonosz” – fogalmaz ezzel kapcsolatban Lichtmann Tamás.⁴⁸⁸ Ez a gondolat rímelt a jézusi tanításokra. Azonban az anya ezt az elvet nem gyakorolja, és mintha Gyurka viselkedése sem felelne meg annak a képnek, amit a családjáról elképzel, erre utalhat a korábban már idézett részlet: „el kell titkolnunk ezt a szégyent, aki te vagy.”⁴⁸⁹

Gyuri testvérei, Ernuskó és Oluska is hasonló módon közelednek a hagyományhoz, mint az apa, mindegyikük viselkedését meghatározza a családfő felől érkező elvárás. A gyermekek közül Ernuskó az apa viselkedésmódját követi: ő az okos, problémamentes gyermek, akit ezért a szülei – legalábbis öccse szemszögéből nézve – a legjobban szeretnek. Oluska Gyuri és Ernuskó alakja között helyezkedik el: „s Oluska is milyen rendes! Ha néha felesel is, az semmi ehhez a gyerekhez [Gyurihoz] képest”⁴⁹⁰ – mondja róla az édesanya. A két gyermek tehát látszólag beavatódott abba a hagyomány- és elvárásrendszerbe, amit az édesapjuk felállított, és anyjuk is követ. Ez az elvárásrendszer egyfelől a neológia szabályait tartalmazza, másfelől a városi, polgári mintacsalád képzetét szolgálja. Azonban fontos azt is kiemelni, hogy az elbeszélő én nézőpontjából ez a beavatódás csak formális lehet, hiszen az apa maga sem „éli át” a tradíciót, tehát nem is adhatja át annak „igazi” jellegét. Szemben Jeremia apóval, aki – minden ellentmondása és fanatikussága ellenére – valóban a hagyományban és a hagyománynak él.

4.3. A kettős identitás felé: Azarel Gyuri

A harmadik generációt képviselő Gyurka számára az egyik legerősebb érzés a rettegés, amit mind a nagyapával, mind az apával szemben átél. A rettegés ellenére – vagy pontosan emiatt – korai éveiben, együttélésük alatt nagyapja mindenható pozícióba kerül számára, hiszen a gyermek egész életét ő határozza meg. „A kövek szinte lebilincseltek, mintha régi időkől óriások koponyái meredtek volna rám, szájuk, szemük vak odvaiból, repedéseiből a színes nyári loncok mintha vicsorogtak volna felém. S a tanulók mintha arról lamentáltak volna szüntelen, hogy itt kell maradnom mindvégig, a félelmek között, Jeremia apó fogságában.”⁴⁹¹ A fiút a nagyapa puritán módon neveli: sem játékokat, sem szeretetet nem ad neki, csak azt a célt tűzi ki maga elé, hogy Gyurinak átadja a Tant, és általa kiküszöbölje saját (és ahogy fanatizmusa nő: népének) bűneit, amire fiai által nem volt képes. A „megistenülés” tovább erősödik Jeremia halála után: Gyuri úgy éli meg, hogy nagyapja élet és halál birtokában van, ki más lehetne tehát, mint

⁴⁸⁸ LICHTMANN, *Pap Károly*, 169.

⁴⁸⁹ PAP, *Azarel*, 146.

⁴⁹⁰ *Uo.*, 132.

⁴⁹¹ *Uo.*, 15.

maga a mindenható, Elohim: „Valamennyi élményem frisségét egy korai zúzvara lepte el: Jeremia apó és az ő Elohimának lehelete”.⁴⁹² A lehelet a teremtés képzetét idézi fel, melynek történetét Jeremia apó osztotta meg a fiúval korábban, és el is „játszotta” neki azt: „És formálta vala az Úr az embert a földnek porából, és a maga lehelletét lehellte az ő orrába. Így lőn az ember élő lélekke... S megmutatja. Rálehel a porra, aztán kicsit elgondolkozik.”⁴⁹³ A teremtésmetafora folytatódik, amikor elbeszélő én így fogalmaz szüleihez való visszakerülése kapcsán: „előlről kell végigélnem az emberiség őskorát.”⁴⁹⁴ Gyuri nagyapjával közös története minden tragikumával együtt azt az üzenetet is magában hordozta, hogy az apó (a fiú szemében: Jahve) egyedül Gyurit választotta ki. A nagyapától tehát kitüntetett figyelmet kapott a fiú – még ha ez a figyelem odafordulás és szeretet nélküli is volt –, azonban Jeremia halála után, visszakerülve családjához, csak egy lesz a három gyermek közül, és ezt nehezen viseli: „Mint ahogy a Bibliában a jámbor teológusokon kívül mindenki más hiába keresi az ősatya érdemét, okát, annak a kiválasztottságnak, amely miatt Jahve oly kedvesnek találta a kitűnő Ábrahámot, s jó előre valamennyi magzatját, ősapáimhoz méltóan én is hittem abban, hogy pusztá létezésemmel, pusztá hitemmel rászolgáltam arra, hogy az legyek, aminek hittem magam; szeretetre méltó és kiváló.”⁴⁹⁵ A kis Gyuri gyerekkori önzése a narrátor értelmezői kommentárja által összekapcsolódik a zsidó hagyománnyal.

Miután Gyuri visszakerül szüleihez, és felfedezi a lakást, ahol az Azarel család él, szobáról szobára bolyong. Az új helyszín egyfajta mozdulatlansággal, élettelen-séggel és zártsággal kapcsolódik össze. A nagyapónál a tér ugyan félelmetes volt, de mégis tágas. Gyuri az új világ zártságából – mely nemcsak a tér szűkösségéből fakad, hanem a család és az általa képviselt hagyomány zárt rendjéből –, csak a mesék által tud kiszabadulni: meséinek kedvéért megbocsátana az édesanyjának, amiért az nem úgy viselkedett vele, ahogy ő szeretné. A mesék adják meg a közösség érzését a fiúnak, és igazolják világképét: „Mikor mindenki tudja, mint ahogy én is tudom, hogy ez az Isten nem létezik, nem igaz, csak a könyvben van, arra való, hogy mi, kicsinyek, tanuljuk, azonban mindenki tudja, hogy nincs és sohse fog megjelenni! Mese, mint az Üveghegy. De az Üveghegyről szüleim megmondták, hogy nincs, erről az Istenről azonban, ha én mondanám, hogy nincs, biztosan csak kikapnék érte...”⁴⁹⁶ Azonban fontos kiemelni, hogy a Gyuri által olvasott mesék elsősorban a keresztény világhoz kapcsolódnak, ezzel is kifejezve a gyermek kettős identitását, melyről a novellák elemzésekor bővebben szoltam.

⁴⁹² *Uo.*, 36.

⁴⁹³ *Uo.*, 30.

⁴⁹⁴ *Uo.*, 35.

⁴⁹⁵ *Uo.*, 104.

⁴⁹⁶ *Uo.*, 126.

Gyurinak a nagyapja is mesélt: bár a kisfiú az ő – bibliai – történeteit nem értette, azok mégis közösségi élményt tudtak számára nyújtani, hiszen együtt tanulták őket, így a nagyapa a mimézis révén avatta be a gyermeket a hagyományba. Az apa azonban már ebben az értelemben sem kapcsolódik gyermekéhez: sem a bibliai történeteket, sem a meséket nem osztja meg vele, egyedül akkor példálózik a Szentírás passzusaiival, amikor megfeddi Gyurkát.⁴⁹⁷ Pedig hagyományosan az ő dolga lenne megismertetni a fiával az örökségét.

Gyuri alakjának másik mozgatórugója a magányosság. Halott nagyapján kívül senkivel nem tud közösséget vállalni. Családjá mintha kiközösitené, és ugyanezzel az alapélménnyel találkozik az iskolában is, ahol egyik gyermek sem akar a barátja lenni, és a tanítónő sem vállalja, hogy „második anyja” lesz. Gyurka viselkedését „butaságként”, „rosszaságként”, végül pedig egyenesen „örületként” interpretálják. „A kisfiú nem illedelmes, nem felel meg a kispolgári csendes, szolid, jó gyerek eszményének: ellenkezőleg követelőző, makacs, féktelen, és ezáltal a szülők normái szerint valójában rossz” – fogalmaz Lichtmann Tamás,⁴⁹⁸ hozzátéve, hogy ez csak a szülők véleménye. Gyurka teteteinek origója, hogy mivel kérdéssel nem jut semmire – hiszen apja, ha meg is próbálja neki magyarázni családi örökségük, a zsidóság és Isten mibenlétét, akkor sem tud a gyermek szintjén beszélni –, a cselekvést hívja segítségül, az által próbál figyelmet kapni. De nemcsak a figyelem vágya hajtja, hanem a félelem is – részben ezért csap át viselkedése agresszióba. Fél a körülötte levő világtól, a nagyapától, az apától, a keresztényektől – idegen számára a közeg, és a tapasztalatok terén jócskán le van maradva társaitól és családjától, hiszen nagyapjával egy teljesen izolált világban élt. Állandó félelemérzete miatt gyávának érzi magát, ez a gyávaságérzet pedig ráíródik arra a sztereotípiára, amellyel a mindennapi életben találkozik: „gyáva zsidó”. Ezen a ponton nehezen szétszálazható az elbeszélt én, a gyermek és a felnőtt elbeszélő én nézőpontja és szövege: a gyermek élménye, hogy a „poncichter”⁴⁹⁹ fiúk úgy csúfolják: „Feiger Jud”⁵⁰⁰, azonban a „gyáva zsidó” toposza a felnőtt nézőpontjából is értelmezhető: a korban⁵⁰¹ az antiszemita bevett szófordulata. Gyuri hiába próbál közeledni

⁴⁹⁷ Vesd össze: „A zsidó családok a gyermeket teljes értékű családtagnak tekintik, mert ő az, aki az elődök hibáit rendbe hozhatja és ő a szellemi örökség továbbadója. Összességében ideális esetben a tradicionális zsidó családi nevelést a türelem, a szeretet, a szabályozottság, a törődés és jókedv egyedi kombinációja jellemzi.” MIKONYA, *Gyermekevelés az ősi zsidó kultúrában*, 38.

⁴⁹⁸ LICHTMANN, *Pap Károly*, 167.

⁴⁹⁹ A „poncichter” szónak felel meg, mely a német Bohnenzüchter 'babtermesztő' szó magyarosítása által jött létre. Jelentése: „Sopron környéki német gazdálkodó, főleg szőlőtermesztő.” TÓTFALUSI István, *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*, Tinta, Budapest, 2008, 749.

⁵⁰⁰ A német kifejezése jelentése: „Gyáva zsidó.”

⁵⁰¹ A „kor” szó itt a narrátor felnőttkorát jelöli, mely a századforduló utánra tehető, hiszen Gyuri apja

családjához és annak zsidó örökségéhez, nem avatódik be a hagyomány rendjébe. Ugyanez a helyzet a kereszténységgel: „Kereszténynek gyáva vagy. Zsidónak meg lusta vagy”⁵⁰² – mondja egyik önmagával folytatott párbeszéde során. Gyuri esetében egyfajta kettős identitásról beszélhetünk, mely inkább a felnőtt narrátor perspektívájából értelmezhető, hiszen Gyuri gyermekként még nem annyira tudatos, hogy felmérje, hogy zsidóság és kereszténység miként egyeztethető össze egymással, lehet-e közeledés a két vallás és kultúra között. Viszont a főszereplő gyerekként is ösztönösen vonzódik a kereszténységhez, melynek oka egyrészt a kíváncsiság, másrészt az, hogy a keresztényekkel kapcsolatban a család egyfajta tiltás, elhatárolódás üzenetét közvetíti felé. Ennek a leképeződése az a dialógus, amit elképzel a keresztények és maga között.⁵⁰³ Érdemes megkülönböztetni tehát a gyermekként öntudatlanul vállalt kettős identitást, és a felnőttként már tudatosan vállalt választástól. Ez a kettős identitás azonban – gyermekként legalábbis, de a felnőtt narrátor részéről sem történik erre reflexió – nem hozza magával a közösséghez tartozás élményét, Gyurka

csak 1868 után lehet neológ rabbi (ekkor történik a felekezeti szakadás). Gyurka születési dátuma is kiderül a regényből: „– Tudod-e, hogy mikor születted? – Nem, nem tudom. – Megmondja: Ezerkilencszáz szeptember huszonnegyedikén.” PAP, *Azarel*, 98. Pap Károly erre a sztereotípiára több, ebben a monográfiában nem vizsgált szövegében is reflektál, az egyik közülük a *Leviát* című drámája, illetve Kőbányai János kiemelni, hogy néhány novellát publikált a témában: KŐBÁNYAI, *A magyar-zsidó irodalom története*, 510.

⁵⁰² PAP, *Azarel*, 154.

⁵⁰³ „Az [zsidó] vagyok, és azért vagyok itt, mert ezt és ezt, így és úgy és ezért meg azért megmondottam apámnak és a zsidóknak a templomban. Most azért vagyok itt, hogy meglássam, ti [a keresztények] milyenek vagytok igazán. Gyűlöltek, és rosszat gondoltok-e rólam mind, úgy, mint a poncikter gyerekek, azt hiszitek-e, hogy bűdös vagyok, gyáva és handlé vagyok, csak azért, mert zsidó vagyok. Vagy pedig megvédelmezték-e engemet apám és a többi zsidók elől, akik engem mind szégyellnek, és vissza akarnak adni apámnak, hogy csak verjen tovább. S ha ők erre így szólnak:

– Megvédünk mi, hogyne, csak keresztelkedj ki, és imádkozz ezekhez a képekhez és szobrokhoz és a kereszthez. Le a kalappal, és térdre szépen!

Mire te:

– Hát ezt én nem teszem. Védjete meg úgy!

Mire ők, most már szigorúbban: – És miért nem teszed?

Mire te:

– Azért nem, mert én annál igenis büszkébb vagyok, hogy kikeresztelkedjek, csak azért, mert ti többen vagytok, és én félek, meg azért, mert engem otthon vernek.

Mire ők:

– Úgy? Hát ha olyan büszke vagy, akkor csak ki innen. És vissza a többi zsidóhoz.

Mire te:

– Úgy! Akkor hát ti is csak olyanok vagytok, mint apa; »engedelmeskedj vagy mars tőlem« – hát jó, akkor ti is csak hazudjátok a jó Istent. Tudtam, mindég tudtam!

Mire ők:

– Halljátok, tömlöcbe vele, tömlöcbe a zsidó gyerekekkel.” Uo., 174.

magányosnak érzi magát, és a visszatekintő narráció során az elbeszélő én sem tudja feloldani a távolságot, ami a családjától elválasztja. Egyedül az anya próbálja megérteni a gyermek viselkedését, azonban amint Gyuri olyan választ ad, amely túlságosan felizgatja, kihátrál az adott konfliktushelyzetből, és magára hagyja a gyermeket. A kisfiú minden egyes tettét úgy értelmezi a család, mintha ellenük intézett támadás lenne, holott ezek inkább arról szólnak, hogy Gyuri nem érzi jól magát közöttük, nem találja a helyét. Ez pedig teljesen természetes, hiszen ők adták át a félelmetes „nagyapa-istennek”, elhagyták, így elvesztette bizalmát a szüleiben. A családnak megvan a maga rendje, Gyuri azonban, aki ezt a rendet nem ismeri, kívül reked rajta.

A fiút a szeretet vágya hajtja, az, hogy lássák és ismerjék igaz valóját. Ez az oda-fordulás a feltétlen szeretetet igényli: „látlak fiam, tudom, hogy ki vagy és csak téged szeretlek”⁵⁰⁴ – szeretné hallani szüleitől. Azonban, fontos kihangsúlyozni, hogy a gyerek azt akarja, hogy csak őt szeressék. „Ez a szeretetigény [...] féktelen, önző és gögös. A szeretetet úgy igényli, hogy ő semmit sem ad cserébe, nem megy alázattal az emberek elé, mint Mikáél vagy Leviát” – írja Lichtmann Tamás, összevetve Gyuri alakját Pap Károly *Megszabadítottál a haláltól* és *A nyolcadik stáció* című regényeinek főszereplőivel.⁵⁰⁵ Ez a viselkedés tehát nem felel meg a feltétlen szeretet elvének. Az elbeszélő én sokszor a következőképpen írja le gyerekkori tulajdonságait: „mohó vágy és büszke képzelet”,⁵⁰⁶ „önző figyelem”,⁵⁰⁷ „hiúság”,⁵⁰⁸ „falánkság”.⁵⁰⁹ Értéktételezéssel azt jelzi, hogy nem azonosul egykori énjével: „Az Azarel írója [pontosabban: elbeszélője – M. T.] már nem azonos gyermekhőseivel, kritikus távolságtartással mutatja be korábbi énjét” – állapítja meg Lichtmann Tamás.⁵¹⁰ Amikor Gyurka azt szeretné, hogy a tanárnő a második anyja legyen, viselkedését az elbeszélő én kétféle oldalról is interpretálja: „Ha akarom, túlzott, gyermekes érzékenységnak nevezhetném ezt a hitet, ha akarom, egy kicsiny keleti vadember naivitásának, a valóság ugyanaz”.⁵¹¹ Ezen a ponton ismét egymásra íródik a szöveg teológiai értelmezése és a gyermek élettörténete.

Gyurinak a családjáról alkotott benyomásai csak akkor változnak meg, miután apja egy alkalommal megveri komiszágáért, és egyedül marad a sötétben,

⁵⁰⁴ *Uo.*, 41.

⁵⁰⁵ LICHTMANN, *Pap Károly*, 162.

⁵⁰⁶ *Pap, Azarel*, 45.

⁵⁰⁷ *Uo.*, 120.

⁵⁰⁸ *Uo.*, 105.

⁵⁰⁹ *Uo.*, 34.

⁵¹⁰ LICHTMANN, *Pap Károly*, 159.

⁵¹¹ *Pap, Azarel*, 104.

közben pedig alkonyodni kezd. Az alkonyat a szombatidőt, annak nyugalmat idézi, egyfajta meditatív állapotot:⁵¹²

A sötétedés lassan meglágyította bennem mindazt, ami történt. A homály, ahogy nőtt, egyre jobban elmosta bennem atyám kemény mozdulatait, amint lerántott az ablakból, rivalló szavát és ütéseit. Mind e mögé mély és számomra érthetetlen szeretetet csempészett, úgy hogy magamban kezdtem kibékülni vele. A világosságot, amely lassan eltűnt, a napfényt, amely egyre gyérebben világított, nemsokára atyámba képzeltem belé, úgy hogy a növekvő sötétben apai szíve és alakja lassan elkezdett vonzani engem. [...] Még emlékeztem a sok »keserves pénzre«, amely egész nap annyira bántott, de már milyen igazi fájdalmas súlyt adott neki a közeledő alkony!... És a szürkület végső sugaraiból mindenkinek bőven jutott. Lassan ijedt és alázatos szeretettel osztogattam szét családom tagjai közt a napszállat utolsó fényét, hogy a sötétség elől, amely egyre vastagabban és mélabúsabban vett körül, legyen kikhez menekülnöm!⁵¹³

A sötétedés, a tél és az elmúlás a halál képzetével kapcsolódik össze – a halál öntudatlan félelme hozza meg a gyermek megenyhülését családja irányában. Ez a mozzanat többször is visszatér a regényben: mikor Gyurka ki akar ugrani az ablakon, és halálközeli élményt él át, a következőt mondja róla a narrátor: „minden igazibbá vált a halál nem ismert, nem tudott félelmétől”.⁵¹⁴ Az elbeszélő én „a nem ismert” kitéllel ismét jelzi, hogy gyermekként még nem volt birtokában ennek a tudásnak. Azonban azt is ki kell emelnünk, hogy Gyuri esetében mindig valami tisztátalan érzés vezet el a szeretet gondolatáig (fontos, hogy csak a gondolatáig, és nem a tényleges gyakorlásáig): a félelem, a düh, az önvád, a gyávaság vagy a gőg. A gyermek ugyan beismeri a hibáit, ami az egyik első lépés a Pap Károly műveiben afelé, hogy valaki eljusson a szeretet gyakorlásáig,⁵¹⁵ de utána visszaesik az azt megelőző, önző állapotba. A szeretetért cserébe mindig követel valamit: csak akkor szereti anyját, ha az elhagyja érte a családját; apját

⁵¹² „[S]zombaton a világ *tökéletes*: tökéletes és változatlan dolgokkal társítjuk. Nemcsak azért szüneteltetjük a sötétség ellen folytatott harcot, hogy erőt gyűjtsünk a következő támadáshoz, hanem azért is, mert nincs sötétség: a fényt, melyet a pozitív cselekedeteink által hozunk létre, és amelyet hét közben elhomályosít a világiasság mindennapi életünket beburkoló és elhomályosító fátyla, kifinomultabb lényünk most már érzékeli.” *Mózes imája, sábeszi imakönyv*, szerk. OBERLANDER Báruch rabbi, ford. SIMON SÁRONI, Egységes Magyarországi Izraelita Hitközösség – Chábád Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, Budapest, 2006, XIX.

⁵¹³ PAP, *Azarel*, 70.

⁵¹⁴ *Uo.*, 109.

⁵¹⁵ Lichtmann Tamás így fogalmaz: „A *Zsidó sebek és bűnök* végén Pap Károly meghirdeti az emberi és művészi programját, amelynek lényege: »vissza önmagunk bírálóitába«. Fel kell tárni a bűnöket, le kell hatolni a gyökerekig, meg kell találni az összefüggéseket és az okokat, és majd csak ezek után lehet elindulni a megoldás útján.” LICHTMANN, *Pap Károly*, 158.

pedig akkor, ha bevallja az ellene elkövetett bűneit. És ami még ennél is fontosabb: Istenben is csak akkor hajlandó hinni, ha megmutatja magát. Ez a fajta alkudozás messze áll a feltétlen szeretet gyakorlásától. Nagyon izgalmas ebből a szempontból, hogy Gyuri kifordítja a jézusi viselkedést: „aki üt, azt visszaütöm”⁵¹⁶ – mondja, ahelyett, hogy a tanítást követné: „Én pedig azt mondom néktek: Ne álljatok ellene a gonosznak, hanem aki arczul üt téged jobb felől, fordítsd felé a másik orczádat is.”⁵¹⁷ Önzése a mesékből is következő „tanulást” szűri le: a legkisebb gyermekeket kell a legjobban szeretni. Az apja mutat rá, hogy a Gyuri által citált történetek lényege az önzetlenség, a mesékben a legkisebb fiú azért indul útnak, hogy apját és családját segíthesse – azonban az apa szájából ez a magyarázat egyáltalán nem tűnik hitelesnek. A szeretetnélküliséget részvétlenség is kíséri: „nem érzek irántuk semmi részvétet, mint ahogy magamat se sajnálom”⁵¹⁸ – mondja családjáról. Az irgalom gyakorlása is visszatérő motívum Pap Károly életművében, erről tanúskodik többek között az *Irgalom* című novella, de *A nyolcadik stáció* című regény is. Gyuri gyermekként beismeri a bűneit: „én rossz vagyok, de én ezt nem tagadom”⁵¹⁹ – mondja, de nem jut el a megbánásig, szülei iránt pedig nem tud irgalmat érezni. Azonban felnőttként, történetének elbeszélőjeként már felismeri viselkedésének önző voltát. Ezzel együtt azt sugallja, hogy a megbánás után sem tud apjának megbocsátani: „ezt az alapelve [a szeretet parancsát] maga sem képes maradéktalanul érvényre juttatni, mivel a retrospektív narráció az apa alakjáról szólva nem tud a szeretet nyelvén beszélni”⁵²⁰ – írja Gintli Tibor az Azarel/Jordán-novellákkal kapcsolatban, és ez a regényre is igaz lehet. Gyurka és az apja szeretethez való viszonyát még pontosabban fejezi ki a regény lezárásának tékozló fiú-parafrázisa, melyre a későbbiekben bővebben is ki fogok térni.

A kétféle nézőpont (elbeszélő én és elbeszéltné én) elkülönítésével kapcsolatban elmondható, hogy ahogyan az Azarel/Jordán-novellákban, itt is elsősorban az emotív nyelvi-kommunikációs funkció túlsúlya jellemző a gyermek szövegrészeire, melyeket felkiáltások, meseszerű, expresszív képek színesítenek; míg a narrátor nyelvének jellegében inkább az információ átadásának funkciója dominál, hangvétele sokkal kevésbé felfokozott érzelmileg, mint a fiúé. A novellák elbeszéléstechnikájának sajátosságát képező újraátélő narráció viszont mintha hátrébb szorulna a regény esetében, ezáltal könnyebben elkülöníthető a két (gyermeki/szereplői és felnőtt/narrátori) nézőpont és a hozzájuk tartozó szövegrétegek. A visszaemlékező pozíció a regény esetében sokkal explicitebb,

⁵¹⁶ PAP, *Azarel*, 156.

⁵¹⁷ Mt 5,39

⁵¹⁸ PAP, *Azarel*, 58.

⁵¹⁹ *Uo.*, 141.

⁵²⁰ GINTLI, *A hagyomány arcai*, 37.

mint a novelláknál: nemcsak a múlt idő használata indikálja, hanem az is, hogy az emlékezés folyamata számos alkalommal szövegszerűen is megjelenik: „Néha, mikor a nyári nap sugarai egyszerre úgy világítanak, mint akkor, vagy ha egy fát látok, amely, mintha onnét a templomudvarról »szökött volna meg«, újra hallom a tanulók lamentációs tanulását, amellyel a sorokat, szavakat mintegy ringatták magukban, valami különös gépies örömmel és fájdalommal.”⁵²¹ Továbbá a két (gyermeki és felnőtt) nézőpont különbsége is reflektálttá válik: „ha a vér szavát hallva, meg is *értettem* volna, mit követel tőlem és mit kell követelnem anyámtól, s hozzárohanva, odakialthattam volna neki: ilyennek kell lenned! Erre vágyom tőled, ezt kívánom! Csak akkor leszel igazán anyám! De csak a hangot hallottam, a vér hangját, s szavát nem *értettem*.”⁵²² Az említett jellemzőkön túl az idézőjelek gyakori használata is a narrátori jelenlétet erősíti. A két én (elbeszélő és elbeszéltné) közötti távolságot tehát egyértelműen felfedezhetjük, azonban az is kiderül, hogy a gyermekkori élmények a narráció idején is kísértik a narrátort, tehát nem beszélhetünk az újraátélő tendencia teljes mellőzéséről. Gyuri gyermekként vágyait és azoknak természetét nem tudja megérteni, és ez mintha felnőtt korában, az elbeszélés idején sem változna meg. Ennek az is lehet az oka, hogy ennek a vágnak a mélyén van egy irracionális, agresszív komponens, amely az értelem révén nem számolható fel, a személyiség egy olyan rétegére utalhat, amelyet az ösztön irányít. Erről adhat tanúságot a következő idézet intenzitása, mely az elbeszélő én szólására nem jellemző szenvedélyességet, érzelmi érintettséget villant fel: „Borzalmas, fájdalmas vágó [...] Te vagy az ördög, az igazi pokol, aki érthetetlen nyögésszel tüzeled alantól a világot, de nemcsak tűz vagy és pokol, pusztító ördög, hanem te szítod az emlékek tüzeit is, amelyeknél a sötétképű Héphaisztosz kovácsolja műveit...”⁵²³

Gyuri esetében az identifikáció folyamatát is végigkövethetjük: élete első éveiben az egyetlen körülötte lévő felnőtt, a nagypapa határozza meg életét. Amikor az apó halála után visszakerül édesapjához és édesanyjához, kora miatt egyrészt nem tudja értelmezni feléjük támasztott igényeit, velük kapcsolatos érzéseit,⁵²⁴ másrészt elindul a szülők utánzásának folyamata, ami gyakori a gyerekek fejlődése során.

⁵²¹ PAP, *Azarel*, 14.

⁵²² *Uo.*, 43.

⁵²³ *Uo.*

⁵²⁴ „Mert a vágó anyám csókjai, meséi, tánca után mélyen elrejtve élt csak szívem sebei alatt, vagy talán még mélyebbre rejtve... Csak egy szorongató érzést küldött fel onnét, amely, amilyen zsúfolt volt, annyira gúzsba volt kötve szégyenkezéssel és gőggel. Talán még sejtelmem sem volt, mit akarok tulajdonképpen, hogy illik, szabad-e több csókot, más szeretetet követelni, és mesét kívánni, tancot, dalt és hízalgést, hiszen nem tudtam más anyákról és más hasonló fiúkról. Mintha valakinek sügnak valamit, de nem érti, mintha valaki álmodt, de felébredve elfelejt, csak így sügta meg nekem a közös vér azt, amire anyámtól voltaképpen annyira vágytam...” *Uo.*, 43.

A narrátor így fogalmaz ezzel kapcsolatban: „látom [...] azt a gyermeket, aki barangol szobáról szobára, és az érthetetlen vágytól szorongatva így mormog anyja után: – Már megint becsapott a nyomorult mészáros... fejéhez kell vágni a sok csontot!”⁵²⁵ Ezzel együtt a gyermek Gyurka gondolkodásában megjelenik a közösséghez tartozás igénye is:

Az utcán keressek valakit, akivel igazán beszélhetnék? Egy hozzám hasonló kicsit? Hiszen még mindig alig-alig merek kimenni. És anyám nagyon megtiltotta. S hogy mért? Mert sosem tudhatod, kicsoda az! Lehet, hogy megver, megdob, leköp. Valóban így volna? [...] Nem lesz itt soha semmi sem másképp, sohasem lesznek igazán szüleim, igazán testvéreim, s az ismerős szomszédok közül senki sem fog hozzám igazán beszélni! És sohasem merek kimenni megszólítani az embereket! Milyen borzasztó!⁵²⁶

Azarel felnőttként már felismeri az öt gyerekként körülvevő különböző csoportok természetét, és ezzel együtt hibáikat is. Ez a szembenézés rímeli a *Zsidó sebek és bűnök* alap gondolatával, miszerint az embernek fel kell vállalnia ősei történetét, azok „bűneivel” együtt. Azarel számára azonban sem az ortodox, sem a neológ út nem járható, ő saját zsidó útját szeretné megtalálni. Az önazonos identitás eléréséhez a saját bűnök beismerése is szükséges, ez viszont nem történik meg a cselekmény idejében. A visszatekintő narráció azonban lehetőséget adhat erre.

4.4. Az Izsák-áldozat, a bűnbeesés és a tékozló fiú példázata

A tradíció és örökség problémaköre nemcsak az elbeszélő én értelmezői kommentárjai révén jelenik meg a regényben, hanem a gyermek Gyuri is számos alkalommal találkozik a zsidó hagyománnyal. Az egyik visszatérő elem az Ábrahám-történet: a kis Gyuri magát a primer szöveget a templomban hallja, amikor apja prédikál. Mikor megkérdezi, miről beszél az apja, az anya így válaszol: „Talán Ábrahámról, a mi ősapánkról.”⁵²⁷ Másodszorra Würz tanító úr mesél Gyuri osztályának a héber Bibliabéli alakról. Ez alkalommal már Gyurka is reflektál az elbeszélésre: az ő szempontjából az a tanulsága a történetnek, hogy Ábrahám jobban szereti Istent, mint a fiát, tehát nem lehet jó ember, hiszen feláldozza a gyereket. El is meséli Jeremia és saját esetét Würz tanítónak, egyfajta párhuzamot vonva az ő elégetett játéka és Ábrahám áldozata között (a két jelenet között a tűz a kapcsolódási pont, mely az „áldozat” alatt ég). Gyuri szerint Ábrahámnak a gyereket kellett volna választania Isten helyett. Ez a történet saját életéről is

⁵²⁵ *Uo.*, 43–44.

⁵²⁶ *Uo.*, 51.

⁵²⁷ *Uo.*, 88.

szól: úgy látja, a szülei – elsősorban az apja – feláldozták a „nagyapa-istennek”, Jeremiának, és ezzel cserbenhagyták.

A másik jelentősebb bibliai allúzió a bűnbeesést tematizálja:

[Az udvaron] innét vagy onnét, bármikor felhallatszhatott anyám vagy apám hangja, egy-egy „Ádám hol vagy”, amely a játékok paradicsomkertjében bolyongó gyermekéget ugyancsak gyakran és bőven szokta figyelmeztetni az örökös és szigorú felügyelet szégyenére és félelmére. Az Úrnak, vagyis apámnak, és angyalának, vagyis anyámnak a hangja ilyenkor meg nem annyira a Tudás fájától óvott, mint inkább csak az Élet fájától, vagyis a szenvedélyes játéktól. De nem ugyanaz volt az átka mind a kettőnek, a Tudásnak és a szenvedélyes Életnek?: a meztelenség, amelyre szégyennel és félelemmel döbbszemtem rá anyám vagy apám konyhaablakból kiáltó hangja hallatára, csakúgy, mint első ősatyám, Ádám, mikor paradicsoma felett megdörmült az Előhim hangja? Még a szöveg is majdnem ugyanaz volt, csupán gyermekésemhez profanizálódtak az ősi szavak: gyerek, hol vagy?⁵²⁸

Az elbeszélte iteratív jelenet a narrátori értelmezés révén kap teológiai interpretációt. A szégyen és a félelem érzései az örökös, szigorú felügyelet miatt alakulnak ki a gyermekben. A család nem engedi, hogy megismerje az „életet” és a „játékot”. Az apa az idézett jelenetben – ahogy a szöveg során számos alkalommal – isteni pozícióba kerül. Az azonosítás ebben az esetben is kétirányú: nemcsak az apa hasonló Istenhez, hanem az Isten is az apához. Azarelék istene, ahogy Jeremia apóé is, fegyelmező és szigorú, nem megértő és megbocsátó. Gyuri figurája Ádámmal lesz paralel, Isten első „gyermekével”, aki szintén alávettett egy nála feljebb való hatalomnak. „Amit a hatalom bűnnek tart, arra nem kell magyarázattal szolgálnia. Ilyen módon volt bűn a paradicsomi tilalom megszegése: az isten bűnnek ítélte, tehát bűn, okára kérdezni értelmetlen” – írja Lichtmann Tamás.⁵²⁹ Ádám gyermeki szerepét mutatja, hogy ő is a beavatódás előtt áll, azonban ez a beavatódás – a tudás megszerzése – történetében összekapcsolódik a bűnnel. Gyuri szégyenérzete egybecseng az első ember szégyenérzetével, amikor az felfedezi (az említett tudás révén), hogy meztelen. A szövegrész azt az üzenetet hordozza magában, hogy a megismerés egyfajta büntetést von maga után. Ez a gondolat összefoglalja a regény konfliktusát: a gyermek a család által avatódik be a zsidó hagyomány szimbolikus rendjébe (és általa: a világ rendjébe), és ehhez az apai (isteni) utat kell követnie. Amint máshogy tesz, a „kiűzetés” lesz a büntetése. Amikor a gyermek öntudatra ébred a tudás adománya által (az édenkerti képen: felismeri meztelenségét), akkor elveszti Isten, a mindenkori apa kegyeit

⁵²⁸ *Uo.*, 107.

⁵²⁹ LICHTMANN, *Az igazságkereső. Pap Károly*, 191.

– Pap Károly életművében, melyben a saját, apaitól eltérő identitás kialakítása a tét, ez a szimbólum nagyon fontos szerephez jut.

„A regény apa-fiú konfliktusának megoldása a tékozló fiú példázatát idézi fel” – írja Lichtmann Tamás.⁵³⁰ A következőkben szövegszerűen veszem sorra az eltéréseket a példázat és Azarel története között. A tékozló fiú példázatában⁵³¹ a fiatalabbik fiú elhagyja a szülői házat, kikéri, majd eltékozolja az örökség rá eső részét. Miután feléli a vagyont, és nélkülözni kezd, rájön, hogy vétkezett, és hazatér apjához. Így szól, mikor az apai házhoz érkezve meglátja őt: „Atyám, vétkeztem az ég ellen és te ellened; és nem vagyok immár méltó, hogy a te fiadnak hívattassam!”⁵³² Az apa tárt karokkal fogadja fiát, és lakomát rendez neki: „Hozátok ki a legszebb ruhát, és adjátok fel rá; és húzzatok gyűrűt a kezére, és sarut a lábaira!”⁵³³ Kettejük mellett a jelenet a harmadik szereplője az idősebb testvér, aki nem érti, hogy apja miért fogadja vissza a kisebbik fiút, hiszen az eltékozolta a vagyonát. Az apa erre így szól: „Fiam, te mindenkor én velem vagy, és mindenem a tiéd! Vigadnod és örülnöd kellene hát, hogy ez a te testvéred meghalt, és feltámadott; és elveszett, és megtaláltatott.”⁵³⁴ A példázat több értelmezési síkot is megnyit. Az egyik ezek közül az, ahogy II. János Pál pápa értelmezésében kiemeli, hogy a „szenvedés eredője, célja és értelme az irgalomban mutatkozik meg.”⁵³⁵ A tékozló fiú a nélkülözés után tér vissza apjához, aki megbocsát neki, így a bűnbánat és a megtérés motívumai is feltűnnek a történetben. Az értelmezéstörténetben fontos pont, hogy a megbánást tanúsító bűnös figurája még nagyobb örömet hoz, mint az, aki nem vétkezik, aki eleve „igaz”. Ez a kép egyébként mind a keresztény hagyományban, mind a judaizmusban megjelenik.⁵³⁶ További meghatározó eleme a példázatot

⁵³⁰ *Uo.*, 390.

⁵³¹ Lichtmann Tamás a tékozló fiú példázatának eredetéről a következőt írja: „A [zsidó] vallás egyik legszigorúbb ünnepének, az Engesztelés napjának parancsa értelmében nem vádolhat másokat, csak saját magát: ez az a nap, amikor mindenki megbánja bűnét (bűnbánatot tart), és ezzel lehetőséget teremt a többiek számára is, hogy bocsánatot nyerjenek és adjanak. Minden bizonnyal ez a forrása az Újszövetség egyik legfontosabb erkölcsi-valláserkölcsei példázatának, amelyben Jézus az apához megtérő tékozló-vétkező fiú útját meséli el: az ember tévelyeg, amíg él, de végül visszatér az atyához, és a megbánás gesztusával kiengeszteli őt. Ebben az aktusban az atya megbocsát, és visszafogadja fiát, a megtérő mindig visszatérhet az atyához, aki várja őt”. LIGHTMANN, *Az igazságkereső. Pap Károly*, 390.

⁵³² Lk 15,19

⁵³³ Lk 15,22

⁵³⁴ Lk 15,32-32

⁵³⁵ A pápa értelmezési kísérleteit Plugor Magor foglalja össze: PLUGOR Magor, *A szeretet csele. Test-konceptusok a tékozló fiú példázatában = Test-konceptusok és test-reprezentációk az irodalomban és a kultúrában*, szerk. BOROS Oszkár – HORVÁTH Kornélia – OSZTROLUCZKY Sarolta – VARRÓ Annamária – ZSUPPÁN Klaudia, Gondolat, Budapest, 2015, 267.

⁵³⁶ Marcel POORTHUIS, *The Parable of the Prodigal son and Jewish-Christian Relations: Brothers in*

övező hermeneutikai hagyománynak, hogy a parabola allegorikus értelmezéseiben az idősebb fiú alakja a judaizmust, míg a megtérő, tékozló fiúé a kereszténységet képviseli. Az azonban, hogy kettőjük kapcsolatát hogyan interpretálják, eltérő.⁵³⁷

Vizsgáljuk meg, hogyan alakul át az ismert történet az *Azarel*-ben: Gyurka elhagyja a családi házat, miután édesanyja nem adja meg neki, amit követelt tőle: hogy elszökjön vele, és otthagyja érte a család többi tagját. Az apja sem ismeri be az ellene elkövetett bűneit, továbbá a gyermek sem játékokat, sem meséket, sem szeretetet nem kap otthon – a tékozló fiú történetében ez a vagyon rá eső részének felelhet meg, amit a fiú az apai háztól vár. Gyuri tehát útnak indul, ahogy a tékozló fiú is. Útja során kéreget, keresztényektől és zsidóktól egyaránt, és eközben másnak tettei magát, mint aki, annak érdekében, hogy ne ismerjék fel, hogy ő a zsidó pap fia. Nem áll be dolgozni béresnek, ahogy a tékozló fiú, hanem másokat manipulálva koldul. Saját lakomáját üli meg: krémest és virslit eszik. A tékozló fiú tetteihez képest kisztílúnak tűnhet Gyuri cselekvése, azonban az ő gyermeki szintjén ez számít lázadásnak. A kisfiú eltervezi, hogy megbünteti apját mindazért, ami vele történt. A rabbi prédikációja közben le akarja leplezni a férfi gonoszságát, azonban mielőtt belépne a templomba, mintha Isten szólna hozzá,⁵³⁸ aki azt kéri, mondja ki azokat a mondatokat, amelyekhez hasonlót a tékozló fiútól is hallottunk: „te csak menj ki majd a szószek elé és mielőtt apád beszélni kezd, leborulsz és ezt kiáltod: Gonosz vagyok én, és koldus, nyomorult. És »bűnbe« vittem az apámat”⁵³⁹ Gyuri azonban Istennel is feleselve azt akarja, hogy előbb apja vallja be bűneit, Isten pedig mutassa meg magát, ha azt akarja, hogy elhiggye, létezik. A kisfiú Istennel folytatott belső vitája során végül beleegyezik ugyan, hogy előbb ő vallja be bűneit, de titkon mégis arra vágyik, hogy apja viszonozza ezt a tettet. A szeretet gyakorlása és a bűn beismerése tehát ebben az esetben nem tiszta forrásból történik meg, szemben a tékozló fiú esetével. Miután Gyurka apja elé járul, és beismeri bűnei egy részét – mely „jelenet döbbenetes erejű felidézése a tékozló fiú példázatának, ám a költői szenvedély, s mély lélektani beleélés mögött az írói távolságtartás ironiája húzódik”⁵⁴⁰ –, az apa azt mondja neki, hogy szereti – ebben a mozzanatban párhuzamos a két történet. Azonban a tett után Gyurka elájul és megbetegszik. „A tékozló fiú az örökké »izgága«

the Mirror, 2019, access: 2025. 04. 20., https://www.researchgate.net/publication/341279432_The_Parable_of_the_Prodigal_Son_and_Jewish-Christian_Relations_Brothers_in_the_Mirror

⁵³⁷ „The story allows for a high regard of Christian morals (Tertullian), as well as for a modest attitude of respect between Judaism and Christianity (Augustine, Rosenzweig), but no less for an attitude of superiority by condemning Judaism as the “elder son” outside salvation (mediaeval Christianity).” *Uo.*, 20.

⁵³⁸ Legalábbis Gyuri így interpretálja a hangot.

⁵³⁹ *PAB, Azarel*, 194.

⁵⁴⁰ LICHTMANN, *Pap Károly*, 172.

Szellemet képviseli [...] Csalódnia kell azonban, hiszen erős lélek és kitartó test nélkül a szellem sem juthat eredményre” – fogalmaz Plugor Magor az eredeti példázat értelmezésekor.⁵⁴¹ Az *Azarel* című regényben Gyurinak egyik tulajdonság sem adatik meg, testi gyengesége, „kicsinysége” számos alkalommal említődik a szövegben, és folyamatos lelki tusái is végigkísérik a könyvet. A példázatban megjelenített szimbolikus halál is visszatér a kisfiú történetében, aki azt álmodja, hogy apja megfojtja, és ő már valójában halott. Míg az eredeti parabolában a tékozló fiú „halott volt és életre kelt”, s ezután apja üdvözlí; addig a gyermek víziójában az apa öli meg őt. Miután felébredt ájulásából, Gyuri megkapja a mesekönyvet, amire vándorlása során összekoldulta a pénzt, tehát bizonyos értelemben az ő hazajövetelét is megünnepli a családja. Azonban, amikor apjának el akarja mesélni, hogy mi történt vele és Istennel, az így reagál:

Mi mindent elfeledtünk és megbocsátottunk. Anyád is, én is. Az egészet betegségnak tekintjük, ami volt. Ami elmúlt és vége. – S nyomatékosan folytatta: – És te is tekintsd annak és feledj el szépen mindent, úgy, mint mi, ez lesz a legjobb. Mert hidd el, ha megint beteg lennél, abból nem épülsz fel már olyan könnyen. Az már nagyon károsan befolyásolná a növekedésedet és az egész életedet. Ezért hát legjobb lesz, ha mindent elfeledsz, *érted, fiacskám?* – s megint szólt erősebben: – *mindent, fiacskám.* És ne is kérdezz többet.⁵⁴²

Ráadásul az apa a testvéreknek sem magyarázza el Gyuri tettének okát, így ők is betegséggként kell, hogy kezeljék, ami vele történt, szemben a példázattal, ahol az apa megvédi a fiát. A család nem jut el a teljes, önzetlen szeretetig és a részvét gyakorlásáig, mint a tékozló fiú példázatában az apa. De az, hogy a példázat ismert végkifejlete nem ismétlődik meg, nemcsak az apán, hanem a fiún is múlik: „Azarel bűnbánata, megtérése nem igazi megtérés erkölcsi értelemben: nem a bűnös, a rossz útra tévedt tékozló fiú tér meg a jóság és szeretet tiszta világába, hanem a nemes célért kisszerű eszközökkel harcba induló lázadó törlik meg a polgári rend falain” – fogalmaz Lichtmann Tamás.⁵⁴³ Ez a mozzanat az *Azarel* név elemzésekor is meg fog jelenni. A példázat esetében Plugor felveti a tékozló fiú történetének egyfajta aposztáziaiként való értelmezését is.⁵⁴⁴ Ez a jelentésréteg az *Azarell* kapcsolatban is fontos lehet: az eredeti közeg itt azonban a zsidóságé, és nem a kereszténységé, Gyurka pedig, ahogy említettem, nem akar teljesen hátat fordítani zsidó örökségének, pusztán azzal a hagyománnyal nem tud azonosulni, amit apja és nagyapja előír neki.

⁵⁴¹ PLUGOR, *Test-konceptusok*, 272.

⁵⁴² *Uo.*, 209.

⁵⁴³ LICHTMANN, *Pap Károly*, 173.

⁵⁴⁴ „[A]z ifjúság vétke az aposztázia, az elszakadás a szent közegtől”. PLUGOR, *Test-konceptusok*, 269.

A megidézett történetek párbeszédbe lépnek egymással a bűn és a szeretet fogalmi mentén, illetve azáltal, hogy mindegyik az apa-fiú kapcsolatot tematizálja valamilyen formában. Míg azonban a héber Bibliabeli képekben a bűnre isteni büntetés következik, és a szeretet egyetlen lehetséges forrása és tárgya Isten, addig az újszövetségbeli tékozló fiú példázatában a fiú a bűn ellenére, sőt, főként amiatt érdemli meg a szeretetet. Magának a példázatnak is ez a problematika a kiindulópontja: „A vámosok és a bűnösök mind jöttek, hogy hallgassák [Jézust]. A farizeusok és az írástudók méltatlankodtak miatta. »Ez bűnösökkel áll szóba, sőt eszik is velük« – mondták. Erre mondott nekik egy példabeszédet»⁵⁴⁵. A szöveg fontos tanulsága, hogy a szeretet gyakorlásához szükséges a bűn beismerése. Ezt a tettet az Azarel család egyetlen tagja sem képes végrehajtani, beleértve Gyurkát is. Ennek oka a félelem, mely az egész család működését meghatározza, rokoni kapcsolataiktól kezdve társadalmi beilleszkedésükön keresztül egészen az Istenhez való viszonyukig. Ez a félelem szembe megy a zsinagóga falára írtakkal, és alássa hitüket: „és világítottok előttetek, nappal és éjjel, hogy ne féljete”⁵⁴⁶.

A bibliai intertextusok a regényben nemcsak tartalmilag, hanem formailag is leképezik a fejezet címében jelzett hagyomány és megszakítottág problémakörét. A héber Bibliabeli utalások, így Ábrahám és a bűnbeesés története eredeti formájukban idéződnek meg a kötetben, azonban az újszövetségi tékozló fiú példázata „újraíródik”. Ez az írói választás a kétféle hagyománnyal szembeni viszonyt is jelképezheti: a zsidó vallás képezi az alapot az identitás kialakítására, Jézus tanításai pedig az elbeszélő interpretációja révén tudnak integrálódni. A következőkben arra térnek ki röviden, hogy az említett parabola mennyire őrzi műfaji sajátosságait Pap Károly regényében. A tékozló fiú története „figyelemre méltó reneszánszot élt meg a 20. század kezdetén – Rilke, Gide, Broch, Walser és Kafka írásaiban.”⁵⁴⁷ Lényeges azonban, hogy az *Azarel* zárata nem modern parabola, ahogy Rainer Maria Rilke vagy Fanz Kafka tékozló fiú-történetei, melyek magukra a műfajra és a megértés problematikusságának kérdésére irányulnak.⁵⁴⁸ A regény befejezése sokkal inkább a klasszikus történetet visszhangozza felépíttségében és abban a tekintetben is, hogy az apa-fiú kapcsolatot tematizálja a szeretet kérdése mentén. Azonban az eredeti változathoz képest egy fontos formai változás észlelhető: a szöveg drámai kimenetele módosul. Dan O. Via

⁵⁴⁵ Lk 15,1-3

⁵⁴⁶ PAP, *Azarel*, 176.

⁵⁴⁷ Theo ELM, Az „átváltozás” apóriája: *Rilke legendája a tékozló fiúról*, ford. V. HORVÁTH Károly = *Történet és fikció*, szerk. THOMKA Beáta, Kijarat, Budapest, 1998, 119. (Narratívák 2.)

⁵⁴⁸ Theo Elmet Szolláth Dávid idézi: a „felvilágosodaskori parabolák az ismeretközlést, a tanulság megértését tekintik céljuknak, a modern parabolák ezzel szemben magára a megértés folyamatára irányulnak.” SZOLLÁTH Dávid, *A példázatoság, az allegorizáló olvasás és a kultusz kérdései a Mészöly- és az Ottlik-kritikában*, Jelenkor 45. (2002/10.), 1105.

kétféle cselekménymozgást figyel meg a parabolában: növekvő (komikus) és csökkenő (tragikus).⁵⁴⁹ Míg az újszövetségi forrás esetében az előbbiről beszélhetünk, hiszen a szöveg vége egyfajta katarzissal zárul, addig az *Azarel* esetében tragikus kimenetelű parabolaváltozatról van szó, amennyiben a konfliktus nem oldódik fel, sőt, a gyermek Gyuri mintha magának is csalódást okozna azzal, hogy elfogadja a családja által javasolt narratívát.

Az is különbség az eredeti példázathoz képest, hogy ezúttal pedig nem egy külső nézőpontból ismerjük meg a tékozló fiú történetét, hanem magának a fiúnak a perspektívájából. Az emocionális hatás már az eredeti szövegben is benne rejlik: „Szimpatizálhatunk a tékozló fiú bukásával. A kétségbeesett belső monológia az olvasót empátiára készíti a karakterrel szemben.”⁵⁵⁰ Az *Azarel* esetében ez a hatás még erősebb a retrospektív narráció révén, ahol az elbeszélő én maga lesz a tékozló fiú. A parabola műfajának választása azért is jelképes lehet, mert az szorosan az emberi világhoz kötődik, Pap Károly műveinek többsége pedig a vallás és a hagyomány emberi arcát mutatja meg. A példázat azon műfajok egyike, melyek a reális világban gyökereznek, ahol azonban egy szokatlan fordulat történik, amely a történet magvát adja: „a parabolák erőteljesen realiztikusak, igencsak földközeli foglalkoznak a morális lét és a vallási élet mély problémáival”.⁵⁵¹ Ezekben a szövegekben nemcsak a kontextus, hanem maga Jézus alakja is az emberi világhoz kötődik: „A példázatok valóságosságában és ténylegességében Jézust, a világi embert ismerhetjük fel. [...] Ez a realizmus azonban a valódi étellel kapcsolatos, olyan világgal, ahol az események megtörténnek, a nők és a férfiak tevékenykednek, az egyik dologból következik a másik: s ez az élet valóságos és jelentőségteljes.”⁵⁵² Jézus „emberfiúsága” a szerző több kötetének is

⁵⁴⁹ „A dramatic plot was also described by Dan O. Via, and he differentiated between two types of series: a) action-crisis-solution; b) crisis-action-solution. He characterized the plot movement as either increasing (comedic) or decreasing (tragic).” Ruben ZIMMERMANN, *Puzzling the parables of Jesus. Methods and Interpretation*, Fortress Press, Minneapolis, 2015, 139.

⁵⁵⁰ „However, parables also have an emotional-affective impact on the reader. A parable mobilizes emotions because the characters in the plot are themselves depicted as people with emotions. Thus, we can sympathize with the fall of the prodigal son (Luke 15:11–23). His desperate inner monologue immediately draws the reader into empathy with the character. It is not even necessary for a reader to identify with only one particular character in the story.” *Uo.*, 156.

⁵⁵¹ Norman PERRIN, *A parabolák és a hermeneutika*, ford. KISANTAL Tamás = *Narratív teológia*, 210.

⁵⁵² WILDER, *A parabola*, 225. Lásd még: „Anélkül, hogy összehasonlításokat tennénk, kijelenthetjük, hogy Jézus példabeszédeiben az emberek erkölcsi rejtélyességükben, illetve az isteni szeretet és szigor szemszögéből jelennek meg előttünk. Különleges azonban, ahogy e mélyebb dimenziók a hétköznappal, világgal lépnek frigyre. A gondviselés és a sors legmélyebb misztériuma otthonos ebben a természetességben. Jézus kijelentéseiben ugyanaz tükröződik, ami személyiségében és az emberek közötti jelenlétében is: nem filozófusként, papként vagy írástudóként, hanem mint kétkezi munkás mutatta meg magát; nem a pusztában vagy a templomban, hanem a piacon jelent meg.” *Uo.*, 228.

a kiindulópontja lesz, így a *Megszabadítottál a haláltól*nak és *A nyolcadik stációnak* is. Mindent összevetve az mondható el, hogy Pap ezúttal is használja a megidézett szövegek műfaji kódját és elvárásait, azonban újra is írja azokat, ezzel a hagyományhoz, Jézus alakjához és az Újszövetséghez is sajátos viszonyt alakítva ki.

Az elemzés végén érdemes arra is kitérni, hogy a főszereplő neve hogyan indikálja sorsát: vezetékneve ugyanis magában hordoz egy bibliai előképet. Annak érdekében, hogy az Azarel név minden jelentésrétegét felfedjük, érdemes megvizsgálni a szó előfordulását a Bibliában: „A név jelentése: »Isten segített«.

Az 1Krán 25,4 UZZIÉLnak nevezi. 1. A kórahiak közül egy, aki Dávid szövetségese volt (1Krán 12,7). 2. Jeróhám fia, Dán törzsének vezére (1Krán 27,22). 3. Zsidó férfi, aki idegen feleségét elbocsátotta (Ezsd 10,41). 4. Pap a babiloni fogság után (Neh 11,13). 5. Pap, aki Jeruzsálem falainak felavatásakor hangszeren játszott (Neh 12,36). Valószínűleg azonos negyedikkel.” – olvashatjuk a keresztyén bibliai lexikonban.⁵⁵³ A felsorolás az egész család genealógiája szempontjából érdekes lehet: a negyedik és ötödik pont Azarel Gyuri apjának hivatását idézi, az első pont pedig Jeremia apóra vonatkoztatható, ugyanis a héber Biblia szerint a kórahiak segítettek őrizni Isten táborának kapuját, és ez volt a feladata Jeremiának is saját közösségben (ő nyitotta és zárta a templom és a temető kapuját). Az Azarelekek tehát a kórah népcsoportból származnak. A korah/kórah szó bibliai előfordulásai közül kiemelendő a következő: „Korach (héb. ‚kopasz’): [...] Lévi fiának, Kehátnak leszármazottja (Kiv 6,21; 1Krán 6,7,22), aki híveivel együtt fellázadt Mózes (Áron) ellen (Szám 16; Sir 45,18). Lévíta, Jichár fia. Összefogott Dátánnal, Abirámmal és Ónnal. Kétszázötven ember élén fölkelést szítottak Mózes és Áron vezetése ellen a pusztai vándorlás idején. [...] Istenítélet következett, melyben a lázadó csoportot elnyelte a meghasadó föld (4Móz 16). Neve a Júd11-ben Kóré, a lázadás és a lázadókat érő büntetés példája.”⁵⁵⁴ Ezt a történetet maga Azarel apja is említi, amikor azt mondja gyermekére, hogy ő egy igazi korah, lázadó, s mivel az anya nem érti az összehasonlítást, elmagyarázza neki, mit is jelent a párhuzam: „Ez volt az, akinek semmi sem volt jó, mikor a népet Mózes vezette a sivatagban. A biblia elmondja, ennek hiába tett csudákat Mózes, hiába voltak fürjek, a manna, a vízfakadás, neki mindez semmi sem volt. Csak lázadt, míg a biblia szerint a föld meg nem nyílt s el nem nyelte.”⁵⁵⁵ Gyuri viselkedésében az említett vonások valóban megtalálhatók, lázadásának másik eleme azonban a keresztyénységhez való közeledés. Az *Azarel* című regényben a gyermeknek a már a novellák elemzése során is bemutatott kettős identitása mutatkozik meg: amikor elmegy hazulról,

⁵⁵³ *Keresztyén bibliai lexikon*, I., Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, szerk. BARTHA Tibor, Budapest, 1993, 139.

⁵⁵⁴ *Uo.*

⁵⁵⁵ PAP, *Azarel*, 130.

keresztény mesékkel (*Álruhás és Árva királyfi*) nyugtatja magát, és eljuttatja őket „zsidó változatban” (*Az álruhás és árva papfi*),⁵⁵⁶ saját magára vonatkoztatva, ezzel is nyitva a keresztény kultúrkör felé, ugyanakkor megtartva zsidó identitását. Azonban azt a lépést nem meri, és nem is akarja megtenni, hogy kimondja Jézus nevét: „Háttha még azt nyöszörögném, amit a keresztény koldusasszonyoktól hallottam sokszor a templomuk előtt, hogy »dicsértessék a Jézus Krisztus«?! De ezt már meggondoltam. Nem, ezt aztán már mégsem fogom mondani.”⁵⁵⁷ A keresztények egyszerre jelennek meg számára vágyott közösségként és a félelem tárgyaként – azt vizionálja, hogy leköpi, megverik, mégis közülük akar menni. Az is kitűnik a szövegből, hogy amikor anyjának azt mondja, a keresztényekhez fog inasnak állni, akkor meglepődik azon, hogy anyja ezt elhiszi –, mivel valójában nem volt szándékában ezt megtenni, elvégre benne is él saját zsidóságának tudata. Gyurka alakjának fontos jellemzője az igazmondás és az önazonosság igénye, még ha gyermekként ezekre nem is reflektál, de környezetében egyértelműen ezeket a vonásokat keresi. Azért csalódik akkorát szüleiben, mert nem „igazak”: „Ó, ha legalább ez a hang onnét a messziből ezt mondta volna: nincs se csók, se mese, se dal, se zene, bocsáss meg, én csupán egy egyszerű háziasszony vagyok, semmi több. Ne is várj tőlem többet, de azért ne epedj más anya után, szeress úgy, ahogy vagyok...! De nem, még ezt sem!”⁵⁵⁸ – mondja anyjáról. Gyermeki elméje nem tudja felmérni ennek az „igazításnak” a többrétegű voltát, bonyolultságát (szülei gyerekkori hátterét; családjuk beilleszkedni vágyását a városi közegbe; a papi életformával szemben támasztott elvárásokat; az óhitűekkel való feszült viszonyt; az esetleges büntudatot, amit a szülei érezhetnek, amiért odaadták őt Jeremiának stb.), a felnőtt narrátor viszont már összetettségében látja a helyzetet. Azonban a látás és a megértés nem jelenti azt, hogy azonosul is a család nézőpontjával: a szöveg narrátora azt sugallja, hogy az a tekintélyelvű zsidó örökség, amellyel kapcsolatban nem lehet kérdéseket feltenni, pusztán vakon kell követni az előírásait, tarthatatlan, mert megfosztja az egyént annak lehetőségétől, hogy kialakítsa saját identitását. A kötet téje ennek a saját identitásnak a kialakítása, melynek része kell, hogy legyen a közösségi hagyomány – hiszen Azarel a zsidó örökségtől nem akar elszakadni, pusztán meg akarja érteni, ugyanakkor szeretne közeledni a kereszténység felé, így alakítva ki egy saját, kettős identitást. Gyerekként erre még nem képes reflektálni, azonban saját történetének elbeszélőjeként már igen.

Az elbeszélő én nemcsak a zsidó hagyománnyal kapcsolatban tartja fontosnak a kérdésés általi beavatást, hanem a mindennapi életben is: azt sugallja, ha

⁵⁵⁶ „A magára maradt Gyurika azzal vigasztalja magát, hogy elmesél, sőt el is játszik magának két keresztény mesét – zsidó változatban.” Clara ROYER, *Az apai Törvénytől az anyai Írásig*, 86.

⁵⁵⁷ PAB, *Azarel*, 181.

⁵⁵⁸ Uo., 42.

gyermekként közeledtek volna egymáshoz nővérével, és mindketten kimondták volna, mit várnak a másiktól, sokkal jobb lett volna a kapcsolatuk. Azonban ez az odafordulás elmarad. A szeretet érzése segíthetne a másik identitását, másságát megérteni és elfogadni. A zsidó hagyománynak azon arcai azonban, melyeket az apai-nagypai modellek mutatnak, előíróak – másként ugyan, de mégis azok. Gyuri végül behódol apjának, részben a félelemtől és gyávaságtól vezérelve, de ezzel együtt azt is felismeri, hogy viselkedése nem „igaz”. A kisfiúnál a saját, önazonos identitás vágya jelenik meg, amely azonban ekkor még nem valósul meg számára, csak felnőttként, saját történetének elbeszélőjeként lesz elérhető. Erre utal a szöveg zárata is, melyben Gyuri titokban írja saját meséjét:

„Az Önző azt hitte, hogy az Istennel beszélt és az ígért neki mindenfélét, pedig ő már akkor beteg volt. És ágyba került, de azért az apa, anya és a testvérek tovább éltek Istentől, míg meg nem haltak. És az Önző is.” Ezt a mesét azonban csak akkor írtam, ha nem volt senki a szobában. Nem akartam, hogy tudjanak róla, ha egyszer mindenki mindent elfeledett. De azért még így is félttem, hogy egyszer anya vagy apa észreveszik, vagy mikor alszom, kiveszik az ágyamból.⁵⁵⁹

Majd hozzáteszi: „Azért inkább gondoltam, beledobom a tűzbe, mert úgyse igazi jó mese. S így ezt meg is tettem. De, gondoltam, majd írok egyszer igazat is.”⁵⁶⁰ Ez az „igaz” történet lehet az a regény, amelyet olvasunk. Ezt a metanarratív gesztust erősítheti a következő paratextus is a szöveg elején: „Ez a könyv Azarel György GYERMEKKORÁRÓL szól.”⁵⁶¹ Ez az értelmezés a regényben korábban megjelenő motívumokat egybe tudja kapcsolni: az „igazi” hit keresésének, az „igaz” családi kapcsolatoknak, az „igaz” én megtalálásának a saját bűnök beismerése és a szeretet alapja – ez a szembenézés pedig a regényírás során meg végbe (találón Lichtmann Tamás Pap-monográfiájának címében is megjelenik ez a motívum: *Az igazságkereső. Pap Károly*). Az elbeszélő én a visszatekintés során képes felismerni saját gyerekkori önzését, családjá viselkedésének mozgatórugóit, a ráhagyományozott örökség(ek) természetét. Azonban ki kell emelnünk, hogy az elbeszélő én hiába látja saját elbeszélt énjének hibáit, és érti meg szülei viselkedését, mégsem jut el a feltétlen szeretet pozíciójáig.

⁵⁵⁹ Uo., 213.

⁵⁶⁰ Uo.

⁵⁶¹ Ez a kitétel utalhat arra is, hogy a szerző tervezte a regény folytatását. Erre enged következtetni az is, hogy a már citált, könnyvel kapcsolatos „törvényszéki tárgyaláson” elhalasztották az „ítéllethozatalt” az Azarel következő részeinek megjelenésének idejére.

A „ZSIDÓ JÉZUS”

V. Kísérlet egy új szövetségre: *Megszabadítottál a haláltól*

Pap Károly a *Megszabadítottál a haláltól* című első regényének egyes fejezeteit a *Nyugat* hasábjain közölte folytatásokban 1928 és 1929-ben.⁵⁶² A publikált részek már a kötetben való megjelenés előtt (1932) pozitív kritikai fogadtatásban részesültek, többek között Németh László és Móricz Zsigmond is méltatta őket.⁵⁶³ A mű magvát hat fejezet alkotja, melyek viszonylag lazán kapcsolódnak egymáshoz. Főként az első (*Messias születik*) és a további öt fejezet (*Vihar Támánban; Mikáél távozása Támánból; Két kalásztépő útja; Szüret Libbániában; Mikáél, az ács*) választható le egymásról. Ennek az az oka, hogy az első fejezet cselekménye látszólag nem függ össze a kötet többi részének elbeszélte történettel: a shébai Mirjam és Jóséh gyermekének, Johanannak tragikus születését mutatja be, míg a további fejezetek főhőse Mikáél. Emiatt értelmezői közül többen⁵⁶⁴ novellaskötetként fogták fel a művet, magam Lichtmann Tamással, Pap Károly monográfiájával értek egyet, aki szerint a *Megszabadítottál a haláltól* regény.⁵⁶⁵ A látszólag különálló első fejezet valójában egy kettős expozíció része, amelyet a többi fejezettel összeolvasva felfedezhetjük, hogy Mikáél története Jézusét idézi, eljutva egészen a kereszthalál mozzanatáig, ugyanakkor számos ponton módosítja is az eredeti történetet. Arról, hogy pontosan miben áll az első fejezet összefüggése a többivel, a későbbiekben részletes elemzést nyújtok.

A szerző műveinek döntő többsége a zsidó hagyományt, a keresztény kultúrkörhöz való közeledést és ezekkel szoros kapcsolatban a saját identitás kialakításának konfliktusosságát tematizálja. Pap Károly „írási néhány alaptémájának variánsai” – fogalmaz Beney Zsuzsa.⁵⁶⁶ Véleményem szerint a két kulturális tradíció (a zsidó és a keresztény) összeolvashatósága a szerző művei közül legexplicitebben a *Megszabadítottál a haláltól* című regényben mutatkozik meg. Ennek az lehet az egyik oka, hogy Pap a szöveg cselekményidejét az „ősök korába”, biblikus időbe és biblikus tájakra helyezi. Másrészt a héber Biblia és az Újszövetség egymásra íródik a regényben, nemcsak az alakokat, hanem a műfajiságot és a nyelvezetet tekintve is. A szöveg egyszerre idézi a zsidó próféták történeteit és a zsoltárokat; illetve Jézus életútját és az evangéliumok, példázatok formáját is. Ahogy Vihar Béla fogalmaz

⁵⁶² Kivéve a *Vihar Támánban* című részletet, mely csak a könyvben jelent meg, ahogy erre Réz Pál is rámutatott tanulmányában. Réz Pál, *A regényíró Pap Károly = Megváltás*, 230.

⁵⁶³ MÓRICZ Zsigmond, *Pap Károly = Megváltás*, 79–84. és NÉMETH László, *Pap Károly, Megváltás*, 7–42.

⁵⁶⁴ Lengyel Balázs „összefüggő novellasorozatnak” nevezi a *Megszabadítottál a haláltól*-t. LENGYEL Balázs, *Pap Károly és A nyolcadik stáció*, 190. és Beney Zsuzsa is „Mikáél-novellákról” beszél. BENEY Zsuzsa, *Pap Károly = BENEY Zsuzsa, Ikertanulmányok*, Szépirodalmi, Budapest, 1973, 59.

⁵⁶⁵ LICHTMANN, *Az igazságkereső. Pap Károly*, 287.

⁵⁶⁶ BENEY Zsuzsa, *Pap Károly Krisztusa*, Vigilia 24. (1959/8.), 460.

Pap Károllyal kapcsolatban: „Jézus nem el, hanem visszavezeti őt a zsidósághoz, létének, kultúrájának ősi kérdéseihez”.⁵⁶⁷ Lichtmann Tamás azonban azt is kiemeli, hogy a két világ (a héber Bibliáé és az Újszövetségé) összekapcsolhatósága magukban a testamentumokban is benne rejlik, többek között a messiásvárás közös motívuma mentén.⁵⁶⁸ Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy Jézus alakjának értelmezése a két kultúrkörben jelentősen eltér egymástól, és ez az ellentét – illetve ennek feloldása – Pap Károly regényének egyik legfontosabb konfliktusát képezi.

A következőkben azt fogom megvizsgálni, hogy az említett kettős bázis milyen formában jelenik meg a *Megszabadítottál a haláltól* szövegében. A kötet úgy támaszkodik a két hagyományrendszerre, hogy újra is értelmezi őket, akárcsak egymáshoz való viszonyukat. A fejezet első részében a héber Biblia-reminiszenciákat fogom szemügyre venni, elsősorban a regényben megjelenő, idevágó jelképekre és szimbolikus apafigurákra koncentrálni. Utóbbi választás egyik apropója, hogy a zsidó hagyományban kiemelt szerepet kapnak az apák, az örökség átadása apai ágon történik. A másik pedig, hogy ezek az alakok Pap Károly számára a zsidóság tipikus karaktereit képviselik, akik a szerző életművében másutt is gyakran feltűntek: a kétkezi munkást, aki legszívesebben csak a tannak szentelné életét; a vándort vagy koldust; a kegyetlen gazdagot és az Írás igazi értelmét nem ismerő papo(ka)t.⁵⁶⁹ Elemzésem második felében a regény Újszövetséghez fűződő kapcsolatát vizsgálom. Az Újtestamentum megidézésének legszembetűnőbb módja, hogy a *Megszabadítottál a haláltól* főhősének, Mikáélnak a története Jézus történetének parafrázisa. Azonban fontos hangsúlyozni, hogy a krisztusi alak újraértelmezéséről van szó: Mikáél nem a „hagyomány Krisztusa”, sokkal inkább Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij *A félkegyelmű* című kötetének főhőiséhez, Miskin herceghez hasonlít, aki maga is jézusi alakmás.⁵⁷⁰ A két figura összevetése reményeim szerint meggyőzően alátámasztja az előbbi állítást. Végezetül azt kívánom bemutatni, hogy a zsidó és

⁵⁶⁷ VIHAR, *Pap Károly útja*, 41.

⁵⁶⁸ LICHTMANN Tamás, *Utószó* = PAP Károly, *Megszabadítottál a haláltól*, Múlt és Jövő, Budapest, 1998, 277–278.

⁵⁶⁹ A kétkezi munkás alakja, aki nem tudja az életét a tannak szentelni, például az *Azarel* című regényben is feltűnik, Jeremia apó alakjában. A vándor nemcsak a *nyolcadik stáció*-ban jelenik meg (Leviát figurájában), de bizonyos értelemben a *Schrei* című novellában is, a bolygó zsidó karaktere révén. A kegyetlen gazdag egyik alakváltozata a *nyolcadik stáció* című regényben szereplő bíró, aki visszaél hatalmi helyzetével (hozzá kell tennünk azonban, hogy ő nem zsidó), de az *Azarel* című regényben az anya tehetős családja is a tan elé helyezi a gyarapodást, akárcsak a szerző első regényében Elul. A pap figurája ugyancsak a visszatérő szereplők közé tartozik. Az *Azarel*-ben megrajzolt pap-alakok negatív színben tűnnek fel (a neológ Azarel és valamelyest az óhitű Tulczyn rabbi is), csakúgy, mint a *Megszabadítottál a haláltól*-ban a papi testület tagjai, Abimél kivételével.

⁵⁷⁰ Ez a gondolat a korabeli kritikában is megjelenik, legexplicitebben Németh László értelmezésében: „Pap Károly Mikáél-Jézusa nagyon is *Félkegyelmű* ahhoz, hogy az emberiséget megválthassa.” NÉMETH, *Pap Károly*, 40. (Kiemelés tőlem: M. T.)

a keresztény kultúrkör vegyülése miként mutatkozik meg a regényben. Véleményem szerint ez elsősorban a kevert műfajiságban, a héber biblia- és újszövetségbéli intertextusok párhuzamos használatában és a mindkét forrásból táplálkozó nyelvezetben érhető tetten. A *Megszabadítottál a haláltól* egyfajta szentiratként pozicionálja magát, mely merít „elődeiből”, a két testamentumból, de egyben újra is írja őket.

5.1. A héber Biblia: háttér és alap

A héber Biblia világa részben mint háttér működik a *Megszabadítottál a haláltól* esetében. A regény biblikus tágakon játszódik, a helységneveket közli is az olvasóval a narrátor: Shéba, Támán és Libbánia. Konkrét időmegjelölést nem olvashatunk, mindazonáltal a római katonák jelenlétéből és a szereplői kommentárokból sejthető, hogy mikorra tehető a cselekmény ideje: „Ne feledd, milyen időköt élünk. Egész Judeában mennyi a lázadás, a tizedmegtagadás! Tele vannak a városok az írástudók, az idegenek bujtogatásaival, cimborálásokkal! Se szeri, se száma a rendbontóknak!”⁵⁷¹ – fogalmaz az egyik libbániai pap. „A zsidó hagyomány megidézése a cselekményidő és a cselekménytér kiválasztása mellett elsősorban a rituális cselekedetek és rituális szövegek révén valósul meg” – írja tanulmányában Gintli Tibor.⁵⁷² Az említett rituális szövegek fontos szerepet játszanak a regényben, ezért a későbbiekben egy külön alfejezetet szentelek az elemzésüknek. Ezek mellett a kötetben megjelenő rítusok, mint a különböző illat-, engesztelő-, égő-, étel- és italáldozatok, illetve Pur (Purim) ünnepe – amely a *Mikáél távozása Támánból* című fejezet háttérét adja – szintén a zsidó kultúrkörhöz kapcsolódnak. A tárgyi világ és a környezet tehát egyértelműen ebbe a hagyományba ágyazódik. Ennek szimbolikus jelentés tulajdonítható: az „alapot” a héber Biblia képezi. Ez a közelítésmód köszön vissza abban az írói választásban is, hogy a kötetben megidézett intertextusok közül a héber bibliabéli zoltárok tartalmilag változatlan formában szerepelnek, szemben a parafrázelt újszövetségi imával, a Miatyánkkal. Ez az eljárás hasonló az *Azarel*ben alkalmazotthoz, ahol a héber bibliabéli történetek eredeti kontextusukban szerepelnek, az újszövetségi elemek pedig átírva.

5.1.1. A regényben megjelenő istenkép és a templom szimbóluma

A mellékszereplők által közvetített istenkép egyértelműen a zsidó hagyományban gyökerezik. A szövegből kirajzolódó Isten kiszámíthatatlan: „Vigyázatok,

⁵⁷¹ PAP, *Megszabadítottál a haláltól*, 190.

⁵⁷² GINTLI Tibor, *Kulturális hagyományok átértelmezése = Irodalmi kalandtúra*, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 2013, 186.

Adonáj rettenetesen titokzatos, ti is még egyformán szülhettek életet és halált”⁵⁷³ – olvashatjuk az első fejezetben; kegyetlen: „Mikor senki sem határoz, és mégis gyilkosság történik, ez magának Adonájnak az akarata.”;⁵⁷⁴ továbbá áldozattal, félelemmel és alázattal kell szolgálni: „Nem is az üsző – vélekedett Láél –, hanem az alázatosság. Ez fog használni. Csak felénk forduljon Adonáj.”⁵⁷⁵ Ehhez az istenképhez kapcsolódik a bűnösség fogalma is: „Shéba lakói [...] bűnbocsánatért imádkoztak és bőjtöltek, habár nem ismerték magukban a bűnt, amit elkövettek volna. De hiszen semmi sem nehezebb, mint megkeresni a bűnt, mikor Adonáj titokzatossága nemcsak a ma, de a tegnap és a holnap bűneit is egyformán torolja meg”⁵⁷⁶ A büntető Isten képze a héber Bibliában dominánsabb, mint az Újszövetségben.

A *Megszabadítottál a haláltól* héber Bibliával való kapcsolatát a templom szimbólumának többszöri megjelenése is jelzi: Ruth születésének elbeszélésében és Mikáél történetében is feltűnik. A zsinagóga pusztulása a *Messias születik* című fejezetben Salamon templomának lerombolását juttathatja eszünkbe, mely esemény a zsidók számára a babiloni fogság kezdetét jelenti. A párhuzam szövegszerűen is megjelenik: „A lépcső fala bemocskolódik vérrel, a lég úgy megtelik halálos jajjal, mint akkor midőn először rombolták le a *cioni szentélyt*.”⁵⁷⁷ Mindez azon az éjszakán történik, mikor Ruth megszüli Johanant, és a szüléssel „bepiszkolja” az eljövendő szombatot. A Ruth jajgatásának hatására kialakuló zűrzavart, mely a szombatra való készülődést szentségteleníti meg, az asszonyok vetélése és a tórák összetépése kíséri. A szöveg ezzel az apokaliptikus képpel mintegy visszautal az esemény bibliai előképére. Ezzel együtt fontos kiemelni, hogy a regénybeli templompusztulás a vallási előírások bigott követésének az eredménye. Ezen a ponton megfigyelhető a narrátor és a vallási hagyomány horizontjának különbsége. Az elbeszélő szempontjából pozitív eseményeket – a gyermek születését – Shéba lakói a közösségi dogmák miatt szentségtelennek minősítik, és pánikkal reagálnak rá, ennek lesz a katasztrofikus következménye a templom lerombolása.⁵⁷⁸

A második templompusztulás Libbániában történik, ahova Mikáél a vándorkoldus Tekijáhu révén jut el, aki onnan származik. A zsinagóga a falu tűzbe

⁵⁷³ PAP, *Megszabadítottál a haláltól*, 22.

⁵⁷⁴ *Uo.*, 101.

⁵⁷⁵ *Uo.*, 74.

⁵⁷⁶ *Uo.*, 28.

⁵⁷⁷ *Uo.*, 25. (Kiemelés tőlem: M. T.).

⁵⁷⁸ „Egyetlen gondjuk: megmenteni a szent holmikát a szülés fertőzésétől, mely képzeletükben mint valami véres és mocskos kód ereszkedik alá a rács mögül, hogy megfojtsa valamennyiüket. és örökre tisztátalanná tegye a templomot. [...] Leszakítják a bársonyfüggönyt, összevissza kiáltozva egyszerre hárman-négyen vetik magukat egy-egy tórára” *Uo.*, 26.

borulása során rongálódik meg. A tűzvész oka, hogy Libbánia lakói nem követték őseik szokásait, és a szüret ünneplése helyett megpróbálták pénzzé tenni híres borukat, ezért Jahve megbüntette őket. Azonban ebben az esetben tanúi lehetünk a templom újjáépítésnek is, mely cselekménymozzanathoz a zsidó hagyomány szintén szimbolikus jelentéseket kapcsol:

A templom újjáépítésekor nem egy rozszant kis zsinagógát találunk, melyet néhány ember helyreállíthatna az egyetlen rabbi megbízásából, hanem egy nagyszámú papi testületet, gazdag és díszes papok felvonulását – és a templom szinte a jeruzsálemi templom méreteit kezdi felolteni. Hiszen a „templom” fogalmilag nem is lehet más, csak A TEMPLOM, az egyetlen, amelyet leromboltak, és amelyet újjá kell építeni, ha majd eljön a messiás.⁵⁷⁹

Az újjáépítés elkezdése tehát magában hordozza azt az implikációt, hogy a messiás megérkezett. Arra a kérdésre, hogy Mikáélt mennyiben tekinthetjük a Megváltónak, a későbbiekben részletes választ fogok adni. A főszereplőt, mivel szakmája ács, Adonáj hajlékának javításával bízzák meg. Ez „[k]étszeresen is jelképes [...]”, egyrészt az építés eszméje a zsidóság vallásos hitét testesíti meg: a Templom újjáépítése a zsidók évezredes hagyományai szerint a Messiás eljövetelekor kerül majd sor, másrészt a foglalkozás miatt is, ami egyértelmű utalás az Újszövetségre, hiszen Mária férje, József is ács volt⁵⁸⁰ – fogalmaz Lichtmann Tamás. A történet előrehaladtával ezt a templomépítő tisztséget veszik el Mikáéltól, és teszik meg a – rómaiak szerint a tüzet okozó – latrok keresztjeinek készítőjének.⁵⁸¹ De mivel Mikáél saját bevallása szerint sohasem látott keresztet, illetve az éhségtől és a megrázkódtatásaitól – halálbüntetést szabtak ki rá és börtönbe zárták – mintha elvesztette volna az eszét, ezért a papok úgy határoznak, hogy inkább a libbániai tűzvészben megsérült „nyomorultakkal” ácsoltatják meg a keresztet. Mikáél állapotára ellenére átvállalja tőlük a bűnt, hogy megmentse őket a vétkezéstől. Tette átértelmezi az újszövetségi tételt, miszerint Krisztus magára veszi a világ bűneit.⁵⁸² A kereszt szimbóluma egyértelműen az Újtestamentumhoz köthető, azonban Pap regényének főszereplője nem egy lesz a megfeszítettek közül, mint Jézus. Mikáél figurája tehát a héber Bibliához és az Újszövetséghez is kapcsolódik, azonban története mindkét esetben felülírja a kulturális tudásunkból származó olvasói és értelmezői elvárásokat. Alakját részletesen elemzem a fejezet második felében.

⁵⁷⁹ LICHTMANN, *Az igazságkereső*. Pap Károly, 149.

⁵⁸⁰ *Uo.*, 289.

⁵⁸¹ „Nem ketrecet fogsz ácsolni, hanem három keresztet, mert pogány szokás szerint kell megszenvednie a latroknak.” PAP, *Megszabadítottál a haláltól*, 236.

⁵⁸² „[N]em a megvesszőzés miatt cselekszem ezt. Hanem csak azért, hogy legalább titeket, amíg csak tehetem, megóvjalak ettől a szennységtől”. *Uo.*, 236.

5.1.2. Szimbolikus apafigurák a kötetben

A regény szimbolikus apafigurái – Áhel, Elul, Tekijáhu és Abimél – egyaránt a héber Biblia világához tartoznak. Mikáél valódi apja, Jóséh kevés szerepet kap a kötetben, a főszereplő hozzá fűződő kapcsolatát és annak szimbolikáját éppen ezért nem fogom vizsgálni. Áhel nagyapa azonban annál meghatározóbb személyiség Mikáél számára. Ahogy arra Beney Zsuzsa rámutat, alakja az *Azarel* Jeremia apóját idézi.⁵⁸³ Jeremia apó magának követeli fia megszületendő gyermekét, Áhel azonban nem Mirjam és Jóséh elsőszülöttjét akarja, kívánsága éppen ellenkező: ne vállaljanak több gyermeket, mert véleménye szerint „a legjobbakat s legildomosabbakat már elvitte a halálangyal, s csupán egy tompaesztűt s falánkot hagyott meg, nyilván megunta nemzetségük magvát Jahve, s jobb, ha az ember tartóztatja magát”.⁵⁸⁴ E mögött az a motiváció is megbújik, hogy a férfi úgy érzi, minden egyes gyerek, akit eddig elvett családjától Jahve, az ő életéből is elvitt egy szeletet, és ezért ő is egyre közelebb került a halálhoz. A nagyapa, akárcsak Jeremia, a törvények által irányított zsidó világot képviseli, azonban annak előírásait nem mindig tudja betartani „tisztátalan” munkája miatt: „Micsoda lehet egy sártaposó lelke, ó, Jahve, mikor se a törvényeket, se az illatokat, se a tisztálkodásokat, se az étkezéseket nem végezhettem úgy, ahogy a vándorló mesterek mondogatták”⁵⁸⁵ – mondja magáról. Ez a mozzanat ismét hasonló Azarel nagyapó élettörténetéhez: ő sem tudja életét a tannak szentelni, mert el kell tartania családját. Áhel az egyetlen a kötetbeli „megváltott” apafigurák közül, aki ténylegesen vérségi kapcsolatban áll Mikáéllal, ez a rokonsági szál ismét a zsidó hit világát jelöli, melyben „nincs más fiúság, csak amit a köldökzsinór köt össze”,⁵⁸⁶ szemben az Újszövetség lélek szerinti fiúság-képzetével, mely a regény cselekménye során fontos szerepet kap. Áhel nagyapa a szöveg elején a halálra készülődik, azonban nem tud megbékelni annak gondolatával. Bizonyos értelemben az Izsák-áldozat inverzéről⁵⁸⁷ beszélhetünk, amikor a gyermek Mikáél, egyfajta „cserét” ajánlva a halálnak, fel szeretné áldozni magát, hogy Áhelt életben tartsa. Ehhez a Szétszóróként megsemmisített vihar, a közelben élő szírek hiedelemvilágához tartozó isten, segítségét kéri – ezzel szentségtörést hajt végre, hiszen a zsidóknak tilos más

⁵⁸³ BENEY, Pap Károly, 68.

⁵⁸⁴ PAP, *Megszabadítottától a haláltól*, 32.

⁵⁸⁵ *Uo.*, 58–59.

⁵⁸⁶ *Uo.*, 218.

⁵⁸⁷ Ebben az esetben nem az apa kész feláldozni fiát azért, hogy megmutassa az Isten felé való határtalan szeretetét, hanem a gyermek áldozza fel magát a nagyapáért. Pap életművében az emberek közti szeretet az Isten iránt való szeretet megnyilvánulási formája. Ebben az elgondolásban Isten nem kívánja meg az embertől, hogy felé érzett szeretetét egy másik ember feláldozásával mutassa ki – nem véletlenül utasítja el Mikáél áldozatát Jahve.

istenekhez imádkozni. A gyermek Áhel hatására teszi meg a felajánlást, ő adja neki az ötletet, és a következőt kéri Jahvétől: „Fogadd őt, áldozatul helyettem, Áhel helyett, Táláh fia helyett, Mikáélt, Jóséh fiát, fogadd kegyelmesen te Rettenetes, a Szétszóró kezéből, s add, hogy ne legyen néki nehéz ez az áldozat”⁵⁸⁸ Mikáél az orkán érkezésekor nem húzódik fedezékbe, így vállalva, hogy az elpusztítja őt. Azonban ezt az áldozatot a vihar „nem fogadja el”, a történetek rávezetik Mikáélt arra, hogy nagyapjának magának kell megbékélnie a halállal. Mivel a vihar miatt a főhős elsodródik a halászok falujához, és látja, hogy az ő időseik egy hajón, a vízen várják a halált, arra a következtetésre jut, hogy az ő nagyapja is nyugalmat nyerhetne ott. Miután Mikáél elviszi Áhelt a halászokhoz, a nagyapa ringatózása a tengeren – sárral teli élete ellentétén –, felszabadítja és boldoggá teszi, ami az első keresztség képét idézi meg, ahogy arra Beney Zsuzsa rávilágít elemzésében.⁵⁸⁹ Azonban nem is igazán a víz, hanem Mikáél hite „szabadítja meg a haláltól” Áhelt: „Nagyobb a te hited, mint ez a víz – mormolta –, több a te hited, mint amennyit a víz használhatna nekem”⁵⁹⁰ – mondja unokájának halála előtt.

A következő apakarakter, akivel Mikáél találkozik, Elul. A férfi valószínűleg leprás, erre utalhat a következő idézet: „És sebeire mutatott, amelyek félig lerágták már az arcát, nyakát, szüntelenül csöpögtek a gennyből és vértől”⁵⁹¹ Elul abban lel némi örömet, ha másokat is szenvedni lát. Mikor sebei sajognak, azt parancsolja szolgálóinak, hogy korbácsolják meg magukat, hátha ez enyhíti az ő fájdalmát is. Azt a tanácsot kapja gyógyítóitól, hogy a fiatalok lányok csókjai enyhítenék a sebeit, ő azonban „utálta az asszonyállatot”⁵⁹². Ezért, kihasználva Támán szegényeinek elkeseredettségét, olyan fiat akar vásárolni magának, aki „szelíd és tetszetős, akár a lányok”⁵⁹³. Reményei teljesülnek, mikor a már korábban kiszemelt Mikáél családja megőrül ennek a lehetőségnek. Ebben az esetben tehát tényleges „örökbefogadásról” van szó, hiszen Elul fiául fogadja Mikáélt. A történetyszálban egy bibliai parafrázis is benne rejlik, amelyre Lichtmann Tamás mutatott rá: „Elul ebben a kontextusban Saul királyt jelképezi, aki »utálta az asszonyállatot«. Miután Dávid legyőzi a filiszteus óriást, a király kegyeibe fogadja. Dávid ahhoz is ért, hogy hárfajátékával elűzze a király rossz kedvét, ami valószínűleg depressziót jelenthet.”⁵⁹⁴ De a gazdag férfi egy,

⁵⁸⁸ PAP, *Megszabadítottál a haláltól*, 43.

⁵⁸⁹ BENEY, *Pap Károly Krisztusa*, 466.

⁵⁹⁰ PAP, *Megszabadítottál a haláltól*, 61.

⁵⁹¹ Uo., 76.

⁵⁹² Uo.

⁵⁹³ Uo.

⁵⁹⁴ Lichtmann Tamás azt is hozzáteszi, hogy Saul fia, Jonatán is barátságot kötött Dáviddal, mely kapcsolat Patroklosz és Akhilleusz viszonyához hasonló. Ezúton is köszönöm Lichtmann Tamás észrevételeit, melyeket a Nyom-követés 6. konferencia anyagából készült kötetbe szánt szövegválogatott szaklektoraként fogalmazott meg.

a Pap Károly-oeuvre-ben gyakran felbukkanó sztereotípiát is megtestesít: a „tehető zsidót”, akinek a javak fontosabbak, mint a tan és az erkölcsös élet, és aki az embereket eszközként használja fel céljai elérése érdekében. Elul egyértelműen gonosznak, kegyetlennek és önzőnek mutatkozik, Mikáél azonban „nem gazdagságáért, hanem csupán szenvedéseiért”⁵⁹⁵ szereti. Ezzel az önzetlenséggel segíti a halálba Elult, és hozza el boldogságát. Nem irtózik tőle, hanem megcsókolja sebeit. A leprás „meggyógyítása” egyértelműen Jézus tettét visszhangozza. Gyógyításról azonban ebben az esetben annyiban beszélhetünk, amennyiben Mikáél szeretetével enyhülést és békét hoz a szenvedő Elulnak, ahogy azt Áhellel is tette: „Feloldódik a bensőm, boldog vagyok, mint soha, csak csókolj tovább, Mikáél, csak csókolj...”⁵⁹⁶ – fogalmaz a férfi. Ez az eltérés ismét arra világít rá, hogy Mikáél nem „istenfia”, ahogy a keresztény hagyomány Jézusa, hiszen nincs birtokában a csodatétel képességének.

A harmadik apaalak az egyik legfontosabb a történetben: Tekijáhu, a kalásztépő. Figurája sok tekintetben Elijáhu (Illés) prófétát idézi, aki akár koldus képében is megjelenhet. Erre utalhat a két név hangzásbeli hasonlósága, de Mikáél szövegszerűen is kimondja a párhuzamot: „[Tekijáhu] olyan volt valóban, amilyen csak Elijáhu lehetett”.⁵⁹⁷ Tekijáhu életútja számos ponton összeér Elijáhuéval: Jahve tüzet küldd arra a helyre, ahol Tekijáhu gyerekkori sérelmeit elszenvedte: „tűzbe és lángba borítottad Libbániát, az ő szülővárosát, mert nem akarta megösmerni a kalásztépőben a te titokzatos szentedet”⁵⁹⁸ – mondja barátjáról Mikáél; míg Elijáhu tüzet kér ellensége, Baál legyőzésére Istentől, hogy meggyőzze az embereket a segítséget nyújtó Jahve létezéséről. Haláluk is hasonló: Elijáhut a forgósél tüzes szekéren viszi fel az égig, Tekijáhu pedig a libbániai tűzvész után hal meg, és haláltusája közben azt mondja: „[f]eldoblak Adonáj trónusáig”.⁵⁹⁹ Elijáhu továbbá az a próféta, aki minden körülmételésnél jelen van, így a fiúság elnyerésében is szimbolikus az alakja – ezt a fiúságot leginkább általa éli meg Mikáél a már említett apafigurák közül. Tekijáhu alakja annyiban is emlékeztet a prófétaéra, hogy álmában kap segítséget arra nézve, hogy mi is az ő Jahve által elrendelt útja – az álomlátás kiváltsága csak Jahve küldötteinek adatik meg.

A kalásztépő másodlagos narrátorként saját történetének elbeszélője lesz, így elbeszélése beágyazódik a szövegbe: „Elmondom neked [a történetem] [...], ha elfolyik életem, legalább a korszó maradjon kezeden” – mondja Mikáélnek.⁶⁰⁰

⁵⁹⁵ Uo., 86.

⁵⁹⁶ Uo., 88.

⁵⁹⁷ Uo., 156.

⁵⁹⁸ PAP, *Megszabadítottál a haláltól*, 151.

⁵⁹⁹ Uo., 148.

⁶⁰⁰ Uo., 95.

A kis Tekijáhu apjának azért kellett meghalnia, mert mikor fiával játszottak, egyik szőlőtaposó társa, Hukkót is bekapcsolódott a játékba, és ezután az események tragédiába torkollottak. „Amint felhajított, félrecsúsztam a kezéből, és egy távoli agyagmedencébe zuhantam”⁶⁰¹ – emlékszik vissza Tekijáhu. A szőlőtaposók azt hitték, hogy a gyermek meghalt, ezért Esijél, a kisfiú apja dühében – szándékán kívül – megölte Hukkót. A történet abból a szempontból is fontos, hogy a tragédia kiindulópontja maga is az apasághoz kapcsolódik: Hukkót „magtalan” volt, nem lehetett gyermeke, ezért szerette annyira a kis Tekijáhut. A regényben Mikáél is azoknak a férfiaknak válik fogadott fiává, akik valamilyen oknál fogva nem élhették meg az apaságot: Áhelnek kedvenc unokái haltak meg, Elulnak nem volt utódja, ahogy Tekijáhunak sem, Abimél pedig elvesztette szeretett fiát. A vele történetek miatt Tekijáhu kezdetben Elohim ellen lázadt, figurájának ez a vonása számos, Pap Károly műveiben szereplő alakkal rokonítja őt. Részben Azarel Gyurit idézi, hiszen meggyűlöli Istent: „Nem fogom többé dicsérni ezt az Adonájt. [...] Rossz ő, mint Rifát, ki arcul ütötte atyámat, rossz, mint a vének, mint Hukkót rokonai, rossz, mint atyám taposótársa.”⁶⁰² Tekijáhu azonban ebből az állapotból a Mikáél iránt érzett és a Mikáéltól kapott szeretet révén kibillen – ez lehetne Azarel útjának is a fordulópontja, azonban az ő története másképp alakul. Míg Tekijáhut „megváltja” Mikáél, addig Azarel Gyuri felé senki sem fordul feltétlen szeretettel. A szerző harmadik regényében, *A nyolcadik stáció*-ban is megjelenik egy Tekijáhuhoz hasonló tanító figura, Bottyán, aki Leviátot, a Krisztus-képet megfesteni igyekvő művészt segíti, de Leviát szeretetelvé viselkedésével szemben az emberektől való elfordulást hirdeti. Bottyán is egyfajta fiúként tekint a festőre, akit meg kell mentenie attól a sorstól, amely akkor vár rá, ha az emberek között marad. Hasonló a helyzet Tekijáhuval is, aki átlátja: ha Mikáél Elul udvarában fog élni, akkor élete már sosem lesz a sajátja, mert családja mindig ki akarja használni majd hirtelen jött gazdagságát. Lichtmann Tamás szerint Tekijáhu életútjának kilengései és megpróbáltatásai Jób történetére emlékeztetnek.⁶⁰³ A kalásztépő Mikáél révén teljesíti be sorsát: fiúgyermeket „nyer”, akit el is kell „veszítenie”, ahogy megtalálta – története ezzel saját apját idézi, akinek amiatt kellett meghalnia, mert túlságosan szerette utódját. Mikáél elkíséri Tekijáhut az utolsó útjára, a szülőfalujába, ahol Tekijáhu együtt ünnepelheti a szüretet a libbániaiakkal, megbocsátva nekik az ellene elkövetett bűneiket.

⁶⁰¹ Uo., 98.

⁶⁰² Uo., 103.

⁶⁰³ „Tekijáhu gyermekkorának a történetét a *Két kalásztépő útja* című fejezetben meséli el az író, mely zord emberi világával és Tekijáhunak a félelmetes és titokzatos istennel folytatott kétségbeesett vitájával Jób könyvének metafizikus mélységeivel rokon.” LICHTMANN, *Az igazságkereső. Pap Károly*, 283–284.

A koldus Mikáélben megleli lélek szerinti fiát, így már meghalhat, mert minden emberi szenvedést megismert.⁶⁰⁴

Az utolsó apafigura, akivel Mikáél találkozik, Abimél. A pap elhunyt fiának a vonásait Mikáélben véli felfedezni, ezért pártfogásába veszi. Abimélt az értelmezők egy része a zsidóság képviselőjének tart a regényben, és úgy gondolják, halálával bizonyos értelemben a zsidóság története zárul le: „Abimél halála Krisztus megszületése, a zsidóság történelmi szerepének megszűnését, a történeti létének felbomlását jelenti.”⁶⁰⁵ Véleményem szerint azonban nem a zsidó identitás kereszténységben való feloldódásáról van szó, hanem a krisztusi szeretetlenség befogadásáról a zsidó vallásba – tehát az alapot továbbra is a zsidó hagyomány képezi. Abimél, a zsidó pap figurája nevesíti is ezt a bizonyos változást, mikor kihirdeti az örömhír és a lélek szerinti fiúság eszméit, melyek az Újszövetséghez kötődnek.

Még ma hitet kell tennünk – mondotta Abimél – a mi szövetségünk mellett, s Adonáj nevében mondanunk kell: nemcsak a test, hanem a lélek is atyává és fiúvá tesz. [...] Azért cselekedtem, hogy örömhírt kapjatok arról, hogy van lélek szerint is atyaság és fiúság. Ti, kedvesek, hívjátok egybe a népséget a templomhoz, csillagok és fáklyák fényénél akarok áldozni Adonájnak, s hirdetni a népnek: feltámadott az én fiam, e fiú lelkében támadott fel, s föltámadtam én is benne!⁶⁰⁶

– mondja a libbániai papoknak, azok legnagyobb megrökönyödésére. Abimél kijelentése Pál apostol rómaikhoz írt levelét idézi: „Nem a szolgaság lelkét kaptátok ugyanis, hogy ismét félelemben éljete, hanem a fogadott fiúság lelkét kaptátok, melyben azt kiáltjuk: »Abba, Atya!« Maga a Lélek tesz tanúságot lelkünkben, hogy Isten fiai vagyunk. Ha pedig fiai, akkor örökösei is: örökösei Istennek, Krisztusnak pedig társörökösei. Előbb azonban szenvednünk kell vele együtt, hogy vele együtt meg is dicsőüljünk.”⁶⁰⁷ Pál alakja meghatározó a zsidó és keresztény vallás közötti átmenetet tekintve: „[a] Damaszkusz felé tartó úton történt vele az egész életét megváltoztató megtérés. Látomásban Jézus Krisztus jelent meg előtte – és Saul kénytelen volt meghódolni az élő és őt földre sújtó hatalom előtt (ApCsel 9). A látomás következtében három napig nem látott, böjtölt, és ezalatt átértékelte egész addigi életét és tevékenységét. Jézus ettől kezdve számára nem az elítélt hamis próféta, hanem a feltámadott Űr.”⁶⁰⁸ Azonban véleményem

⁶⁰⁴ „[K]ikóstoltam mindenféle szenvedést, csak még ezt az egyet nem éreztem: amit atya érez a fia iránt”. PAP, *Megszabadítottál a haláltól*, 128.

⁶⁰⁵ BENEX, *Pap Károly*, 73.

⁶⁰⁶ PAP, *Megszabadítottál a haláltól*, 214.

⁶⁰⁷ Róm 15–17

⁶⁰⁸ *Keresztyén bibliai lexikon*, II., szerk. BARTHA Tibor, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 1993, 333.

szerint Abimél figurája továbbra is a zsidósághoz kapcsolódik, a citált idézetben ugyanis megmarad a zsidó vallás „test szerinti fiúság”-képzete, azzal együtt, hogy Abimél kijelenti, hogy „a lélek is atyává és fiúvá tesz” (kiemelés tőlem: M. T.). Különbőség továbbá, hogy ebben a jelenetben ismét elsősorban az evilági apa-fiú viszony fogalmazódik meg, és nem az Istenhez való kapcsolódás kerül előtérbe: Abimél és elhunyt fia „támad fel” Mikáélben.⁶⁰⁹ A köztük lévő kapcsolat alapja az egymás felé érzett szeretet, melyet értelmezhetünk a jézusi szeretetelvűség integrációjaként a zsidó vallásba.

Abimél figurája szemben áll a többi zsidó pap alakjával, akik a narrátor jellemábrázolása alapján mind a Törvény bűvöletében élnek, a zsidó vallásnak és a tannak olyan értelmezését mutatják be, amely eltávolodott annak valódi értelmétől. Abimél átadja Mikáélnek szent jelvényeit, az urimot és a tumimot, ezzel a többi pap szempontjából tekintve megszenteltségteleníti azokat. Azonban Abimél Mikáélt méltónak tartja a papi tisztségre, hiszen igaz hitű és szeretetteljes. Közös történetük fontos pontja, mikor együtt virrasztanak Mikáél halálos ítélete után. Egyfajta pietà-kép sejlik fel, mikor a pap a fiú fejét az ölébe veszi: „ahogy az anyák szokták ölükben tartani a gyermeket, úgy altatja a börtön mélyén a tisztátlan, lázító ácsot”.⁶¹⁰

Összefoglalva elmondható, hogy ugyan Abimél mondja ki szövegszerűen, de mindhárom, nem vér szerinti apafiguránál meghatározó a lélek szerinti fiúság fogalma. Ez a gondolat átvezet minket a fejezet következő témájához, a regénybeli újszövetségi allúziókhoz, hiszen „Jézus lekicsinylőleg [szólt] a természetes kötelékről, szemben azokkal, amelyek az embereket hozzá és rajta keresztül Istenhez kapcsolják”.⁶¹¹

⁶⁰⁹ Azzal együtt, hogy a kötetben az emberek közti kölcsönös szeretet az isteni szeretet egyik megnyilvánulási formája.

⁶¹⁰ PAP, *Megszabadítottál a haláltól*, 216.

⁶¹¹ VERMES Géza, *A zsidó Jézus*, ford. LUKÁCS Ilona, Múlt és Jövő 2. (1991/4.), 63.

5.2. Az Újszövetség: a hagyomány átértelmezése

5.2.1. János és Krisztus megidézése

Az Újszövetség és a hozzá tartozó keresztény kultúrkör is megidéződik a regényben. „A keresztény tradíció szövegbehívására [...] a Krisztus-történet parafrázisa hivatott” – írja Gintli Tibor.⁶¹² Ehhez kapcsolódhat a már említett kettős expozíció, mely Lukács evangéliumának nyitányára emlékeztet. Hasonlóan a *Megszabadítotttól a haláltól* első fejezetéhez, ahogy arra Lichtmann Tamás is rámutat, keresztelő Szent János születésének történetét idézi.⁶¹³ A szülők idősek, és már nem reménykednek a gyermek megfogadásában; az apa pedig nem akarja tudomásul venni a kisfiú születését,⁶¹⁴ illetve maga a gyermek neve is Keresztelő Szent Jánosra utal, annak héber változata: „Johanan”. Emellett az angyali üdvözlés mozzanata is megjelenik: „Ruth egyszerre csak angyalokat lát álmában, majd fényes nappal jönnek hozzá tarka égi követek, mindenféle bibliai emberek, aztán különös állatok, majd még sohasem látott virágok képében”.⁶¹⁵ Az anya így fogalmaz gyermeke születésével kapcsolatban: „Különb lesz, mint valamennyi zsidó, érzem! [...] Ő lesz a *Messiás!*”.⁶¹⁶ Ezt az elképzelést erősíti, hogy Ruth születésének pillanatában a rabbi éppen a messiás eljöveteléről szóló imarészletet kántálja: „Rázkódjál meg a porból / S kelj fel! / Jisáj fia, a betlehem, / már hozza lelkemnek a megváltást!”.⁶¹⁷ Jánosról sokan tartották, hogy ő a Messiás, azonban ő Jézust a Jordán folyóban megkeresztelve megnevezte, ki a Felkent. Az imarészlet és a fejezetcím mellett (*Messiás születik*) a messiásvárásra játszik rá a szülők neve is: Illés az apa, akinek a neve Illés (héberül: Eljáhu) prófétára utal, aki bejelenti a megváltó eljövetelét,⁶¹⁸ Ruth alakja pedig a bibliai névrokonáéra emlékeztet: „Ruth és Boáz még nem tudta, hogy Isten oszlopokká tette őket templomában,

⁶¹² GINTLI, *Kulturális hagyományok átértelmezése*, 186.

⁶¹³ „Mintha Lukács evangéliumának kettős expozícióját olvasnánk újra: Mikáél születésének álomszerű körülményei [...] a szeplőtelen fogantatást idézik, Johanan születésének pusztító hatása Keresztelő Szent János világrajöttének és életének motívumaira emlékeztet”. LIGHTMANN, *Az igazságkereső*. Pap Károly, 287.

⁶¹⁴ Keresztelő Szent János történetében az apa kételkedésében meg is némul. Lk 1,20

⁶¹⁵ PAP, *Megszabadítottól a haláltól*, 8.

⁶¹⁶ Uo., 10.

⁶¹⁷ Uo., 22. Az imarészlet forrásáról lásd: „[A] Tóra tanai, a próféták jövődölései és a zsidóság imái számos helyen fogalmazzák meg azt az örök várakozást, mellyel a zsidó nép a Messiás eljövetelében reménykedik. Ezt érzékelteti a regény első fejezetében a szombatot köszöntő péntek esti ének, melyet Pap Károly apja imakönyvének alapján idéz.” LIGHTMANN, *Utószó* = PAP, *Megszabadítottól a haláltól*, 277–278.

⁶¹⁸ Lásd Eljáhu (Illés) történetének leírását korábban.

őseivé az eljövendő Messiásnak (Mt 1,5).⁶¹⁹ Johanán Keresztelő Szent Jánossal való hasonlósága azért is lényeges, mert a *Megszabadítottál a haláltól* többi fejezete Mikáél történetét meséli el, aki pedig jézusi alakmás. A két bibliai alak kapcsolata különös jelentőséggel bír a zsidó és a keresztény vallás közötti átmenet szempontjából: Krisztus Jánost Izrael prófétái közül a legnagyobbnak tartja, János pedig előfutárnak nyilvánítva magát elismeri Jézus fensőbbiségét.⁶²⁰ Folytatva a párhuzamot, a kötetben az első születéstörténetet a második születéstörténet „előfutára” lehet, Johanán születése Mikáél, a „valódi”⁶²¹ messiás jövetelét előzi meg. A két történet közti párhuzam abban is megnyilvánul, hogy mind Ruth, Johanán anyja; mind Mikáél lázadnak a Törvény merev értelmezése ellen, ez pedig szentségtörő viselkedésnek minősül a vallás tradicionális képviselői számára.

A második születéstörténet tehát Mikáélé, a kötet főszereplőjéé. Mikáél életútja nagyon sok elemében Jézuséra emlékeztet: a fiú Jóséh (József) és Mirjam (Mária) fia, akik álomban nemzették, tehát a kisfiú kvázi szeplőtelenül fogant. Fontos azt is kiemelni, hogy Mikáél apja is ács, akárcsak Jézusé. Közös továbbá a két alakban a nőtlenség vállalása is: „Mikáél azt mondja, ő sohase fog asszonyt venni.”⁶²² Mikáél tettei a jézusi csodatételeket idézik: a leprások meggyógyítása, melyet Krisztus két ízben is megtesz,⁶²³ párhuzamba állítható a leprás Elul „meggyógyításával”. Mikáél, akárcsak Jézus, nem fél megérinteni a beteget,⁶²⁴ sőt meg is csókolja. Azonban fontos hangsúlyoznunk, hogy a *Megszabadítottál a haláltól* főhőse a szó szoros értelmében nem gyógyít, hanem „csak” segíti megbékélni a halállal a már említett apafigurákat azáltal, hogy szeretettel fordul feléjük. Folytatva az összehasonlítást elmondható, hogy Jézus csodatettei közé tartozik többek között a vihar lecsendesítése,⁶²⁵ mely a regényben a támáni vihar jelenetében parafrázálódik, illetve a nagy tömegek megetetése,⁶²⁶ amelynek párhuzama pedig a templomépítés alkalmával jelenik meg, mikor Mikáél ételt akar szerezni a „nyomorultaknak”.

⁶¹⁹ Keresztyén bibliai lexikon, II., 446.

⁶²⁰ „A konfliktus, mely Jézusnak a Keresztelő iránti csodálatából és a két tanítványi csoport közötti féltékenykedésből támadt, abban a kompromisszumban oldódik fel, hogy János – előfutárnak nyilvánítottán – elismeri Jézus fensőbbiségét, amikor megkereszteli őt, sőt már abból az időből, amikor mindketten anyjuk méhében voltak.” VERMES, *A zsidó Jézus*, 62.

⁶²¹ A későbbiekben még kitérek arra, mennyiben tekinthető Mikáél „valódi” messiásnak.

⁶²² PAP, *Megszabadítottál a haláltól*, 64.

⁶²³ „[A]z evangéliumok összesen tizenkét konkrét gyógyítási esetről számolnak be (lehet, hogy némelyike ismétlés). Betegségek szerint osztályozva, ezek közül [...] kettő lepra.” VERMES, *A zsidó Jézus*, 59.

⁶²⁴ Uo.

⁶²⁵ „[A]z egyéb csodák, amelyeket Jézusnak tulajdonítanak, nem nagyszámúak. A vihar lecsendesítése a Galileai-tengeren...” Uo.

⁶²⁶ A jézusi csodák közé tartozik „a nagy tömegek megetetése néhány cipóval és hallal”. Uo.

A hasonlóságok közé tartozik az is, hogy Mikáél nem fél a holttest érintésétől, hiszen átöleli a halott Tekijáhut és Abimélt is,⁶²⁷ továbbá Jézushoz hasonlóan együtt eszik a bűnösökkel, és nem ítéli el azokat, akik kalászt tépnek szombaton.⁶²⁸ Ebből a szempontból nyer jelentőséget, hogy Tekijáhu állandó jelzője a „kalásztépő”, s Mikáél is így aposztrofálódik, lásd *A két kalásztépő útja* fejezetcímét. Ugyancsak Jézus történetére utalnak a különféle stációk, amelyeken Mikáélnek keresztül kell mennie. Lichtmann Tamás a következőket emeli ki: „E stációk egyes állomásai emlékeztetnek az Újszövetségre: a többszöri megszégyenítés, a kihallgatás a papok bírói tanácsa előtt, a börtön, végül a kereszt meggörnyesztő cipelése.”⁶²⁹ A három lator megjelenése, akiket a római katonák fognak el, – tévesen – Libbánia felgyújtásával vádolva őket,⁶³⁰ szintén a bibliai eseményeket visszhangozza. Azonban lényeges különbség, hogy itt Mikáél nem egy közülük, ahogy Jézus, hanem ő készíti el számukra a keresztet. A *Megszabadítottál a haláltól* Krisztus alakjához a zsidó hagyomány felől közelít, erre utalhat, hogy Mikáél Jézust idéző figurája nem tudja, hogyan néz ki egy kereszt, hiszen falujában senki sem volt keresztény. További különbség, hogy a bűnök átvállalása és a kereszthalál helyett Mikáél maga is bűnt követ el. Jézus esetében „[s]zó sincs a bűn tevőleges átvállalásáról, az áldozat terhét magára vevő Krisztus nem követ el bűnt. Pap Károly új Jézusa úgy veszi magára a bűn terhét, hogy a három elfogott lator kivégzésére szánt kereszt elkészítését minden irtózása ellenére elvállalja, csak hogy ne a nyomorultakra háruljon a tisztátlan feladat.”⁶³¹ Összefoglalva elmondható, hogy ugyan Jézus életútjának és tetteinek imitációja megjelenik a szövegben, azonban cselekedetei nem teljesen ugyanabban a formában ismétlődnek meg, ahogy az az Újszövetségben olvasható. Pap művében a tettek nem az „Isten gyermekeéhez”, hanem hangsúlyosan az „emberfiához” kapcsolódnak, akinek hiába pozitívak az intenciói és megrendíthetetlen a hite, környezete is befolyásolja sorsát és tetteit: Mikáél kérésére például a papok valóban adnak kenyeret a szegényeknek, azonban a kenyerek rohadtak, így nem lehet megenni azokat. Az „emberfiúság” kérdésének a későbbiekben több figyelmet is szentelek.

A legtöbb értelmező szerint Mikáél figurája csak részben hasonló a hagyományból ismert Krisztus alakjához. „[Pap] Krisztusa nem a megfeszített, hanem

⁶²⁷ Krisztusra is jellemző ez a vonás: „Jézus soha nem jelenik meg úgy, mintha törődne azzal, hogy rituálisan tisztátalanná teszi magát a holttest érintésével.” *Uo.*

⁶²⁸ Vö.: „Jézus együtt evett a bűnösökkel, és nem ítélte el azokat, akik mosdatlan kézzel ültek asztalhoz, vagy kalászt téptek szombatnapon” *Uo.*, 63.

⁶²⁹ LICHTMANN, *Az igazságkereső. Pap Károly*, 275.

⁶³⁰ Valójában oltárrablók, és ezt a falu lakói is felismerik, mivel azonban a szentségtörések legnagyobbikát követték el, nem tiltakoznak a kivégzésük ellen.

⁶³¹ GINTLI, *Kulturális hagyományok átértelmezése*, 191.

a szeretet és könyörület paradoxonjában a keresztet megácsoló, megfeszített „áldozat” – írja Beney Zsuzsa.⁶³² „[P]rofán Messiás, népi Krisztus” – állapítja meg Pomogáts Béla.⁶³³ „Krisztusa a hagyomány Krisztusa előtt önkényes alak [...], nem kapja készen az Isten-fiúságot, hanem el kell érni, Parahistoria Christi [...] nincs meg benne az önmagában egész szellem szabad részvéte, mint Krisztusban” – véli Németh László.⁶³⁴ „[N]em azért kerül a Megváltó szerepébe, mert véget vetne az emberek szenvedésének, hanem mert általuk és értük ő maga szenved” – értelmezi figuráját Clara Royer.⁶³⁵ Németh László Mikáél alakjával kapcsolatban azt is megemlíti, hogy dosztojevszkiji figurákat idéz: Aljosa Karamazovot és Miskin herceget,⁶³⁶ és ezt az állítást a kötet több kritikusa is átveszi. Keresztury Dezső a Pap-regény konkrét előzménynek tekinti az orosz író művét.⁶³⁷ Véleményem szerint ez a megfigyelés kulcsfontosságú és bővebb kifejtésre is érdemes, ugyanis feltevésem szerint a *Megszabadítottál a haláltól* a Dosztojevszkij-féle „félkegyelmű” Krisztus-alakmást gondolja újra, mely alak Friedrich Nietzsche *Az Antikrisztus*át is ihlette. A Dosztojevszkij-hatást igazolhatja, hogy Pap Károly özvegye és iskolatársa visszaemlékezése alapján a szerző számára már fiatalkorától meghatározó élmény volt az orosz író műveinek olvasása.⁶³⁸

Beszédes lehet *A félkegyelművel* való rokonság szempontjából a névadás is: a *Megszabadítottál a haláltól* című regény főszereplője Mikáél, a Bibliában a név a következő jelentést kapja:

Mikáél [...] = ki olyan, mint Isten? (Szónoki kérdés, melyre a felelet: senki.) [...] Izráel védőangyalának a neve. [...] Mikáél és seregei Jel 12,7-12 szerint a mennyben harcolnak a sárkánnyal és seregeivel. A mennyei harc Mikáél győzelmével és a sárkány (Sátán) földre vettetésével végződik. Mikáél Mózes testéért is harcolt a Sátánnal (Júd 9). Az írásmagyarázók valószínűnek tartják, hogy ő fűjja meg Isten harsonáját a feltámadás előtt (1Thessz 4,16). A qumráni tekercsek szerint Mikáél viszi győzelemre Izráelt a gonoszság birodalmával szemben. Későbbi zsidó iratok tudni vélik, hogy Mikáél mennyei főpap, Isten

⁶³² BENEY, *Pap Károly Krisztusa*, 460.

⁶³³ POMOGÁTS Béla, *Pap Károly Jézusa*, Kortárs 58. (2014/7–8.), 114.

⁶³⁴ NÉMETH, *Pap Károly*, 39.

⁶³⁵ ROYER, *Az átváltozás Pap Károly műveiben*, 46.

⁶³⁶ „Pap Károly Jézusa vagy Mikáéle nem is az evangélium fölényes Istenfia. Inkább ismert Dosztojevszkij hősök: Miskin hercegek és Aljosák vetülnek vissza benne az evangéliumra.” NÉMETH, *Pap Károly*, 39.

⁶³⁷ KERESZTURY, *Pap Károly*, 309.

⁶³⁸ BENEY, *Pap Károly*, 58. Lásd még: „Irodalmi érdeklődése korán kialakult: főleg a vizionárius Dosztojevszkijért rajongott” – GALSAI Pongrác, *Pap Károly = Megváltás*, 165–189, 170.; és „Ifjúságának egyik legkedvesebb és legmélyebb hatású olvasmánya Dosztojevszkij volt” KERESZTURY Dezső, *Pap Károly = Megváltás*, 306.

jobbán ül, őrzí Isten országának kulcsait, a mennyei könyveket vezeti, a hívek imádságait és jótetteit Isten elé viszi, irgalmasan vezérli és segíti a híveket.⁶³⁹

Ezek a szerepkörök részben összecsengenek azzal, hogy Mikáél a *Megszabadítottál a haláltól* című kötetben is a gonosz ellentéte, hiszen nem képes mást, csak szeretetet mutatni az emberek felé. Azonban a bibliai Mikáél egy harcos angyal, a harcoság pedig a legkevésbé sem jellemző a Pap által megrajzolt figurára, ő sokkal inkább az erőszakmentességet képviseli. Véleményem szerint a Mikáél név ebben az esetben Miskin hercegre utal, hiszen a Miskin forma az orosz nyelvben a Mikáél (Mihail) névnek becézett változata. Dosztojevszkij *A félkegyelmű* című művének főszereplője nevéen túl is sok hasonlóságot mutat a *Megszabadítottál a haláltól* protagonistájával: közös bennük az együgyűség, a mindenki felé áradó, differenciálatlan szeretet és betegségük, az epilepszia is. A következőkben a „félkegyelmű/idióta Jézus”⁶⁴⁰ dosztojevszkiji-nietzschei fogalmát fogom szemügyre venni, mert véleményem szerint ez a Krisztus-alak(más) adja az alapját Mikáél figurájának.

5.2.2. A „félkegyelmű Krisztus”

Dosztojevszkij *A félkegyelmű* című regényének főhőse krisztusi karakter. „Egy tökéletes szépségű embert szeretnék ábrázolni. (...) Csak egy tökéletesen szép személyiség van a világon: Krisztus”⁶⁴¹ – nyilatkozta az író művéről. Havasi Ágnes három figurát emel ki, melyek a kötet főhősének, Miskin hercegnek az alakját inspirálták: Don Quijótét, Krisztust és a szent balgát.⁶⁴² A *Megszabadítottál a haláltól* értelmezésekor az utóbbi két előkép „keresztvése” lehet a legfontosabb számunkra: a „»Krisztusért szent balgát« típusa, a szentség egy sajátosan ortodox formája. [...] A társadalomból kirekesztett, egyszerre csodált és gúnyolt szent bolond – Miskinre is érvényes – jellemzői az önmegtagadás, béketűrés, részvét, gyermeki ártatlanság, bölcsesség” – írja Tóth Marianna doktori értekezésében.⁶⁴³ Jellemző rá továbbá, hogy mivel az Üdvözítővel kíván egygyé válni, ezért végigjárja az ő útját.⁶⁴⁴ A fentebbi jellemzés Pap Károly művének főszereplőjére, Mikáélra is igaz. Krisztus útjának – öntudatlan – imitációjáról már ejtettem szót, de a Tóth Marianna által felsorolt tulajdonságok is visszaköszönnek Mikáél természetében.

⁶³⁹ *Keresztyén bibliai lexikon*, II., 217.

⁶⁴⁰ Az „idióta” szó itt nem a köznyelvi értelemben használom.

⁶⁴¹ TÓTH Marianna, *Jézus – ahogyan Nietzsche látja*, doktori értekezés, Szegedi Bölcsészettudományi Kar, Szeged, 2012, 122.

⁶⁴² HAVASI Ágnes, *Dosztojevszkij szentjei. A pozitív szépségű hősök ortodox egyházi eredete*, Pápai Református Teológiai Akadémia – L'Harmattan, Pápa–Budapest, 2008, 13.

⁶⁴³ TÓTH, *Jézus – ahogyan Nietzsche látja*, 122.

⁶⁴⁴ HAVASI, *Dosztojevszkij szentjei*, 28.

A körülötte lévők számos alkalommal élcelődnek együgyűségén, és vissza is élnek jámborságával. „[Ú]gy látszik, ez a kicsi valóban tompa eszű”⁶⁴⁵ – fogalmaz vele kapcsolatban bátyja, Láél, mikor egy csellel ráveszi öccsét, hogy adja neki a saját ételét, egészen addig, míg az éhségében elájul. A gúnyolódás azonban részvétet ébreszthet az olvasóban: Havasi Ágnes idézi Dosztojevszkij levelét, melyben erről a hatásról beszél: »az olvasóban részvét [сострадание] támad a kicsúfolt és önmaga értékét nem ismerő szépség iránt.«⁶⁴⁶ Együgyűsége ellenére Mikáél, akárcsak a szent balgata figurája, pozitív hatással van a körülötte lévőkre, számos szereplő – például a már emlegetett apaalakok és a libbániai tűzvészben megsérült „nyomorultak” – irgalmát és szimpátiáját elnyeri. Ebben is Mikáél emberfiú mivolta mutatkozik meg, hiszen Krisztus az irgalmat gyakorolja, de nem jellemző, hogy az rá irányulna. Paradox módon Mikáél pontosan egyszerűsége miatt képes eljuttatni a szöveg szereplőit a halállal való megbékélés bölcs és boldog pozíciójába. Az együgyűség/egyszerűség a sancta simplicitas középkori eszméjével is összekapcsolható, számos szent kapja meg az „együgyű” jelzőt (így például: Együgyű Szent Pál és Krisztusért Együgyű Szent Izidor), mely eredeti „jelentésében az egyszerű, egy ügyre tekintő, nem ravaszkodó, hátsó gondolatok nélküli ember jelzője volt.”⁶⁴⁷ Mikáél is olyasvalaki, akit egy „ügy” foglalkoztat: a szeretet eszméje.

A félkegyelműség tehát nem feltétlenül jelent korlátozottságot, sokkal inkább arra utal, hogy a figurák világérzékelése eltér a többségétől. Ezt indikálja például, hogy Miskin és Mikáél kimondanak mindent, amit gondolnak, nem véve figyelembe a társadalom szabályait: például azt, hogyan illik viselkedni a hierarchiában magasabb pozíciót elfoglaló emberekkel. Miskin esetében ez az orosz elit világát jelenti, míg Mikáél esetében a libbániai papokat.⁶⁴⁸ Mindenre egyenlőként tekintenek: a koldusok, a betegek, a „nyomorultak”, az örültek számukra nem alacsonyabb rendűek, mint az „épek”. Mihail Bahtyin így fogalmaz Miskinnel kapcsolatban: „Mindenütt, ahol csak Miskin herceg megjelenik, az emberek közti hierarchikus határok egyszerre átjárhatóvá válnak, és benső kapcsolat keletkezik közöttük, a karneváli őszinteség válik uralkodóvá. Miskin személyiségének különleges tulajdonsága, hogy képes mindent, ami szétválasztja egymástól

⁶⁴⁵ PAP, *Megszabadítottál a haláltól*, 36.

⁶⁴⁶ HAVASI, *Dosztojevszkij szentjei*, 14–15.

⁶⁴⁷ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, Akadémiai, Budapest, 1967, 727.

⁶⁴⁸ Vö. Friedrich Nietzsche véleményével Krisztus jellemét illetően: „A kultúrát még hallomásból sem ismeri, ellene semmiféle harcot nem tart szükségesnek – s még csak nem is tagadja... Ugyanez érvényes az államra, az egész polgári rendre és társadalomra, a *munkára*, a háborúra – sohasem volt oka arra, hogy tagadja »a világot«, és soha nem volt fogalma a »világ« egyházi fogalmáról se... Épp a *tagadás* az, ami teljességgel lehetetlen számára”. NIETZSCHE, *Az Antikrisztus*, 54.

az embereket, és hamis komolyságot kölcsönöz az életnek, viszonylagossá tenni.”⁶⁴⁹ Ez megjelenik Mikáél viselkedésében is, aki számos alkalommal száll szembe – öntudatlanul – az intézményesült vallási szabályokkal és a hierarchiával. Ilyen értelemben „szelíd felforgatónak” nevezhetjük, mely tulajdonság ismét összecseng Miskin és a Krisztusért szent balgató figurájával: „A *félkegyelműt* olvasva joggal merülhet fel a kérdés: miért is kell Miskinnek mindenféle társasági életben, sokszor botrányos jelenetben oly gyakran részt vennie, és saját cselekedeteivel szintén újabb botrányt okoznia. A szent balgatókhoz hasonlóan [...] jelenlétével, viselkedésével, szavaival aktív reakciót vált ki hallgatóságából” – írja Havasi Ágnes.⁶⁵⁰

Miskin és Mikáél részvéte és irgalma mindenkire kiterjed, ezt pedig mindkettőjük esetében kihasználják a körülöttük lévőek. Aglaja, a Dosztojevszkij-regény egyik női főszereplője így fogalmaz Miskinnel kapcsolatban: „mindenki becsaphatja, aki csak akarja, és bárki csapja be, később mindkinek megbocsát”⁶⁵¹ Mikáél pedig Abimél atyának mondja a következőt, miután az megosztja vele, hogy a libbániai papok meg fogják bélyegezni és el fogják űzni, a bélyeg miatt pedig az emberek nem fognak többé szóba állni vele: „De én el fogom nekik mondani, hogy csak azért szereztem a bélyeget, mert hittem a libbániai papok próbájának. Akkor is el fognak kergetni? Nem lehet ez így! Ó, hogy is hihetnék én ilyen rosszat az emberekről! Hiszen akkor nem tudnék többet élni!!!”⁶⁵² Mindkét karakter esetében rendkívül fontos, hogy azok felé a mellékszereplők felé mutatják a legnagyobb szeretetet, akik szenvednek. Dosztojevszkij művében Miskin herceg azért könyörül meg Nasztaszja Filippovná, mert annyi szenvedést lát annak arcán – teszi ezt annak ellenére, hogy a nő többször faképnél hagyja az oltár előtt és megcsalja. Mikáélt szintén az emberek szenvedése hatja meg: ezért segít Elulnak és a „nyomorultaknak” is, és ezért annyira kedves neki Abimél arca. Havasi Ágnes pedig a következőt írja *A félkegyelmű főhőséről*: „A pozitív szépség hőstípusát képviselő Miskin herceg, a sztarec-figurák [...], valamint Aljosa Karamazov arra hivatottak, hogy a világosságot hordozzák, terjesszék és sugározzák ikonszerű jelenlétükkel a szereplők világában. [...] A bűnösöktől ugyanakkor mégiscsének elszigetelve, hiszen feladatuk alapvetően hozzájuk köti őket. E pozitív hősök magukban hordják a bűnben vállalt felelősség és közösség tudatát.”⁶⁵³ Fontos azonban kiemelni, hogy Mikáél képes bűnt elkövetni, ha ezzel megmentheti a körülötte levőket.

⁶⁴⁹ Mihail BAHTYIN, *A műfaj és szüzsé szerkezeti sajátosságai Dosztojevszkij műveiben*, ford. SZŐKE Katalin = Mihail BAHTYIN, *Dosztojevszkij poétikájának problémái*, ford. HETESI István – HORVÁTH Géza – KÖNCZÖL Csaba – SZŐKE Katalin, Gond Cura – Osiris, Budapest, 2001, 218.

⁶⁵⁰ HAVASI, *Dosztojevszkij szentjei*, 28.

⁶⁵¹ Fjodor Iljics DOSZTOJEVSKIJ, *A félkegyelmű*, ford. MAKAI Imre, Jelenkor, Pécs, 2002, 631.

⁶⁵² PAP, *Megszabadítottál a haláltól*, 205.

⁶⁵³ *Uo.*, 8.

Ezekkel a jellemvonásokkal szorosan összekapcsolódik, hogy Miskin és Mikáél is mindenki felé szeretettel fordul. „A herceget morál feletti, a morális megítélés szerint »rossz« emberre is kiterjedő szeretete teszi valami emberen túli eszmény Krisztushoz hasonlatos megtestesülésévé” – fogalmaz Tóth Marianna Miskinnel kapcsolatban.⁶⁵⁴ Mikáél szeretete szintén differenciálás nélkül árad minden emberi lény felé: legyen szó a kegyetlen Elulról, aki csak azért választotta Támánt lakhelyéül, mert ott a legszegényebbek az emberek, tehát ott találja a legtöbb szenvedést; vagy a libbániai nyerészkedőkről, akik megcsúfolják őseik szokásait, és ezzel Adonájt is. Mikáél ugyanígy viszonyul a narrátor által álnoknak és anyagiassnak ábrázolt papokhoz is. A regény elbeszélőjével ellentétben a papokat Isten kiválasztottjainak tartja, gonoszságukat pedig próbaként fogja fel: „Most már tudod, édes fiam, miért kiválasztottak a papok? Azért, édes fiam, hogy súlyos próbával Adonáj nevében ők válasszák ki a jót és a lelkeset a sokaság közül, hogy aztán arra hallgassanak.”⁶⁵⁵

Miskin és Mikáél többször is gyermekként, kisedekként aposztrofálódik a regényekben. A herceg figurája a gyerekekkel érti meg magát a legjobban: „idegenként mozog az anyagi világban, s csak a gyermekek társaságában érzi jól magát”⁶⁵⁶ Mikáélnak is fontos vonása a gyermekiség, amely nemcsak naiv hitében, hanem külsejében is megmutatkozik: „Zavara, alázatossága még férfiatlanabbá változtatták amúgy is gyermekes, karcsú külsejét, úgyhogy a papok felhúzták a szemöldöküket. Erős, férfias gondolkodásuk, szakállas képzeletük satnyaságnak látta a férfiban az asszonyiságot, s megvetette az ilyet.”⁶⁵⁷ A tűzvészben megsérült nyomorultak is hasonlóan vélekednek róla: „Ő, ez a szegény félgyerek, félasszony jövevény!”⁶⁵⁸ Miskin és Mikáél gyermekisége és naivitása abban is megmutatkozik, hogy képtelenek felismerni a bűnt, esetükben a szeretet túlmutat a morálon. Emiatt az amoralitás miatt a karaktereket egyfajta paradicsomi embereknek tekinthetjük, akik még nem ettek a tudás fájából: ezért „együgyűek”, és ezért nem ismerik az eredendő bűn fogalmát. „A bűnbeesés óta halandók vagyunk, de cserébe a hallhatatlanságért (amit elveszítettünk), erkölcsi tudást kaptunk, a jó és a rossz megkülönböztetésének tudását. Ez a bűnünk is: halandóságunk és erkölcsi tudásunk. Minden további bűnünk ebből következik” – fogalmaz Lichtmann Tamás.⁶⁵⁹ A paradicsomi lét a gyermekiséget is indikálja, mely gondolat

⁶⁵⁴ TÓTH, Jézus – *ahogyan Nietzsche látja*, 123.

⁶⁵⁵ PAP, *Megszabadítottál a haláltól*, 182–183.

⁶⁵⁶ TÓTH, Jézus – *ahogyan Nietzsche látja*, 123.

⁶⁵⁷ PAP, *Megszabadítottál a haláltól*, 160.

⁶⁵⁸ Uo., 173.

⁶⁵⁹ LICHTMANN, *Az igazságkereső. Pap Károly*, 197. Mikáél szempontjából az is jelképes lehet, hogy ahogy már említettem, csak a Teremtés könyvéig jut el a bibliaolvasás során.

az *Azarel* című regényben ugyancsak megjelenik.⁶⁶⁰ Ezzel a gyermeki, paradicsomi állapottal természetesen jár együtt a szexualitás nélküli élet, mely mindkét figura esetében meghatározó (azzal együtt, hogy Miskin meg kíván házasodni, de nem az erotikus vágy miatt, hanem mert Nasztaszja szenvedését kívánja „megváltani”).

Mikéél jellemzése során a gyermekség mellett a nőiesség is többször megemlítődik, ahogy ezt a korábban citált idézetek is mutatják. Pap Károly főhőseinek visszatérő problémája nőies voltuk: Azarel Gyuri figurája is számos nőies vonást hordoz, ami rendkívül zavarja – ez a belső konfliktus például az *Azarel Pestre érkezik* című novellában is megjelenik: „Igen, túlságosan az anya! Ez veszedelmes! A férfigyermek, aki sok nőt örököl”⁶⁶¹ Az *Átváltozás* című elbeszélésében pedig a főhős, Kari ténylegesen felveszi halott anyja ruháit, akire vonásaiban is nagyon emlékeztet, és így megy el édesapját meglátogatni: „Anyám akarok lenni minden idegszállammal, anyám menyasszonykori életét akarom élni”⁶⁶² Azonban azt is fontos kiemelni, hogy a női(es)ségnek nem csak negatív konnotáció tulajdonítható a szerző műveiben: a szeretet gyakorlása többnyire a nőalakokhoz kapcsolódik.⁶⁶³ A férfi szereplők mintha képtelenek lennének ennek az érzelmnek a kimutatására. „Az anyai világ ígérete Pap Károly számára az volt, hogy szabaddá válik az Apai Törvénytől, mely ellen lázadt, még úgy is, hogy lemond saját férfi-voltáról” – írja Clara Royer.⁶⁶⁴

A következő vonás, mely a két regény főszereplőit összekapcsolja, a betegség, mely Friedrich Nietzsche értelmezése szerint összefüggésben van a gyermeki jellemmel. „Miskinnél [...] a gyerekesség szoros kapcsolatban van epilepsziás voltával, s Nietzsche is [...] az *epileptikus* neurózissal magyarázza Jézus

⁶⁶⁰ „[Az udvaron] [i]nnét vagy onnét, bármikor felhallatszhatott anyám vagy apám hangja, egy-egy »Ádám hol vagy«, amely a játékok paradicsomkertjében bolyongó gyermekségemet ugyancsak gyakran és bőven szokta figyelmeztetni az örökös és szigorú felügyelet szűgyenére és félelmére. Az Őrnak, vagyis apámnak, és angyalának, vagyis anyámnak a hangja ilyenkor meg nem annyira a Tudás fájától óvott, mint inkább csak az Élet fájától, vagyis a szenvedélyes játéktól. De nem ugyanaz volt az átka mind a kettőnek, a Tudásnak és a szenvedélyes Életnek?: a meztelenség, amelyre szűgyennel és félelemmel döbbsentem rá anyám vagy apám konyhaablakból kiáltó hangja hallatára, csakúgy, mint első ösatyám, Ádám, mikor paradicsoma felett megdördült az Előhim hangja? Még a szöveg is majdnem ugyanaz volt, csupán gyermekségemhez profanizálódtak az ősi szavak: gyerek, hol vagy?” PAP, *Azarel*, 107.

⁶⁶¹ PAP, *Azarel Pestre érkezik*, 331.

⁶⁶² PAP Károly, *Átváltozás* = Uő., *Novellák*, I., 286.

⁶⁶³ Ugyanakkor tévedés lenne azt állítani, hogy csak pozitív női alakokkal találkozhatunk Pap Károly életművében. Ez egyrészt Azarel Gyurka édesanyjára sem igaz, hiszen anyai szeretete nem feltétel nélküli. Másrészt a szerző számos más novellájában is találhatunk negatív nőfigurákat, például a *Megbélyegzett* vagy a *Mosogatórongy* című írásaiban.

⁶⁶⁴ ROYER, Az *átváltozás* Pap Károly műveiben, 42.

infantilizmusát” – írja Tóth Marianna.⁶⁶⁵ De az epilepszia összekapcsolása az idiotizmussal még korábbról eredeztethető: „A szent bolond típusához kapcsolt betegség az epilepszia, amire a 19. században úgy tekintettek, mint az idiotizmus egy formájára.”⁶⁶⁶ Ebből a definícióból táplálkozik az epilepsziás főhőssel dolgozó Dosztojevszkij-mű címadása, mely a magyar fordításban kevésbé kifejező (*A félkegyelmű*), azonban oroszul világosan látható: *Идиот* (Idiot).⁶⁶⁷ Nem lehet véletlen, hogy a betegség Pap Károly művében is feltűnik. A kötet értelmezői közül volt, aki felfigyelt Mikáél beteges voltára,⁶⁶⁸ azonban tudtommal az epilepszia nem került szóba. Több jel mutat arra, hogy Miskinhez hasonlóan Mikáél is epilepsziás. Ezek közé tartozik a gyakori „bódult” állapota: „Valahányszor táncolt vagy imádkozott, mindig így volt, ha anyját vagy övéit hirtelen meglátta: mintha ez egy kedves, jó asszony volna, de nem az ő anyja. Valahol egészen másutt volt az elébb”,⁶⁶⁹ a folytonos elájulás: „inogni kezdett az egész templom, és betemetett mindent a sötétség”,⁶⁷⁰ a szó bennakadása és a fogvacogás: „Jah - - - Jah - - - Jah - - - motyogta, s nyelve hiába ágaskodott, ez a szó úgy feküdt előtte, mintha kőből lett volna [...] A halászok hallották, ahogy fogai össze-összevacognak, végre kimondta a szót: Jahve, ekkor szája nyitva maradt, szeme is felnyílt”.⁶⁷¹ A szöveg végén pedig az epilepszia egyik legegységesebb jele is feltűnik, a száj habzása: „a három arc egyre messzibbre megy, s ő, habár valójában egy helyben áll, mintha futna utánuk, egyre gyorsabban, majd kimerülten ugyanazon helyes összeesik, s vékony hab lépi át szája szélét”.⁶⁷² A regény zárlatában a „nyomorultak” ismerik fel, hogy Mikáélnak „eskórja” lehet, ami archaikus kifejezés az epilepsziára.

Végezetül elmondható, hogy a két figura, Miskin és Mikáél abban is hasonlít, hogy mintha önmagukban nem léteznének, mindkettőjüknek szükségük van egy másik, kiegészítő szereplőre. *A félkegyelműben* Miskin ellenpárja Rogozsin Parthén – ennek szövegszerű jelzése keresztjeik kicserélése, mely orosz szokás a testi-lelki jóbarátságot jelöli. A cselekmény végén a mindkettőjük által szeretett

⁶⁶⁵ TÓTH, Jézus – ahogyan Nietzsche látja, 127. (Kiemelés tőlem: M. T.)

⁶⁶⁶ *Uo.*, 123.

⁶⁶⁷ A címnek más konnotációi is lehetnek: „A regény orosz nyelvű címét (Идиот) a görög eredetű szó mögött rejlő jelentéssel (elkülönülő, magányos, aki egyedül van) hozzuk összefüggésbe.” HAVASI, *Dosztojevszkij szentjei*, 24.

⁶⁶⁸ „A regény, ez a prózára szorítkozott költészet, kétféleképp lendült története folyamán poétai magaslatokra. Ahogy Tolsztojnál, a vitális értékek boldog tudatában viszonylag sértetlen őrzött humánus értékrend fennmaradása jegyében, vagy – ahogy az öreg Tolsztojnál és a mindenkor Dosztojevszkijnél – a neurózis állapotában” – fogalmazott Bata Imre. BATA, *Pap Károly: Azarel*, 263.

⁶⁶⁹ PAP, *Megszabadítottál a haláltól*, 77.

⁶⁷⁰ *Uo.*, 223.

⁶⁷¹ *Uo.*, 46., 48.

⁶⁷² *Uo.*, 240.

nő, Nasztaszja meggyilkolása után is egymás mellett fekszenek, ezáltal is kifejezve összetartozásukat. Fontos mozzanat azonban, hogy a tettet nem Miskin hajtja végre, hanem Rogozsin, ezzel is jelezve, hogy a hercegtől távol áll mindennemű erőszak gyakorlása. Ugyanez igaz Mikáélre is, „[a]lakjának társadalmi, történeti aktualitását, mintegy kiegészítésként mindig egy második személy hordozza.”⁶⁷³ Mikáél ellenpárja a látszólag szeretetnélküli Áhel; majd a gazdag, kegyetlen Elul; ezután az eleinte mindenki iránt megvetést, gyűlöletet érző Tekijáhu; később pedig a papság és az írás képviselője, a fia elvesztésétől szenvedő, bezárkózó Abimél.

Ahogy jeleztem korábban, több kritikus is kiemelte, hogy Mikáél a fentebb tárgyalt vonásai miatt nem feleltethető meg fenntartások nélkül Jézus figurájának. E kritikai észrevételek egy része szerint e szereplő nem tudatosan vállalja tetteit, hiányzik belőle – Németh László már citált szavaival élve –, a „szellem szabad részvéte”, ami Krisztusra jellemző. Véleményem szerint a szerzőnek nem is volt célja, hogy a hagyományos Jézus-képhez hasonlót alkosson, hiszen Mikáélben a miskini „idióta” alakját írja újra. Friedrich Nietzsche elgondolásában azonban ez a Jézus a „valódi”, nem csak egy alakmás. Véleménye szerint az evangelisták torzították el az eredeti Jézus-képet. A filozófus értelmezésében Krisztus nem isten-, hanem emberfia, ily módon csodát nem tud tenni, de az életével, a többi emberhez való viszonyával példát tud mutatni. Ahogy azt korábban jeleztem, Dávidházi Péter *„Betegség, melynek Jézust köszönhetjük”* című tanulmányában felveti annak a gondolatát, hogy Pap Károly *Zsidó sebek és bűnök* című műve, illetve annak Németh László tollából származó értelmezése is meríthetett Friedrich Nietzsche gondolatvilágából.⁶⁷⁴ Ez a megállapítás véleményem szerint a *Megszabadítottál a haláltól* című regényre is állhat. A következőkben ezt a feltevést vizsgálom meg.

5.2.3. A harcképtelen Jézus alakja és a kereszténység intézményesülésének kritikája: Nietzsche-hatás?

Friedrich Nietzsche – többek között – *A félkegyelműből* merített ihletett *Az Antikrisztus* című művéhez.⁶⁷⁵ A továbbiakban az említett írásban vázolt Krisztus-képet kívánom bemutatni, mert véleményem szerint Pap Károly regénye számos ponton párhuzamba állítható *Az Antikrisztussal*: például visszhangozza az abban vázolt Jézus-képet és Nietzschének a vallás intézményesüléséről megfogalmazott kritikáját. A századforduló után a német filozófus gondolatai jelentős hatást gyakoroltak a magyar kulturális életre: „Nietzsche halála után elementáris erővel tör ki a magyar Nietzsche-láz, s a korszak legkiválóbb magyar

⁶⁷³ BENÉY, Pap Károly, 70.

⁶⁷⁴ DÁVIDHÁZI, *„Betegség, melynek Jézust köszönhetjük”*, 193–235.

⁶⁷⁵ Tolsztoj művei mellett. TÓTH, *Jézus – ahogyan Nietzsche látja*, 191.

gondolkodói érzik szükségét (pro vagy kontra), hogy reagáljanak a Nietzsche-jelenségre. A 20. század első másfél évtizedében nagyrészt Nietzsche tartja mozgásban a magyar szellemi életet.⁶⁷⁶ Habár *Az Antikrisztus* című műnek nem készült magyar fordítása Pap Károly életében, Nietzsche kereszténységképéről viszont a századfordulótól kezdve több írás is napvilágot látott.⁶⁷⁷ Pap Károly azonban akár eredetiben is olvashatta *Az Antikrisztust*, hiszen tudhatott németül: Sopronban nőtt fel, a *Pester Lloyd*-ban németül is jelentek meg novellái,⁶⁷⁸ ráadásul Bécsben is élt egy ideig.⁶⁷⁹ A másik meghatározó érv amellet, hogy az író ismerhette Nietzsche munkásságát, Németh László barátsága. Németh számára Nietzsche gondolatvilága egyértelműen meghatározó volt.⁶⁸⁰ *Emberi színjáték* című művében világosan tetten érhető a Nietzsche-hatás. Németh 1928-ban, éppen a *Megszabadítottál a haláltól* születésével egyidőben, kezdte el írni az említett regényt. „Szellemi magára találását [...] attól a pillanattól számította, amikor [...] első jelentős regénye, az *Emberi színjáték* írása közben kiszabadult a szentséget és az üdvösségvágyat beteges (neuraszténias) okokra visszavezető ironikus szemlélet perspektívájából, amellyel ifjú racionalistaként a maga belső ösztönzéseit akarta letorkolni, s öntörvényűen [...] a betegség védőburkában készülődő magasabb törekvéshez pártolt”.⁶⁸¹ Németh László úgy érezte, hogy Pap a *Megszabadítottál a haláltól* című könyvével az ő „*Színjátéka* alapeszméihez ért el”.⁶⁸² Az *Emberi színjátékban* két ízben is konkrét utalás történik Friedrich Nietzsche-re,⁶⁸³ illetve Ernest Renan *Krisztus élete* című kötete is

⁶⁷⁶ LACZKÓ Sándor, *Nietzsche első magyar olvasatai = Don Quijote.hu – avagy a filozófia vándorútjai: tanulmányok és egyéb írások Csejtei Dezső tiszteletére 60. születésnapja alkalmából*, szerk. KISSNÉ NOVÁK Éva – LACZKÓ Sándor, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, Szeged, 2011, 157.

⁶⁷⁷ Lásd: Szlávik Mátyás: *Nietzsche úri morálja és a kereszténység*; Vethéssy József: *Nietzsche és a kereszténység*; Szász Béla: *A felsőbb ember és az embernek fia. Nietzsche és Jézus erkölcstana*; Gesztelyi Nagy László: *Nietzsche felfogása a vallásról és a kereszténységről*. Forrás: LACZKÓ Sándor, *A magyar nyelvű Nietzsche-irodalom bibliográfiája 1872-től 1995-ig (közelítés) = Nietzsche-tár. Szemelvények a magyar Nietzsche-irodalomból 1956-ig*, szerk. KÓSZEGI Lajos, Pannon Pantheon, Veszprém, 1996, 567., 568., 570.

⁶⁷⁸ Például: PAP Károly, *Der Dichter und der Fisch*, Pester Lloyd 1938. november 16., 3. vagy PAP Károly, *Erinnerung aus der Kinderzeit*, Pester Lloyd 1939. július 21., 3–4.

⁶⁷⁹ LICHTMANN, *Pap Károly*, 20.

⁶⁸⁰ „Németh munkássága nemcsak bővelkedik nietzschei motívumokban, hanem többször név szerint is utal rá, egyetértve vagy vitatkozván vele, s már a *Két nép* megírása előtti évben (1934) úgy jelöli ki helyét az újkori német filozófia történetében, hogy abból legalábbis néhány fő művének ismeretére következtethetünk” – írja DÁVIDHÁZI Péter. DÁVIDHÁZI, „*Betegség, melynek Jézust köszönhetjük*”, 224.

⁶⁸¹ *Uo.*, 203.

⁶⁸² *Uo.*, 209.

⁶⁸³ Lásd: „Ő [Vladár tanár úr] különben nem sokat törődött velük, de lelkesedett a renaissance pápaiért, ami nem volt kis dolog egy református főgimnáziumban. Amennyire a tanterv megengedte,

megemlíti⁶⁸⁴ – éppen az a könyv, amellyel szemben Nietzsche megfogalmazta kritikáit *Az Antikrisztus*ban. Számos más, történetbeli párhuzam is összekapcsolja Németh regényét *Az Antikrisztussal*: az antihierarchikus Krisztus-képtől kezdve⁶⁸⁵ Boda Zoltán, a főszereplő Nietzsche szerint Krisztusra is jellemző „idegrendszeri érzékenyséig”,⁶⁸⁶ azonban a terjedelmi korlátok miatt ennek részletes elemzésére nincs mód. Dávidházi Péter emeli ki, hogy Pap Károly és Németh László esetében „egy-egy közös gondolatuk eredetét kutatva [...] nem tudjuk megmondani, hogy hajnalig tartó beszélgetéseikben melyikük sugallta a másiknak, ki kitől vette át, s a kölcsönhatás éppen melyik irányban volt erősebb.”⁶⁸⁷ Véleményem szerint ez a Nietzsche-hatásra is igaz lehet.

Nietzscht is elcsöpögtette, persze anélkül, hogy a forrást megnevezte volna, mert Nietzsche-ről az igazgató úr csak azt tudta, hogy belebolondult a teóriáiba, s Krisztus keresztje alatt azt ordította: »Ki vagy te, Isten vagy ember?« Ez a megbolondult Nietzsche alkalomadtán jó érv lehetett az igazgató úr világnézete mellett, de nem volt tanácsos érv-voltából kiforgatni, különösen nem Vládár tanár úrnak, akinek a nélkülözhetetlen minősítésétől függött a fölmentése.” NÉMETH László, *Emberi színjáték*, Magvető, Budapest, 1979, 180., és: „S az örök összefüggések halottak? kérdezte önkéntelen tréfás éllel Zoltán. – Jól mondod, ember, halottak, tüzelt föl Frölich. Ez a nagyszerű, hogy halottak. *Halottak, mint Isten* és a matematika. Az élet a legnagyobb merénylet Isten ellen.” *Uo.*, 230. (Kiemelés tőlem: M. T.) Németh László kötetére Kabdebó Lóránt hívta fel a figyelmem, amit ezután is köszönök.

⁶⁸⁴ „[Boda Béla, Boda Zoltán apja] [f]ölkapaszkodott a nyaktörő padláslépcsőn, előkereste könyvei közül Renan Jézus életének egy régi, csodálatos rosszul fordított példányát, s azzal állított be az első szobába. – Nézd, fiam, ha érdekel, mondta, s Zoltánnak nem volt szíve azt felelni, hogy nem, nem érdekli, de a sarokba állította, s bele sem nézett.” *Uo.*, 258. Szimbolikus lehet, hogy Boda Zoltán végül nem olvassa el Renan könyvét.

⁶⁸⁵ Boda Béla, a főszereplő apja azért nem lehet tisztelendő atya, mert a „szegények oldalára állt” (hogy ez pontosan mit jelent, nem tudjuk meg a regényből). Boda Zoltán pedig nem tesz különbséget bolondok, szegények, sérültek és gazdagok között, és Krisztusról is így fogalmaz: „harmadik születésnapunkra már porcelándisznót kapunk, s apánk-anyánk tanít ki rá, hogy a disznó hátán levő rés: az erény s a jövő. A derék Izsák milyen olcsó kis kompromisszumot húzott ki a zseb-kendőjéből, melybe a beteg orrát s a zavarát szokta eltemetni: Krisztus nem akarta, hogy rabjai legyünk a gondjainkban. Mértékletességre int a hangyaságban. De ha Jézus ezt akarja mondani, ezt is mondja. Milyen világosan áll most Zoltán előtt ez a mondas. Nem, Izsák tisztelendő úr, ez nem azt jelenti, hogy »a pénz még nem minden«. Ez a mondas éppúgy nem fér össze a porcelándisznóval, ahogy *Krisztus nem fér össze a társadalommal*.” (Kiemelés tőlem: M. T.) *Uo.*, 526.

⁶⁸⁶ „A betegsége óta furcsa változáson ment át. Megtört a jég, s csillanó tócsákban cuppant föl az érzékiség világtükröző vize. Az érzékszervei több gyönyörűséggel tapadtak a teremtsé, mint eddig. Előbb szintelen szolgálai, néma máglyarakói voltak az örökös lobogásra kárhozott agynak, most külön is megelégedtek. A körterem függőlámpaernyőjén nekibuzdult szem beletorkoskodott a világ színeibe. A kiöntött vízen hanyatt eső fényt kiszakította összefüggéseiből, külön fénylő folt lett, amelyet gyönyörűség nézni. Az ápolónő hangján fölgerjedt füle értelmetlenül is gyönyörködött a játékos olasz szóban. Szagolgatta az orvosságos üvegét, cirógatta a friss ágyneműt, s örült ezeknek az »én« fájdalomtól leszakadt érzékeléseknek, édes kibúvót sejtett meg itt, amin át egérutat nyer a sorsa elől.” *Uo.*, 223.

⁶⁸⁷ DÁVIDHÁZI, „*Betegség, melynek Jézust köszönhetjük*”, 211.

Természetesen a Pap- és Nietzsche-szövegekben található egyezések a közös forrásból, *A félkegyelműből* is adódhatnak, azonban egyes gondolatok, melyek csak *Az Antikrisztus*ban olvashatók, a *Megszabadítottál a haláltól*ban is visszaköszönnek – így például a papsággal szemben megfogalmazott, korábban már említett kritika, mely a szerző *Zsidó sebek és bűnök* című esszéjében is fellelhető. Emellett azonban fontos hozzátenni, hogy a két szöveg modalitása különböző: Pap regényében és vitairatában a „gyengeség” és „szelidség” üdvözlendő vonások, szemben Nietzsche művével, melyben a szerző ezeket a tulajdonságokat negatívként fogja fel.⁶⁸⁸ Továbbá a magyar író művére az elesettek, szegények segítségének gondolata is jellemző, mely szintén távol áll Nietzsche arisztokratikus gondolatvilágától. Véleményem szerint, ha közvetlen hatás nem is mutatható ki, *Az Antikrisztus* akkor is adhat olyan szempontokat az elemzéshez, melyek továbbgondolásra érdemesek.

Nietzsche Dosztojevszkij „idióta” fogalmát viszi tovább írásában, melyben, ahogy említettem, többek között Ernest Renan Krisztus-értelmezését kritizálja, főként az ellen tiltakozva, hogy Renan Jézust hősként, forradalmárként ábrázolja:

Renan úr [...] Jézus típusának magyarázatához azt a két legalkalmatlanabb fogalmat vezette be, ami egyáltalán csak elképzelhető: a zseni fogalmát, valamint a hőst („héros”). De ha van valami, ami velejéig antievangelikus, akkor a hő fogalma az. Ösztönné itt pontosan az vált, ami minden küzdelem s a bármiféle harcban való önmegtapasztalás ellentéte: a szembeszállás képtelenségéből lesz itt morál („ne álljatok ellene a gonosznak”).⁶⁸⁹

A Dosztojevszkij, Nietzsche és Pap által megrajzolt Jézus-kép szemben áll a Renan által is képviselt, hagyományos értelmezéssel: mindhárom Krisztus-alak(más), akiről az említett szerzők műveiben olvashatunk, passzív, harcra képtelen, gyermekszerű és/vagy nőies. Nietzsche a passzivitást a kereszténység alapjává emeli: „A keresztényt nem »hit«-e különbözteti meg: a keresztény cselekszik, abban más, hogy másként cselekszik. Sem szóban, sem a szívében nem áll ellen annak, aki vele szemben rossz. [...] Senkire sem haragszik, senkit sem becsül le.”⁶⁹⁰ A passzivitás mellett, és attól egyáltalán nem függetlenül, a nietzschei Jézus-alak másik fontos tulajdonsága az amorálisitás. Nietzsche értelmezése szerint Jézus „amorális idióta”: amorális annyiban, amennyiben túl van minden morálon (hiszen nem különbözteti meg a jót és a rosszat, hanem mindenkit ugyanúgy szeret), s így felülírja a zsidó vallás bűnösségről és büntetésről alkotott elképzelését; idióta

⁶⁸⁸ Például: „Mi jó? – Mindaz, ami az emberben növeli a hatalom érzését, a hatalom akarását, növeli magát a hatalmat. Mi rossz? – Mindaz, ami a gyengeségből fakad.” NIETZSCHE, *Az Antikrisztus*, 9.

⁶⁸⁹ *Uo.*, 48.

⁶⁹⁰ *Uo.*, 55.

pedig azért, mert saját világában él, a realitás elől egy álomvilágba menekül.⁶⁹¹ Tóth Marianna értelmezésében a Nietzsche által kifejtett amorálisitás a következőképpen kapcsolódik a dosztojevszkiji-tolsztoji világhoz:

[A] perszonalis, a személyiség határait átívelő szeretetegységnek az eléréséhez, mely Tolsztoj és Dosztojevszkij számára a keresztény eszményt jelenti, miskini idiótaként túl kell jutni a morálon, még érzületben sem ellenállva a gonosznak. Ezért lesz az amorális idióta, akinek nincs fogalma a gonoszságról, mert a teljességet, az egységet érzi és éli, a nem-ellenállás Tolsztojnál is következetesebb végrehajtója, hiszen »gonosz« fogalom híján, a misztikus egységet tapasztalva, a szeretetegységben mindenkivel eggyé válva képtelen az ellenállásra. Így Nietzsche Tolsztoj szavait átvéve, de még szorosabban a Dosztojevszkij-féle idiótatípushoz kapcsolódva írja, hogy e típus számára a boldogság egyet jelent a békével.⁶⁹²

Ez az értelmezés a *Megszabadítottál a haláltól*ra is igaz lehet, hiszen Mikáél az, aki segít elérni az apaalakoknak a boldogság és a béke állapotát.

A filozófus nemcsak az evangelistákkal, hanem a papokkal szemben is erős kritikát fogalmaz meg művében, legyenek azok zsidók vagy keresztények: „A zsidóságban és a kereszténységben hatalomra vágó [...] emberfajának életfontosságú érdeke, hogy az emberiséget beteggé tegye, s hogy a »jó« és »rossz«, az »igaz« és »hamis« fogalmát egy életveszélyes és a világot rágalmazó értelemben fordítsa át.”⁶⁹³ A papok általi írásmagyarázat hiteltelensége Pap első regényében is megmutatkozik. A kötetben egyedül a róluk szóló szövegrészben fedezhető fel a narrátori és szereplői nézőpont explicit különbsége.⁶⁹⁴ míg Mikáél hisz a papok kiválasztottságában, addig a narrátor negatívan ábrázolja őket. Az ő perspektívájából nézve anyagiasak, és nem Abimél lelki és mentális épsége miatt aggódnak, hanem attól félnek, hogy ha a férfi választ magának egy új utódot, akkor nem ők öröklik a vagyonát. Elsősorban a főpap alakja az, akit megérint Abimél és Mikáél közös története, és aki felismeri, hogy szeretetük valódi. Azonban ez a meghatódottság csak részben tudja eltéríteni társai tervétől, hogy szentségtöréseikért és Abimél haláláért megbüntessék Mikáélt. Ezek közül a szentségtörések közül

⁶⁹¹ Nietzsche szerint ezt a karaktert a következő jellemzi: „[M]enekülés a »megragadhatatlanba«, a »felfoghatatlanba«, akarat, amely szemben áll minden formulával, minden idő- és térfogalommal, mindazzal, ami szilárd, ami szokás, intézmény, egyház; egy olyan világban való otthonlét, amely már semminemű realitással sem érintkezik, egy már csak »benső« világ, »igaz« világ, »örök« világ... »Imé, az Isten országa ti bennetek van.«” Uo., 49.

⁶⁹² TÓTH, Jézus – ahogyan Nietzsche látja, 133.

⁶⁹³ NIETZSCHE, *Az Antikrisztus*, 39.

⁶⁹⁴ Általában a narrátori szólam, ahogy Gintli Tibor rámutat, gyakorta alkalmazza az átélt beszédet, így arra lehet következtetni, hogy a narrátori perspektíva a szereplői perspektívához közelít. GINTLI, *Kulturális hagyományok átértelmezése*, 194.

az egyik az, hogy Mikáél a papi réteg kiváltságát, a Szentírás értelmezését öntudatlanul kritikával illeti: „»Betegek, csonkák, megsebzettek nem dolgozhatnak Adonáj hajlékán.« Mikáél ezt a hivatalos olvasatot utasítja el, amikor Abimélhez intézve szavait retorikus kérdésével egy gyökeresen eltérő, metaforikus értelmezés mellett érvel: »Mondd vajon: Móseh atyánk nem a lélek nyomorultjaira értette-e a szentélyépítés tilalmát?«» – írja Gintli Tibor.⁶⁹⁵ Továbbá a főhős a Biblia olyan értelmezését javasolja, melyben a papok és a „nyomorultak” együtt vesznek részt, hiszen mindannyian Isten teremtményei, tehát akkor lesz a magyarázat teljes, ha együtt értelmezik az írást. Ez a gondolat radikálisan eltér az intézményesült vallási gyakorlatoktól. A szentiratok átértelmezésének igényére már korábban is akad precedens a szövegben: Gintli Tibor erre többek között azt a példát hozza, amikor Esijél, Tekijáhu apja a saját szemszögéből interpretálva a Tóra tanítását azt mondja fiának, hogy amiként a feláldozott barmokon sem lehet iga nyoma, úgy az Adonájnak szánt emberen sem lehet: „a halálra ítélt apa itt a koldusok minden kötöttségétől mentes életére vonatkozó intést olvas ki a törvény szövegéből”⁶⁹⁶ De a Szentírás értelmezésének kritikájaként értelmezhetjük azt is, hogy Mikáél csak a Teremtés könyvéig ismeri a Bibliát, tehát nincs tisztában annak további tanításaival, mégis ő tudja a leghitelesebben gyakorolni a szeretet elvét a regényben, szemben a „kiválasztott” papokkal – ez a vonása is „paradicsomi emberségét” erősítheti. Ahogy Pap Károly legtöbb művében, ebben az esetben is a vallás intézményesült formájának megkérdőjelezése történik, és a hagyomány sajátját, emberivé tevésének kérdése kerül a középpontba.

Nietzsche a megváltás kérdését is érinti írásában: „Az »örömhír« épp az, hogy nincsenek többé ellentétek; a Mennyeek Országa a gyermekeké; a hit, amely ebben hangot kap, nem olyan hit, melyhez harcolva jutottak el, – kezdetektől fogva jelen van, ez úgymond a szellemibe visszahátrált gyermekesség (sic!).”⁶⁹⁷ A német filozófus szerint a túlvilági életbe vetett boldogság képze is az evangélisták, s főként Pál eltorzított értelmezői eljárásából származik, véleménye szerint ugyanis Jézus az evlági boldogságot hirdeti. „A Megváltó élete ez a gyakorlat volt, nem egyéb – halála sem volt más”⁶⁹⁸ – ezt a gyakorlatot követhetik azok, akik ténylegesen keresztényeknek vallják magukat, tétélezi Nietzsche. Krisztus a viselkedésével hoz „megváltást”, nem pedig a földi életen túla ígéri azt. Mikáél is hasonlóképp cselekszik: azzal, hogy lélek szerinti fiává lesz a már említett apaalakoknak, azok benne „támadnak fel”: „feltámadott az én fiam, e fiú lelkében támadott fel,

⁶⁹⁵ Uo., 187.

⁶⁹⁶ Uo.

⁶⁹⁷ NIETZSCHE, *Az Antikrisztus*, 53.

⁶⁹⁸ Uo., 55.

s föltámadtam én is benne”⁶⁹⁹ – mondja Abimél Mikáélról. Ez az elképzelés is kapcsolatba hozható *Az Antikrisztus* Jézus-értelmezésével: Mikáél – Nietzsche Jézusához hasonlóan – cselekedeteivel tud példát teremtetni, és teremti is. Ez mutatkozik meg abban, mikor a „nyomorultak” önszántukból segítenek neki keresztet ácsolni: „S a gerendákat cipelve, nemcsak hogy egyre tovább túrték a rúgásokat s ütések, hanem még ők maguk fűszerezték ezeket durva tréfákkal, [...] míg a durva szolgák meglágyultak e megvetett népség otromba, neveltető alázatosságától, s hagyták őket, hadd cipekedjenek a gerendát hordó Mikáél nyomában.”⁷⁰⁰ Gintli Tibor emeli ki, hogy Mikáél esetében kölcsönös megváltásról beszélhetünk, mely távol áll az Újszövetség messiás-képétől: „a nyomorultak osztoznak Mikáéllal a kereszttácsolás vétkében, így valójában a kölcsönös szeretet révén egymást váltják meg a bűntől.”⁷⁰¹ A „nyomorultak” továbbá egymásnak is adnak ételt, pedig mindannyian éheznek, így maguk között is irgalmat gyakorolnak. Mikáél tehát a hagyomány Jézusával ellentétben nem hozhat a klasszikus értelemben vett megváltást, de nem azért, amit a kritikusai állítottak, miszerint „félkegyelmű ahhoz, hogy az emberiséget megváltsa”. Mikáél nem túl együgyű a megváltáshoz, hanem saját életével mutat mintát ahhoz, hogyan lehet embertársainkat szeretve élni, és az embertársak szeretetétől „megváltódni”. Az ő szövetsége ember és ember közötti szövetség, alapja pedig a kölcsönös szeretet. Ezt a messiásképet Martin Buber már tárgyalt elképzeléseivel is érdemes összevetni, aki szerint a Messiás az evilági megváltást hozza el, nem pedig egy másik világhoz kapcsolja azt.⁷⁰²

5.3. A két hagyomány vegyülése: műfajiság, nyelvezet

Amint a fenti példák is mutatták, a két kultúrkör összefonódása elsősorban a műfajiságban, a héber bibliabéli és újszövetségbéli intertextusok párhuzamos használatában és a mindkét forrásból táplálkozó nyelvezetben érhető tetten. *A Megszabadítottól a haláltól* gyakorlatilag a két testamentum összes műfaját⁷⁰³ felvonultatja: azokat az elbeszélésformákat, melyek mindkét szövetségre jellemzők, és külön kiemelendők közülük az újszövetségi evangéliumok; a bölcséleti műfajokat (közülük is leginkább a közmondásokat); a példázatokat; a zsoltárokat, melyek elsősorban a zsidó valláshoz tartoznak, és más imákat.

⁶⁹⁹ PAP, *Megszabadítottól a haláltól*, 218.

⁷⁰⁰ *Uo.*, 237.

⁷⁰¹ GINTLI, *Kulturális hagyományok átértelmezése*, 191.

⁷⁰² Lásd: LÖWY, *I. m.*, 78.

⁷⁰³ A felsorolás alapja: SZALAI András, *Bibliai műfajok értelmezése*, Apológia Kutatóközpont, 2016. március 08., hozzáférés: <http://www.apologia.hu/keresztenyseg/biblia-1/bibliai-mufajok-ertelmezese/> (2025. 04. 20.)

Az Újtestamentum elbeszélései közül a kötet szempontjából az evangéliumok a legmeghatározóbbak. Erre már Németh László is rámutatott, mikor a *Nyugat*ban elsőként megjelent négy Mikáél-részletet egy új evangélium négy fejezetének tekintette.⁷⁰⁴ Az evangéliumhoz hasonlóan fontos szerephez jut a példázat műfaja is: „A történet- és alakformálást érintő példázatszerűség mellett ebben a művében olyan rövidebb, szereplők által előadott szakaszok is előfordulnak, melyek szorosabb értelemben a példázat műfajába sorolhatók” – írja Gintli Tibor.⁷⁰⁵ Ez leginkább a Tekijáhuval töltött vándorlásról szóló részekben érhető tetten – Tekijáhu története maga is parabolajellegű, alakja, a „kalásztépő” is példázatbeli zsáneralak, ahogy a fejezet elején már említettem. Emellett különböző bölcséleti műfajok is megjelennek a regényben, így például a közmondásra emlékeztető bölcsességek: „Hogy menjen be a házba, aki már elfordul a küszöbötől is?”⁷⁰⁶ – kérdi Esijél fiát, Tekijáhut.

Számos, zsoltár vagy zsoltárra emlékeztető szövegrész is szerepel a kötetben. A zsoltárimitációk teljes egészében kitaláltak – ezek a dalok elsősorban Mikáél, Tekijáhu és Esijél, Tekijáhu apja szájából hangzanak el, és a hálaadó, magasztaló és panaszkodó zsoltárokat imitálják, felhasználva a műfaji elvárásokat: így a gondolatritmust, az ismétlést és a szembeállítást.⁷⁰⁷ Azonban számos olyan zsoltár szerepel a műben, amely tartalmilag megegyezik a héber Bibliabéli forrásával, és szinte változatlan formában szerepel: így például a „Magasztallak, Uram...”, az „Elfáradtam sóhajtozásaimban...”, illetve a „Megszabadítottad a lelkemet a haláltól...” kezdetű – a kötet címét is inspiráló –, a Zsoltárok Könyvéből származó dalok. Külön kiemelendő az első fejezetben szereplő, „Kelj fel, Jisáj fia...” kezdetű zsoltár, mely Lichtmann Tamás szerint egyike azon ritka héber bibliabéli verseknek, melyek a messiást megjövendőlték: „a szombatot köszöntő péntek esti ének [...] félreérthetetlenül jövendőli a messiás eljövetelét. Egyszersmind összekapcsolja a zsidó vallás egyik legszentebb törvényét, a szombat – a teremtés befejezésének a napja – előírászerű megünneplését és megszentelését a szövetségben megígért boldog jövő ígéretével, a messiási kor eljövetelébe vetett hittel.”⁷⁰⁸ Ebben a versben már nevesítve („Jisáj fia”) szerepel az örökkévaló: „Így feszít ívet a zsidó zsoltárok és az Újszövetség között pusztán hiteles imaszövegek segítségével az író. Hiszen Jisáj fia a betlehemi Dávid király, akinek egyenes ági leszármazottjától várja

⁷⁰⁴ NÉMETH László, *Pap Károly*, 40.

⁷⁰⁵ GINTLI Tibor, *Pap Károly = Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Akadémiai, Budapest, 2010, 751.

⁷⁰⁶ PAP, *Megszabadítottál a haláltól*, 116.

⁷⁰⁷ SZALAI, *Bibliai műfajok*.

⁷⁰⁸ LICHTMANN, *Az igazságkereső*. Pap Károly, 272.

a zsidó vallási hagyomány a megváltást.”⁷⁰⁹ Az Újszövetség Jézus genealógiáját pedig Dávidig vezeti vissza.⁷¹⁰ Hozzá kell tennünk, hogy ez a zsoltár valamelyest rövidítve szerepel az eredetihez képest, melyet Pollák Miksa, Pap Károly édesapja fordított le héberől magyarra: „Rázkódjál meg / a porból kelj föl! / Öltsd magadra díszruhádát, / népem! / Jisáj fia, a betlehemi által / közeledik lelkemhez a megváltás!” – szól az eredeti vers.⁷¹¹

Hasonlóan fontos lesz a regény zárlatát jelző ima, amely, ahogy Lichtmann Tamás rámutat,⁷¹² Pap *Zsidó sebek és bűnök* című művében is olvasható, azonban némileg eltérő formában.⁷¹³ Ez az ima a Miatyánkot idézi, tehát nem a héber Bibliából származik, hanem az Újszövetséghez köthető, ugyanakkor jelentős, tartalmi módosításon is keresztül megy:

<i>Megszabadítottál a haláltól</i>	<i>Miatyánk</i>
„Ó, Adonáj, ki vagy a mennyekben, légy te az én atyám. Engedd meg, hogy halott legyen mától fogva az ács, de vezesd az ember fiát akaratod szerint úgy, mint eddig. Bocsásd meg az én gyengeségeimet, de ne vígy engem a városokba, szabadíts meg a papok tekintetétől, s add meg az én mindennapi kalászaimat, ámen.” (244.)	„Mi Atyánk, aki a mennyekben vagy, szenteltessék meg a te neved; jöjjön el a te országod; legyen meg a te akaratod, amint a mennyben, úgy a földön is. Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma; és bocsásd meg vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek; és ne vígy minket kísértésbe, de szabadíts meg a gonosztól! (Mert tiéd az ország, a hatalom és a dicsőség mindörökké.) Ámen.”

Az imát, melyet a tradíció szerint Jézus ismertetett meg tanítványaival, teljes mértékben átírja a szerző. A zsidó hagyományhoz kötődve Isten egyik héber névváltozatát (Adonáj) használja, amelynek szimbolikus a jelentése. A „babiloni fogságból hazatért zsidók – a 3. parancsolat sajátos értelmezéséből eredően – a JAHVE név kimondását is kerülték, s helyette Adonájt mondtak. [...]

⁷⁰⁹ Uo., 274.

⁷¹⁰ LICHTMANN, Pap Károly, 72.

⁷¹¹ Pollák Miksa fordítását Lichtmann Tamás idézi. Uo.

⁷¹² Uo., 77.

⁷¹³ „Nem, népem, ne vidd magad kísértésbe és szabadíts meg engem a gonosztól, az öngyilkosságtól, amely minduntalan feltör szívemből, valahányszor sorsodra gondolok...” PAP, *Zsidó sebek és bűnök*, 87.

[A] Jahve név mássalhangzói alá az Adonáj magánhangzóit írták.”⁷¹⁴ A regénybéli változat a földöntúli ország képzetét nem veszi figyelembe, ezzel ismét Nietzsche gondolatát visszhangozza a Jézus által képviselt földi boldogságról. Az ácsot és az emberfiát szétválasztja, ami azért is fontos lehet számunkra, mert mindkét jelző Krisztusra utal. Itt ismét az kerül a fókuszba, hogy Mikáél nem isteni, hanem emberi lény. Gintli Tibor szerint „[a] radikálisan, lázadó módon átertelve zsidó és keresztény hagyomány összekapcsolása éppen az emberi státusz mentén valósul meg. Éppen Krisztus isteni mivolta ugyanis az a tanítás, amely a zsidó és a keresztény vallási hagyomány szembenállásának eredeteként azonosítható. Ez az ellentét Pap Károly regényében eltörlődik.”⁷¹⁵ Folytatva az összehasonlítást, a főszereplő nem a bűneiért kér megbocsátást, hanem a gyengeségeiért. Mikáél nem ítéli el a bűnösöket, akárcsak Dosztojevszkij Miskin hercege és Nietzsche Krisztusa, túl van a jó és a rossz fogalmán. Az, hogy a papok és a városok jelentik számára a „kísértést”, szintén a nietzschei papság-kritikához kapcsolható, és Mikáélnak a vallás intézményesülése elleni kritikáját fejezi ki, ezúttal már tudatosan (szemben azzal az esettel, mikor a Biblia újraértelmezését javasolta a libániai papoknak). Különösen fontos az elemzés szempontjából, hogy a „de szabadíts meg a gonosztól!” sor gyakorlatilag teljesen kikerül az imából, ugyancsak azt a gondolatot támasztva alá, hogy a gonosznak nem kell ellenállni: lásd a már említett, Nietzsche által kiemelt részletet a Bibliából: „ne álljatok ellene a gonosznak”⁷¹⁶. Ugyancsak szembevetendő, hogy az ima egyes szám első személyű, szemben a Miatyánk többes számával: a *Megszabadítottál a haláltól* istenképe nagyon is személyes, emberi.⁷¹⁷ Ehhez az elképzeléshez kapcsolódhat, hogy az Istenhez fűződő viszony is hangsúlyosan egy apa-fiú kapcsolat leképezése lesz. Mikáél azt kéri Adonájtól, hogy legyen az atya – az Isten és az apa alakjának összemosása a szerző más szövegeiben is megjelenik, például a szerző *Azarel* című művében is. Teszi mindezt azután, hogy utolsó választott apaalakja, Abimél is elhunyt. Pap Károly regényében az emberi kapcsolatok hordozzák magukban a szakralitást, aminek alapja a kölcsönös szeretet gyakorlása.

A regény nemcsak a cselekmény és a műfajiság terén imitálja az említett szövegeket, hanem a héber Biblia, az Újszövetség és bizonyos helyeken a Talmud magyarázó beszédmódját is megidézi. Az emelkedett stíluson túl ezt az áthallást

⁷¹⁴ *Keresztyén bibliai lexikon*, I., 13.

⁷¹⁵ GINTLI, *Kulturális hagyományok átertelve*, 192.

⁷¹⁶ NIETZSCHE, *Az Antikrisztus*, 48.

⁷¹⁷ Ez a személyesség nem áll távol a zsidó vallástól magától sem. Lichtmann Tamás a jom kippuri imáról a következőt írja: „a zsidóságban az ember közvetlenül fordul imáiban az Istenhez, és saját lelkiismeretével számol el a bűnbánat napján, senki másnak nem hozzáférhető módon, vagyis a dialógus közvetlenül az ember és az Isten között zajlik.” LICHTMANN, *Az igazságkereső. Pap Károly*, 394.

erősítik a héber bibliabéli nevek és azok szimbolikus története, a városok nevei és a korabeli kifejezések archaizáló használata.⁷¹⁸ „Az író bravúrosan keveri a Biblia legjellegzetesebb műfaji rétegeinek, az epikus elbeszélő anyagnak (Mózes öt könyve, történeti könyvek) és a lírai szövegeknek (pl. Zsoltárok, Énekek éneke), valamint a mitikus epikát és a szimbolikus lírát ötvöző prófétai könyvek látomásos retorikájának stílus eszközeit” – írja Lichtmann Tamás.⁷¹⁹ Tévednénk, ha azt mondanánk, hogy a mű az említett szentíratok narratív eljárásait, műfajait, stílusát és a bennük szereplő alakokat, történeteket változtatás nélkül veszi át, vagy csupán aktualizálja őket egy új környezetben. Ki kell emelni, hogy amint Pap Károly többi művében, itt is a hagyomány újra- és átértelmezése, sajátta formálása áll a középpontban. Ezért utalhat a regény egyszerre forrásaira, és írhatja újra azokat: „A hasonlóság, a különbözőség, az ismétlődés és az eltérés, radikálisabban fogalmazva: a megidézés és torzítás összjátéka az, amely a regény narratív eljárásait és világképét meghatározza.”⁷²⁰ Azzal, hogy Pap az említett szövegeket megidézi, de ugyanakkor át is formálja őket, saját szentíratát teremti meg, amely természetesen nem független forrásaitól, de pontosan az azoktól való eltérésekben mutatkozik meg sajátos jellege. Ez a sajátos szakralitás a vallási tanítások szekularizációja révén valósul meg.

Ennek az új szakralitásnak nemcsak metaszínten van meg az igénye, hanem szövegszínten is megjelenik. A hagyomány újraértelmezésének egyik eminens példája Mikáél már emlegetett ötlete a helyes bibliamagyarázatra:

Volna nekünk jó helyünk a világon! De csak egyetlenegy: Engedjenek be minket maguk közé a nagyságos papok! Csak lehetnénk mi is papok ömelltűk! Minden megváltozna akkor, nem volna többé se nyomorúság, se szomorúság Izráelben! Azon a napon kiteljesedik az írás magyarázata. Mert az Írás az egész világ, minden megvan benne. De hiába van benne meg minden, mert ha csak a gazdagok, épek, erősek magyarázzák, ők csak a felét magyarázhatják meg annak, ami benne van, hiszen épségük, erejük, gazdagságuk miatt semmit se tudhatnak a világ másik feléről. Mert kettő a világ: nap és éj, gazdag ép és

⁷¹⁸ Lichtmann Tamás ezt részletesen elemzi monográfiájában: „Archaikus ízű tulajdonnevek keltik fel a kor és a hely illúzióját: Ruth, Illés, Shéba. Ehhez néhány arányosan adagolt fogalmi archaizmus járul: akó, uncia, olajmécs, asszonyállat, lajtorja, pergamentest. A jelentésbeli archaizmusok a korra, a vallásra utalnak: tanító, jámbor, törvény, ketrec, illatos fürdő, hamu. Gyakoribbak a formai archaizmusok. Ezek átszövik az egész elbeszélést, de egyszer sem tolatkodnak előtérbe a megértés rovására, csupán a hangulatot biztosítják, sokszor észrevétlenül. Leginkább továbbképzéssel ér el archaikus hatást: rabbinus, golyóbis, békesség, gyönyörűségesen, másodnapja, meztelen. Emellett néhány régies alak is felbukkan: ád, hí, urok, körülé, megett, éccaka, elfeledte.” LICHTMANN, *Az igazságkereső. Pap Károly*, 422.

⁷¹⁹ *Uo.*, 415.

⁷²⁰ *Uo.*, 185.

szegény nyomorult. Tehát a magyarázatoknak is kettőnek kell lennie: egy épnak és egy nyomorultnak. Ezért vegyen minden pap maga mellé egy nyomorultat. Ketten magyarázzák az Írást, s amiben megegyeznek, az lesz a világnak az igazi értelme.⁷²¹ –

mondja Mikáél a „nyomorultak” nevében. Ez a felfogás szentségtörőnek minősül a papok szempontjából. Gintli Tibor szerint a szentségtörés aktusa maga is a hagyományhoz való viszonyt jelöli, és többször tematizálódik: „a szentségtörésnek – akár önértelmező, metanarratív aktusként is felfogható – hangsúlyozása miatt a kezdő és nyitó fejezet a regénynek olyan keretét alkotja, amely a hagyományhoz való viszony legfontosabb vonásait emeli ki”.⁷²² Az első fejezetben Ruth számos szentségtörést hajt végre: nő létere a férfiak termében imádkozik, megérinti a Tórát, megszentésteleníti a templomot, születésével pedig a szombatot. Ráadásul férjét is bűnbe veszi, akinek fontosabb Ruth jólléte, mint az, hogy betartsa vallásának szabályait. De Mikáél történetében is megjelenik a szentségtörés, az említett, bibliamagyarázathoz kapcsolódó példákon túl kiemelendő az oltárrablással kapcsolatos reakciója: Mikáél annak ellenére érez szeretetet a latrok iránt, hogy azok a lehető legnagyobb bűnt követték el.⁷²³ A narrátortól azonban megtudjuk, hogy a latrok azért raboltak ételt az oltárról, mert nem volt mit enniük. Itt ismét olyan arca mutatkozik meg a vallásnak, legalábbis annak intézményesült formájának, amely emberellenes. A latrok éhsége a közösség számára nem írja felül a bűn Törvényben rögzített fogalmát, holott szükségből loptak. A kötetben megrajzolt világ nagyon is emberi, olyan társadalmi problémákkal, mint a szegénység, a kirekesztettség és az alávetettség. A Pap Károly-féle szeretetfogalomnak és Jézusra emlékeztető figurái „mozgalmának” határozott szociális tartalom tulajdonható. A *Megszabadítottál a haláltól* is egyfajta „szelíd osztályharcot” hirdet. Mikáél szembefordul az igazságtalansággal: a „nyomorultak” és a szegények kirekesztésével a társadalomból, de nem erőszakkal teszi ezt, hanem a szeretet eszközével. „Mikáél, a naiv lázadó nincs tudatában bátorságának, forradalmiságának. [...] Rendíthetetlenül hirdeti a szegények és gazdagok, épek és nyomorékok egyenrangúságát” – írja Lichtmann Tamás.⁷²⁴ A szerző *Zsidó sebek és bűnök* című művében ez az elképzelés még explicitebben jelenik meg. Pap írásában Jézus mozgalmát egyfajta földműves mozgalomként ismeri fel, mely a mózesi nyájközösségként kívánja feléleszteni. Krisztus szerinte az együgyűeknek,

⁷²¹ PAP, *Megszabadítottál a haláltól*, 186.

⁷²² GINTLI, *Kulturális hagyományok átértelmezése*, 189.

⁷²³ A Törvény szerint „[a]z áldozatioltár-rablóinak még a magját is ki kell irtani. Minden más bűnnél csak néhányan gyászolnak, ennél gyászolni kell az egész városnak.” PAP, *Megszabadítottál a haláltól*, 228.

⁷²⁴ LICHTMANN, *Az igazságkereső. Pap Károly*, 279.

„nyomorultaknak” is oltalmat kívánt nyújtani.⁷²⁵ Az „ígéret országában” Pap elgondolásában nincsenek társadalmi különbségek, és ez abból is adódik, hogy az „eredeti” Jahve⁷²⁶ nem tűrte meg ezeket, hiszen ő a rabszolgaságban mutatta meg magát a zsidó népnek. Jahve nemcsak, hogy nem tűri a hierarchia kialakulását, de minden „jövevényt” is befogad. Ezt az elképzelést tükrözheti Mikáél regény végi gondolata is: „Ó, Adonáj, vezess engem hozzájuk, a latrok társaihoz. Valamennyihez! Hozzájuk vágyódom én a katlanokba. Mert ha annyi irgalmasság van a test nyomorultjaiban, még több lehet a lélek szegény nyomorultjaiban.”⁷²⁷

Összegzésként elmondható, hogy Pap Károly műve a héber Biblia és az Újszövetség elemeit felhasználva épít fel egy új „szentiratot”, mely nemcsak formailag, de tartalmilag is idézi forrásait, azonban lényegesen pontokon el is tér tőlük. Ennek a saját hagyománynak az alapja minden kétséget kizáróan a zsidó vallás, azonban a kereszténység egyes elemei – elsősorban Jézus eszméi – is megjelennek benne. „A keresztény és a zsidó hagyomány egyidejű újraírását megvalósító öntertelmezés [...] nem olyan identitást igyekszik teremtetni, mely mindkét tradíciótól egyforma távolságot tart, hanem olyat, amely sajátos zsidó önazonosságot tételezve eltörli a két hagyomány oppozícióját, s eltérésüket nem szembenállásként értelmezi” – véli Gintli Tibor.⁷²⁸ Pap Jézus alakját egyértelműen a zsidó hagyomány részének tekinti. A zsidó örökség sajátja tevékenység problémája a szerző más műveiben is megjelenik, ám amíg az *Azarel* elsősorban az egyén saját vívódásait mutatja meg egy csak rá jellemző kettős identitás (zsidó alapra építő, de a kereszténység egyes elemeit is mutató) kialakításával kapcsolatban, addig a *Megszabadítottól a haláltól* metaszinten is végre hajtja a két hagyomány összekapcsolását azzal, hogy magát egyfajta új „szentiratként” pozicionálja. Fontos kiemelni azonban, hogy az absztrakt szerző egy evilági abszolútumot feltételez, saját „szentiratának” története hangsúlyosan az emberi kapcsolatokról szól. A Mikáél által képviselt „szelíd forradalom” is az emberek közti szeretet jegyében történik.

⁷²⁵ „Jézus [...] be akarja hálózni ő kedves együgyűjeit és lelki szegényeit, a halászokat és parasztokat, a maga apostolaival s velük együtt azokat is, akik közel élnek még a földhöz s folyóhoz, s szívükben él a mózesi földműves ország emléke.” PAP, *Zsidó sebek és bűnök*, 32., és „A feltámadás vágya, a papi tanács gyávasága s Pilátus zsidógyűlölete – Róma kereszténygyűlöletének előhírnöke – Jézust a Golgotára, keresztre küldi. Utána sokféleképpen fel fog támadni; legalább azokban, akik a testvérharcaiban kimerült zsidóság meghasonlásának csodái: a Saulus – Paulusokban. Ezek fogják rásugározni a »csodatevőt«, »feltámadottat« a meghasonlott római világra, mint Jézus egykor delejét népe ellentmondásaira, nyomorultjaira, betegjeire.” *Uo.*, 41.

⁷²⁶ Tehát nem a vallás intézményesülése után megszületett istenkép.

⁷²⁷ PAP, *Megszabadítottól a haláltól*, 245.

⁷²⁸ GINTLI, Pap Károly, 752.

VI. A festés mint messianisztikus tett: *A nyolcadik stáció*

Pap Károly *A nyolcadik stáció* című műve a szerző második regénye, mely először 1931-ben jelent meg folytatásokban a Nyugatban, majd 1933-ban könyv formájában is kiadták. A szöveg nem kapott akkora visszhangot, mint Pap előző műve, a *Megszabadítottál a haláltól*, a fogadtatás pedig vegyes volt. A kötet egyes értelmezői szerint a szereplők pusztán eszméket testesítenek meg,⁷²⁹ és a karakterek emiatt egydimenziósak.⁷³⁰ Lichtmann Tamás a széttartó cselekményvezetést tartja *A nyolcadik stáció* legnagyobb hibájának: „[Pap Károlynak] a sokszálú cselekményt nem sikerül végig összefognia, egységes keretbe foglalnia, a konfliktusok szükséges arányának egyensúlya többször megbomlik.”⁷³¹ Ez a gondolat arra utal, hogy a festő Leviát története, mely a szöveg első kétharmadát dominálja, nem teljesen szervesül a szöveg második felével, ahol a konfliktus Giza és a főbíró között bontakozik ki – Leviát a regény ezen részében gyakorlatilag nincs is jelen.⁷³² Ehhez kapcsolódik, hogy *A nyolcadik stáció* műfajának meghatározása is nehézségekbe ütközött: voltak, akik a festő főhős története mentén művész-regényként értelmezték;⁷³³ míg más recenzensek a „hatalom” és a „szegénység” harca miatt a társadalomrajz műfajához kapcsolták.⁷³⁴

⁷²⁹ A szereplők „[n]em annyira alakok, hanem inkább eszmék.” RÓNAY György, *A nyolcadik stáció* = *Megváltás*, 73.

⁷³⁰ „Pap Károly alapműfaja: a parabola. [...] Pap Károly ezt a műfajt ösztövéren kezeli, itt-ott mégiscsak túl kevés élet húsosodik az ő meséire. [...] Pap Károlynál az alakok, a nyelv meglehetősen egyrétűek, s a szimbolizmus szörnycetege időnként elásítja magát. Eddig megjelent kisebb műveiben ez a fogyatkozás csak helyenként bántó (pl. *A nyolcadik stáció* elején).” NÉMETH László, *Pap Károly* = *Megváltás*, 49–50. Lichtmann Tamás is hasonlóképpen gondolkodik, legalábbis a főszereplőt illetően: „Leviát jelképes alak, elvont eszmék megtestesítője, aki példázatos küzdelmet vív az anyaggal a hitért és megváltásért; a főbíró és a vénlány viszont a gonoszság és hatalomvágy, illetve a szeretet és önfeláldozás példaszerűségén túl elsősorban kiválóan egyénített és lélektani hitelességgel, realistán ábrázolt életteli alakok”. LICHTMANN Tamás, *Utószó* = PAP Károly, *A nyolcadik stáció*, Múlt és Jövő, Budapest, 1998, 186.

⁷³¹ *Uo.*

⁷³² LICHTMANN, *Az igazságkereső. Pap Károly*, 232.

⁷³³ Lásd: „nem lehet reálisan ábrázolni a társadalmi világot akkor, ha ez a történetben nem reális környezetként, hanem szimbólumként szerepel. *A nyolcadik stáció* »belül« történik: a művész, sazon túl az ember emberfeletti lehetőségeinek határait próbálgatja.” BENEX, *Pap Károly Krisztusa*, 212–213.

⁷³⁴ Erre utal Rónay György megjegyzése: „Voltak, akik a szociális gondolat diadalát ünnepelték *A nyolcadik stáció*ban. A főszolgabíró erkölcsi bukásában a vaksi Hivatal kudarcát látták, ellenszenves alakját szembeállították az elnyomott faluval, a bűnökbe hajszolt, jogtalan néppel. Mi úgy érezzük, ez a szimbólumkeresés igazságtalanság a művel és a művésszel szemben.” RÓNAY, *A nyolcadik stáció*, 74.

Véleményem szerint a kétféle irány nem feltétlenül zárja ki egymást, hiszen például a klasszikus német művészregényekben meghatározó a művész–polgár-ellentét, gyakori toposzuk továbbá, hogy a társadalom ellehetetleníti a művész létét, mind anyagilag, mind erkölcsileg.⁷³⁵ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy *A nyolcadik stáció* esetében nem polgári környezetről van szó – eltérően az *Azarel* című kötettől, mely egyértelműen egyfajta urbánus közegben játszódik, és a polgári életforma kritikája is kiolvasható belőle, az *Azarel* család, és főként a neológ rabbi család fő életmódját negatívan ábrázoló narrátori kommentárok révén. Pap Károly második regényének helyszíne Ágasháza,⁷³⁶ mely település Lengyel Balázs szerint „[n]em egy bizonyos falu [...], hanem a magyar falu”⁷³⁷ A jelképes helyszín választása mellett azonban a konkrét cselekményidőre történik némi utalás: valószínűsíthetőleg az első világháború után játszódik a történet, a Tanácsköztársaság bukását követően. Ez a vonás a szövegben megjelenő társadalomkritikának és a művészregény-vonulatnak is egy újabb réteget ad: a korszak elnyomó hatalmát a főbíró alakja képviseli a szövegben, aki szembe kerül Leviáttal, a művész főhőssel. A festő jelenléte és viselkedése pedig egyfajta „forradalmat” indít el a falu közösségében. A szöveg ezen olvasatát bővebben is elemzem a későbbiekben.

A nyolcadik stáció véleményem szerint a két említett műfaji kategórián túl a szerző által írt Krisztus-regények sorába illeszkedik.⁷³⁸ Nemcsak a kötet címe utalhat erre – mely egyértelmű bibliai utalás –, hanem Leviát Krisztus-szerű alakja is. *A nyolcadik stáció* főszereplőjének létét a szeretet mozgatja. Ezzel a karaktertípussal már találkozhattunk a *Megszabadítottál a haláltól* főszereplője, Mikáél figurája révén. Leviát azonban – Mikáéltól eltérően, aki ács –, a festészet által kívánja Jézus szeretetelvű tanítását közvetíteni, azonban nem jár teljes sikerrel. A fejezet első részében az ő alakját vizsgálom meg közelebbről, elsősorban arra koncentrálva, vonásai hogyan kapcsolódnak az előző fejezetben tárgyalt „félkegyelmű Krisztus” karakteréhez. Az elemzés második felében pedig a festő konkrét műalkotásával, a stációképpel fogok foglalkozni, elemezve, hogyan lép párbeszédbe a kép a bibliai eredettörténettel, és miként jelenik meg rajta Jézus figurája.

⁷³⁵ HARKAI VASS Éva, *Pénz, egzisztenciális státus, életmód kérdésköre a korai modernség művészregényeiben*, Híd 6. sz. (2016/80.), 94.

⁷³⁶ Ténylegesen létezik egy hasonló nevű (Ágasegyháza) település, mely Kecskemét része volt 1952-ig.

⁷³⁷ LENGYEL, *Pap Károly és A nyolcadik stáció*, 196. Németh László is hasonlóképpen vélekedik, mikor „örök falunak” nevezi Ágasházát: NÉMETH, *Pap Károly*, 48.

⁷³⁸ Melyek azonban, a *Megszabadítottál a haláltól* kivételével, nem maradtak fent az utókor számára. Erről részletesen írtam korábban.

6.1. Leviát mint a „félkegyelmű Krisztus” egy újabb alakváltozata

A *nyolcadik stáció*ban több festőkarakterrel is találkozhatunk, akik közül kiemelendő Leviát, aki a mű főszereplője, és Bottyán, aki mellékszereplő a történetben. Bottyán emlékeztet jobban a művészregények klasszikus főhősére: „A céltudatos művészet ára a külvilágtól való elzárkózás, az életeseményekről való lemondás, a művészmagány – amelyek poétikai értelemben egyben a művészregény gyakori toposzai”⁷³⁹ – írja Harkai Vass Éva. A férfi is a magányt választja: az erdőben él, és csakis annak állatait, növényeit és fényeit festi meg. Az emberi világot gyűlöli, mert úgy gondolja, az csak korlátozza a művészt.

Ezzel szemben Leviát teljesen más alkotói mentalitást képvisel. Beszédes, hogy portrékészítéssel keresi a kenyerét: kávéházakban rajzolja le a vendégeket, és tehető zsidók lányairól fest képeket. Ő az emberek közt szeret lenni, művészetének célja is a hozzájuk való kapcsolódás. A narrátor így fogalmaz ezzel kapcsolatban: „egész megjelenésén ez látszott: – Hisz tudjátok, szeretlek titeket, jó köztetek forgolódni, s a rajzolás, művészet, a többi minden ürügy csupán, hogy élhessek, s hogy ti is szerethessetek engem”⁷⁴⁰ Éppen ezért, miután Bottyán egy véletlen találkozás után – saját nézőpontjából – „kiment” Leviátot az emberek világából, és elviszi az erdő biztonságos magányába, a fiatal festő vissza szeretne térni az emberek közé: „Embert festeni vágyik. Majd kibújt a végén, hogy nemcsak festeni szeretné őket, de amúgy is szeretné őket látni. Sok-sok embert együtt! S aztán festeni őket. A kettőt nem lehet elválasztani!”⁷⁴¹ Leviát számára a kivonulás az emberi világból – eleinte – nem lehet alternatíva, mert művészete elvesztené a lényegét. Ezért úgy dönt, hogy visszamegy az erdőből a civilizációba. Így jut el a közeli Ágasházára, ahol ismét portrékészítésbe kezd, egészen addig, amíg a helyi plébános és a falu „véneánya”, Giza, fel nem kéri egy stációkép megfestésére.

Leviát számára tehát egybeesik a művészi és az emberi beteljesülés: művészete akkor éri el célját, ha általa ő, az alkotó közvetíteni tudja a szeretetet a többi ember felé – beleértve azokat is, akik méltatlanul viselkednek vele, mint a falubéli főszolgabíró, Kanitz. Ez a gondolat Bottyán felfogásának az ellentéte: „Bottyán [...] [e]lmesélte, hogy fiatal korában mint élt az emberek közt nyakig elmerülve, s hogy vitték különféle mohó, vad szenvedélyei kegyetlen zsákutcákba, önvádaskodásba, hogy keverték végtelen szélmalomharcokba, mígnem mindezért meggyűlölte az embereket.”⁷⁴² Az elbeszélő némileg didaktikus módon ki is mondja Leviát ars poeticáját, mikor az nekikezd a stációkép festésének:

⁷³⁹ HARKAI VASS, *Pénz, egzisztenciális státus, életmód*, 91.

⁷⁴⁰ PAP, *A nyolcadik stáció*, 5.

⁷⁴¹ *Uo.*, 19.

⁷⁴² *Uo.*, 13.

[A] feladat abban rejlett, hogy Jézusával a valósághoz kell ragaszkodnia, mégpedig ahhoz a valósághoz, amely őt legkeservesebben fűzi ehhez a községhez, a darab földhöz, ahol képe állani fog. Ez a leggyötrelmesebb kötelék pedig a főbíró alakja. [...] Most azonban ebben a művében csak akkor lehet méltó tárgyhöz, ha a főbíróval oldja meg Krisztus alakját, vagyis ha a főbíróban megkeresi, meg tudja találni Krisztust. Mert ez az a művészetben, amit Krisztus kívánt, mikor mondotta: hogy aki téged megüt jobbról, annak add oda magad balról is. Vagyis: abból alkossad meg a legtisztább, legjobb embert, aki legmesszibbre taszított téged magától. Ha őt meg tudod annyira tisztítani, hogy krisztusivá lesz, akkor műved méltó lesz a Kálváriához, az én szenvedéseimhez, méltó az asszonyok hitéhez és ehhez a földhöz is, Ágasházához.⁷⁴³

Leviát figurájáról elmondható, hogy – az előzőleg tárgyalt nietzschei értelemben – „nem áll ellen a gonosznak”,⁷⁴⁴ mindenkivel szeretettel próbál fordulni a jézusi tanítás szellemében. Egyedül a főbíró lesz az, aki felé nem tudja megtalálni ezt az érzést magában, és ez a konfliktus a stációkép megfestésekor is végigkíséri, hiszen Krisztus arcában akarja viszontlátni a férfi vonásait, egyfajta megbocsátási aktusként. Alkotásával „[m]eg akarja az embert szabadítani a gonosz hajlamaitól, megváltani gyarlóságaitól [...], messiási feladat és cél” írja Lichtmann Tamás.⁷⁴⁵ A festő számára azért nem tűnik blaszfémnek Jézus arcában megfesteni a főbíró vonásait, mert ő az egyetemeset keresi az emberben. Így lehetnek számára az ágasházi özvegyasszonyok is valami öröknek a megtestesítői: „Ő is, amíg átrepüli az utat a jeruzsálemi asszonyokig, így fog le-leszállni az özvegyek arcára. S mint azok a madarak csak a legmagasabb csúcsát érintik a hajónak, úgy ő is a leglégiesebb, legmagasabb lényegét, természetük csúcsát fogja csak érinteni. Arcukban csak azt az arcot, amely minden özvegyben méltó arra, hogy az Üdvözítő körül álljon, s vigasztalását hallgassa”⁷⁴⁶ – mondja Leviát, válaszul arra a vádra, hogy a világi alakok szentképen való megjelenítése szentségtörő. A vallásnak az ilyen típusú szekularizálása – a világi emberek és a vallási figurák összemosása – visszatérő vonás Pap Károly életművében. Ehhez a szekularizációhoz az is hozzá tartozik, hogy még a regényekben megjelenő

⁷⁴³ Uő., 63.

⁷⁴⁴ Lásd Friedrich Nietzsche értelmezését, aki Jézusban fedezi fel ezt a jellemvonást: „Ez az »örömhírhöző« úgy halt meg, ahogyan élt, ahogyan tanított – s nem azért, hogy »megváltás az embereket«, hanem azért, hogy megmutassa, hogyan kell élni. A gyakorlat, az, amit hátrahagyott az emberiségnek: magatartását a bírók előtt, a fogdmegek, a vádlók előtt s mindenféle gyalázkodással és gúnyolódással szemben – magatartását a kereszten. Nem áll ellen, nem védelmezi jogait, egyetlen olyan lépést sem tesz, amely megvédené őt a legrosszabbtól, sőt követeli azt... Kér, szenved és szeret azokkal, és azokban, akik rosszat tesznek vele.” NIETZSCHE, *Az Antikrisztus*, 59.

⁷⁴⁵ LICHTMANN, *Az igazságkereső. Pap Károly*, 231.

⁷⁴⁶ PAP, *A nyolcadik stáció*, 57.

Krisztus-alakmások is képesek vétkezni – ezzel „istenemberségük” helyett „emberfiúságukat” hangsúlyozza a szerző. Leviát „bűne”, hogy játékoságával és pajkosságával szerelmet keltett Gizában, és ezt nem vette észre. Ezen a ponton érdemes elidőzni a főszereplő nevéénél. A „Leviátán” név a Bibliában szörnyet jelent, de például Julien Green *Leviathan* (1929) című regényében egy szimbolikus jelentésréteg is rakódik rá: a kiismerhetetlen rémség, ami az emberek vesztét okozza. A *nyolcadik stáció*ban tragikus véget valóban Leviát hozza a szereplőkre, hiszen közvetve miatta öli meg Giza a főbíró, és végez magával is. Erre utalhat az is, hogy a falu plébánosa a szöveg végén azt mondja a festőnek, jobb lett volna, ha soha nem találkoznak.

Leviát azonban szembe tud nézni bűnével. A regény végén felismeri, hogy Giza és a főbíró harcának, mely a két fél halálával végződött, ő az oka: „Az egésznek ez az idegensége volt az, ami tehetetlenségét, rémületét arra kényszerítette, hogy legalább meglássa a szemével mindazt, ami történt, ami van. S így közelebb jusson legalább ahhoz, ami mind őt terheli.”⁷⁴⁷ A festő a ravatalon megcsókolja mind a halott Giza, mind a meggyilkolt főbíró arcát. A csók a szeretetet jelképezheti, amit Leviát – legalábbis a főbíróval szemben – nem tudott megtalálni magában. Ez a kép a szöveg elején olvasható jelenetnek a párja, ahol a festő Kanitz bíróval való találkozása után, miután felfedezte a gyűlöletet a férfiban (és emiatt: magában is), rajza által megpróbálja átváltoztatni ezt az érzést:

Igen, előbb ki kell oltania a szeme világát, így-e, mozdulatlanra zárni a hideg száját, igen, így, leejteni szögletes, rideg állát, látod, ha így rajzolod, holtan, igaz, nincs is benne nemesség, szépség, de legalább az ő gonoszsága és a te gyűlöleted s művészi tehetetlenséged se látszik rajta! Ahogy elkészült a halott főbíróval, Leviát keserűen mosolygott. Valahogy még mindig nem tudott megnyugodni ebben. S hogy kibékítse magát, melléje rajzolta önmagát is holtan.⁷⁴⁸

Végül a festő ezt sem érzi elégnek, és őszintétlenül ugyan, de megcsókolja a rajzon lévő arcot, majd összetépi a papírt, aminek darabjai ezután egy sírra esnek, előrevetítve a regény végét. A képesség arra, hogy szembenézzünk saját „bűneinkkel” a Pap Károly-oeuvre egyik legfontosabb mozzanata, mely többek között a szerző *Zsidó sebek és bűnök* című művében is megjelenik. Kanitz főbíró Leviáttal ellentétben, nem vállalja fel saját „bűnét”, még akkor sem, amikor Giza lehetőséget ad neki erre: „Most már eleget ütöttél, most már ösmerd be, hogy te is olyan oktalan állatja vagy a mezőnek, mint ennek a csősznek a kutyája itten! Ha ezt beösmersed, akkor neked is megbocsátok” – mondja neki Giza, miután

⁷⁴⁷ PAP, *A nyolcadik stáció*, 221.

⁷⁴⁸ *Uo.*, 27.

Kanitz a csősz kutyájával elpusztította a „véngleány” számára oly fontos, Leviát készítette stációképet.⁷⁴⁹

A főbíróval a harcot tehát Leviát helyett Giza vívja meg, ahogy arra Lichtmann Tamás is rámutat.⁷⁵⁰ A festő ugyanis, akárcsak a *Megszabadítottól a haláltól* főhőse, Mikáél, képtelen a harcra: „Az emberek közt csak egy a bűn: az erő”⁷⁵¹ – mondja. Ez a tulajdonsága szorosan összefügg azzal, hogy Krisztus szeretetelvű tanításait kívánja követni. „Leviát [regény végi] magányba vonulása az ellenességnek is megbocsátó magatartás törvényszerű csődje” – írja Bata Imre.⁷⁵² és Lichtmann Tamás is hasonlóan vélekedik: „Az az ember, aki az erő minden formáját bűnnek tartja, és csakis bűnnek, aki nem képes erőt kifejezni saját igazsága és hite érvényesítése érdekében, az nem is tudhatja győzelemre vinni a hitét.”⁷⁵³ Véleményem szerint azonban az erőszakellenesség jellemvonása Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij *A félkegyelműjének* Miskin hercegére és a Friedrich Nietzsche-féle, *Az Antikrisztus*ban vázolt Krisztus-alakra emlékeztet, akik a *Megszabadítottól a haláltól* hőséne, Mikáélnak a figuráját is inspirálták. Leviát hozzájuk hasonlóan kívül áll a társadalmon, nem érti annak működését: „De azért nem értette még most sem egészen a véngleányt, mint ahogy a főbíró sem értette. Bottyánt se... Annyira mások ezek, mint ő. Mintha valami idegen világban élnének, s ő is egy másikban, s nem közeledhetnek egymáshoz.”⁷⁵⁴ A művészlét idegensége – ami a művészregények visszatérő toposza – pedig még inkább fokozza ezt az érzést. Ennek ellenére Leviát mindenki felé részvéttel és empátiával fordul, és szinte fizikai fájdalmat érez, ha valakit szenvedni lát, akárcsak Mikáél, Miskin vagy *Az Antikrisztus* Jézusa.⁷⁵⁵ További egyezés a figurák között, hogy Leviát külseje is egy gyermekét idézi: „Tisztára gyermek ez az úrfi!”⁷⁵⁶ de játékos viselkedése is gyermeki jellemére utal: „Nagyokat rúgott, ugrott, hempergett, valósággal lázas volt az örömtől, s mikor lelátott végre az első községbe, elkiáltotta magát: Ah!! Lemázollak titeket! Mind! Mind!”⁷⁵⁷ A pénzhez való hozzáállása is ezeket a párhuzamokat erősítheti: „Leviát maga se tudta volna igazán megmondani, s ha barátai kérdezték, nógatták, ő csak mosolyogva tűnődött

⁷⁴⁹ *Uo.*, 218.

⁷⁵⁰ LICHTMANN, *Az igazságkereső. Pap Károly*, 232.

⁷⁵¹ PAP, *A nyolcadik stáció*, 164.

⁷⁵² Bata Imrét Lichtmann Tamás idézi. LICHTMANN, *Az igazságkereső. Pap Károly*, 235.

⁷⁵³ *Uo.*

⁷⁵⁴ PAP, *A nyolcadik stáció*, 168.

⁷⁵⁵ „Leviát jól látta, milyen gyöngö az öregember, s habár részvéte kínjaiban ajkát harapdálta, mégis maradásra kényszerítette magát.” *Uo.*, 58. (Kiemelés tőlem: M. T.)

⁷⁵⁶ *Uo.*, 47.

⁷⁵⁷ *Uo.*, 21.

el, maga se tudja igazán, ideje, pénze valahogy mindig elfolyik. [...] Kék szeme meghervadt, tenyere magától kifordult, koldusmódra, lábai az aggodalomtól összebb dugták a fejüket, s mintha finom orra is belapult volna, [...] egyszerre törékeny, ágrólszakadt, ijedt gyermekké görnyedt.”⁷⁵⁸

Fontos kiemelni azonban, hogy Leviát nem ugyanolyan mértékben hordozza a jézusi tulajdonságokat, mint Mikáél. Ez az alakváltozat egy gyarlóbb Krisztus-más. Ez több ponton is tetten érhető a szövegben: Leviátot „gyakran kínozták a nagyravágyás. Minthogy azonban szelíd volt a természete, nagyravágyása is szelíden kínozták őt”⁷⁵⁹ – mondja róla a narrátor, máskor pedig így fogalmaz vele kapcsolatban: „mintha gög villant volna fel szelíd kék szemében: a képzelet gögje és szeszélye”⁷⁶⁰ Az alkotás tehát nemcsak a szeretet jegyében történik, ahogy azt a szerző ars poeticája sugallja, hiszen Leviátot nagyratörő vágyai is hajtják. Ezért is hiheti azt, hogy képes lesz egy olyan műalkotást létrehozni, ami megváltoztatja a bírót: „ha jobb volna a Krisztusom, akkor láttára a főbíróban talán elhallgatott volna a gonosz képzelődés.”⁷⁶¹ A plébános rámutat ennek az elképzelésnek a lehetetlenségére: „egy képtől igazán nem szabad ilyet elvárni”⁷⁶² Leviát abban is eltér a *Megszabadítottól a haláltól* főhősétől, hogy esetében a belső készítés mintha nem lenne elég erős: a festő szinte összes képének megfestését halogatja, és amikor a stációkép készítésekor nehézségekbe ütközik, akkor legszívesebben a menekülést választaná: „El akar pusztítani! – kiáltotta rekedten a fájdalomtól –, de mért pusztuljak el? Ha egyszer nem bírom úgy, ahogy kellene, hát akkor nem bírom! Elveszek, csak azért, mert kicsiny és kevés vagyok ehhez? Inkább menni, menni akarok, elég volt!”⁷⁶³ Ebben a jelenetben ahelyett, hogy az őt körülvevő özvegyeknek erőt adna (mint a stációképen szereplő Krisztus, aki helyzete ellenére is vigasztalja az őt kísérő asszonyokat), nekik kell őt támogatniuk. Felelőtlenségét az is jelzi, hogy mikor a főbíró utasítására elhagyja a falut, megkönnyebbül, és mintha előre tudná, hogy ígérete ellenére nem fogja folytatni a stációképek festését: „Ígéretében, amit a vénleánynak tett, maga se nagyon bízott. Ha Bottyánt ott találja az az erdőben, a nagy fák, vízmosások tövén, ahol a pókok szövögetik hálálóalmaikat a legyekről, a bogarak nászi táncot röpdösnek, vajon lesz-e kedve, ereje az effajta erőfeszítésekhez, mint ez a nyolcadik stáció?”⁷⁶⁴ Legnagyobb bűne azonban az, hogy nem figyel oda Giza érzéseire. A negyvenéves nőt nem érintette

⁷⁵⁸ Uo., 7.

⁷⁵⁹ Uo., 5.

⁷⁶⁰ Uo., 43.

⁷⁶¹ Uo., 112.

⁷⁶² Uo.

⁷⁶³ Uo., 76.

⁷⁶⁴ Uo., 145.

egyetlen férfi sem (erre utal a „vénleány” megnevezés a szövegben), ezért többször is kifejezi, hogy zavarja őt Leviát pajkos viselkedése: „Igen zavarba hozza az ember gyerekét”⁷⁶⁵ – mondja neki egy ízben, amikor pedig a festő meg akarja szagoltatni magát vele, Giza így reagál: „Ej, dehogyis szagolom én! – mondta a vénlány –, ha idáig nem szagolgattam férfit, most már csak nem teszem!”⁷⁶⁶

Giza alakja azonban maga sem büntelen. Az erőszak többször is megjelenik viselkedésében: „Fel is gyűjtöm én őt! – kiáltotta hevesen. – Ha megsülne eleve-nen az ilyen pokolra való, az kellene az olyan embernek!”⁷⁶⁷ – mondja Kanitzról, miután az elküldi Leviátot a faluból, de a gyilkosság bűne is hozzá köthető. A narrátori kommentár alapján mintha viselkedésének eredője az a vágy lenne, amit Leviát ébresztett benne: „Komor bánata előfutárja volt annak a pusztító vágnak, amelynek messi morajlását ezen az éjszakán érezte először”⁷⁶⁸ – olvashatjuk arról az estéről, amikor Giza először engedi át magát Leviát iránt táplált érzelmeinek. A „vénleány” ereje a természetben is megmutatkozik. A nő az erőt, illetve – paradox módon – a férfiasságot képviseli: „Hogy is lehetne öneki más a festő, mint egy gyermek, mikor még régebben is a férfiakat mindig csak gyermekszámba vette maga mellett, még az olyan nagy, erős testűeket is, mint amilyen az első kérője volt. Azt is legyerekezte, s mikor az erre őt földhöz akarta nyomni, ő volt az, aki odateremtette.”⁷⁶⁹ máshol pedig: „[Giza] hangja férfias volt, és mintha a föld mélyéből jött volna.”⁷⁷⁰ Ezen vonása eltér a többi Pap-szövegben megjelenő nőalaktól.⁷⁷¹ A regény legjobban sikerült részei közé tartozik Leviát és Giza kapcsolatának ábrázolása. Giza festőhöz való vonzódásában ugyanis benne rejlik egyfajta anyai érzés is. Az elfojtott szerelmi, erotikus, illetve az anyai ösztönök szinte szétválaszthatatlanul jelennek meg viselkedésében. Leviát – részben a fentebb jellemzett gyermeteg vonásai miatt – azonban nem mutat semmiféle szexuális érdeklődést a nő iránt. Pajkossága és évdése mind-össze a játék kedvéért történik. Kettőjük viszonyának anya–gyermek-kapcsolat jellege is rendelkezik egy bibliai előképpel: Mária és Jézus kapcsolatára utalhat. Az anyai érzéseket előtérbe helyező értelmezést képviseli Ágasháza plébánosa is, mikor a hívő Giza megvallja neki „bűnös” gondolatait: „Mert a mélyén, édes

⁷⁶⁵ *Uo.*, 47.

⁷⁶⁶ *Uo.*, 83.

⁷⁶⁷ *Uo.*, 96.

⁷⁶⁸ *Uo.*, 156.

⁷⁶⁹ *Uo.*, 150.

⁷⁷⁰ *Uo.*, 34.

⁷⁷¹ Ennek az is lehet az oka, hogy a többi nőalak a keresztény Gizától eltérően zsidó, és mindig a zsidó törvény és hagyomány „férfias” jellegével áll szemben. Utóbbiról lásd Clara Royer tanulmányát: ROYER, *Az apai Törvénytől az anyai Írásig*, 84–98.

leányom, anyai szeretet van. Az iránt a fiatalember iránt. De nem is aziránt, édes leányom. Ezt értsd meg: csak egy fiatalember iránt, akinek se anyja, se szeretője. És bolyong a világban. Hát miért ne szeretnéd az ő emlékét? Minden szeretetben van egy kis bűn. Mert át kell mennie a húson. De az, amit az Úr megbocsát és felold, legelőbb tenálad.”⁷⁷² A szentírásbeli párhuzamot erősíti, hogy mikor Leviát el akarja hagyni a „véneleány” házát, akkor az özvegyektől körülvevett alak, aki Giza mellkasára hajtja a fejét, a pietát idézi,⁷⁷³ mely kép a tizennegyedik stációra utal. Gizát Máriával a szüzesség motívuma is összekapcsolhatja, ezt implikálhatja kék köténye is – hiszen a Mária-ábrázolások domináns színe a kék –, amelyet azonban nem vesz többé fel, miután Leviát azt a meztelen fürdőzése után a testén viselte.

6.2. Egy lehetséges olvasat: a „szeretet kommunizmusa”

A *nyolcadik stáció a Megszabadítottól a haláltól* című regénytől eltérően nem biblikus közegben és időben játszódik, hanem az író születésének kortárs jelenében: a cselekmény a háború és a Tanácsköztársaság bukása utánra esik. Számos szereplő reflektál erre egy-egy félmondat erejéig,⁷⁷⁴ de erre utal egyes szavak (például: „csendőr”) használata, illetve a csősz viselkedése és jellemzése is.⁷⁷⁵ Ebben a történelmi közegben Kanitz bíró a „hatalom”: „A főbíró a két világháború közötti nyomasztó [...] rendszer hivatali apparátusát szimbolizálja.”⁷⁷⁶ Figurája ösztönös ellenérzést táplál Leviát ellen. Lichtmann Tamás szerint azért, mert Leviát zsidó.⁷⁷⁷ Ebben egyetértek vele, hiszen a főszolgabíró ide kapcsolódó monológja számos olyan gondolatot tartalmaz, ami a szerző korabeli antiszemita szólamokhoz köthető.⁷⁷⁸ De ezzel együtt – és ettől nem teljesen

⁷⁷² PAP, *A nyolcadik stáció*, 171.

⁷⁷³ LICHTMANN, *Az igazságkereső. Pap Károly*, 248.

⁷⁷⁴ Például a Bögözi nevű harangozó és sírásó azt mondja magáról: „a háborúban is voltam népfelkelő” PAP, *A nyolcadik stáció*, 190. Az özvegyekről pedig így nyilatkozik Giza: „De ezek itten, szegénykék, olyanok, akik elveszítették minden támaszukat, ki a háborúban, ki a forradalmakban.” *Uo.*, 38.

⁷⁷⁵ Lásd: „Bokor idős ember volt már. Repedezett arcát vad, ősz sörte borította, egészen a szeméig, amelyek aprón, kegyetlenül s ravaszul csillámlottak. A háborúból maradt bakancsa, katonanadrágja a vastag, zsíros foltoktól rajzott.” *Uo.*, 200.

⁷⁷⁶ LICHTMANN, *Pap Károly*, 111.

⁷⁷⁷ „Ezért említi a plébános a kötöttségek nélküli életet minden személyes oknál mélyebben rejtőző magyarázatként a születési meghatározottságot és determináltságot.” LICHTMANN, *Az igazságkereső. Pap Károly*, 238. Erre utal a festő neve is, mely a „Lévi” nevet is tartalmazza. A történetben az előző stációképet festő művész is zsidó volt („Steinböck”), azonban ő a szerző életművében visszatérő tehetős, de másokat kihasználó gazdag zsidó sztereotípiáját testesíti meg.

⁷⁷⁸ A földbirtok kérdése ide kapcsolódhat: „A fölfordulásokat mindig az ilyenfajta emberek kezdték, az ilyen gyökértelen emberek, akiket voltaképpen semmi sem köt a földhöz, az országhoz. Ezzel nem akarja azt mondani, hogy csak a földbirtok köt a földhöz, csak a földműveltség vagy csak

függetlenül⁷⁷⁹ – azt gondolom, hogy Kanitz Leviátot „kommunista felforgatónak” véli. A bíró erre utaló kijelentéseket tesz: „Nos, a főtisztelendő úr hiába várja, hogy most egyszerre leplezzem le a kedves, szelíd festőjét, mint valami lázítót vagy bűjtogatót, akinek a festés, a *Kálvária* csak ürügy, hogy a népet nyugtalanítsa. Ezt most még nem tehetem.”⁷⁸⁰ Sőt azt is hozzáteszi, hogy legszívesebben megfigyeltetné Leviátot, de egyelőre nincsenek meg az ehhez szükséges adatai, bizonyítékai. A megfigyeltetésről, a nép sorai közti elvegyülésről miniszteri határozat is érkezik: „a legutóbbi belügyminiszteri rendelet parancsolja, hogy [a főbíró] hivatali kötelessége: barátságosan érintkezni a lakossággal. Most megjelent előtte az egész rendelet: »...annál is inkább, mert ezáltal mindig új alkalom adódik megfigyelni a polgárság, a gazdák és cselédek érzületét, különösen pedig ellenőrizni olyan áramlatokat, amelyeknek megfigyelése a főszolgabírósnak mindenkor a hasznára válik.«”⁷⁸¹ Mindezzel együtt Kanitz alakja a mindenkori hatalom szimbolikus figurája: a „korlátolt, pusztító hatalom képviselője, másfelől a hatalom paranoiddá váló, állandó gyanakvásának, elferdült ember- és világlátásának örök jelképe”⁷⁸² – írja Lichtmann Tamás.

Véleményem szerint a szöveg ezen szála és a regényben megjelenő Jézus-allúziók összeolvashatók. A kisregény első változata 1931-ben született, tehát tizenkét évvel a Kommün bukása után. A Tanácsköztársaságnak egyértelműen volt egyfajta messianisztikus felhangja. Tverdota György a következőt írja erről: „Nem nehéz példákat találnunk arra, hogy a kort, amelyben éltek, az őskereszténység és a késő római kor fordulójához hasonlították. Juhász Gyula *Forradalmi kiskatéjában* a marxi tanítást új evangéliumnak nevezi. A kor politikai főszereplői ebben a kétezer éves mintára íródo új evangéliumban kaptak szerepet.”⁷⁸³ Ez a gondolat nemcsak Juhász Gyulánál fogalmazódott meg, hanem például Tóth Árpádnál is előkerült.⁷⁸⁴ Azonban voltak, akik a marxizmus osz-

az államhivatal, vagy a diploma, de viszont tagadhatatlan, hogy vannak bizonyos szabadabb foglalkozások, amelyek könnyebben kaphatók mindenféle szélsőségre, felforgatásra, mint a kötöttebb foglalkozások. S ezek között van legelső sorban a művészkedés. Ez kétségtől a legszabadabb foglalkozás. Ma itt, holnap ott, ma így, holnap úgy. A nyelven kívül, mondhatni, semmi sem köti őket, de néha még ez se, különösen a festőknél nem. A vászon a hazájuk, Istenük a hírnév.” PAP, *A nyolcadik stáció*, 70.

⁷⁷⁹ A Kommün és a zsidóság összekapcsolása a kor antiszemita kurzusának visszatérő gondolata.

⁷⁸⁰ PAP, *A nyolcadik stáció*, 72–73. Lásd még: „Az efféle emberekkel szemben igazán jogos minden óvatosság, minden előrelátás most, mikor még mindig jogosan forrónak lehet mondani a földet a múltak miatt.” Uo., 70.

⁷⁸¹ Uo., 183.

⁷⁸² LICHTMANN, *Az igazságkereső*. PAP Károly, 233.

⁷⁸³ TVERDOTA György, *Az együttműködési formula. A magyar írástudók és a Tanácsköztársaság*, Eszmélet 31. (2019/121.), 52.

⁷⁸⁴ „Ez a történelmi hullámvonal képezi Tóth Árpád nevezetes *Az új Isten* című versének szemléleti

tályharcát elítélték, és a kommunizmus másfajta értelmezését szorgalmazták: Artner Edgár paptudós 1923-ban jelentetett meg egy könyvet *Az őskereszténység kommunizmusa* címmel, melyben többek között kifejtette, hogy szerinte az apostolok kommunizmusban éltek, az igazi kommunizmus pedig a marxi iránnyal szemben a szeretet kommunizmusa.⁷⁸⁵ Az úgynevezett keresztény kommunizmus hívei is hasonlóan gondolkodtak: „A communio, a kölcsönösségen alapuló közösség, az embereknek ez a szellemi egyesülése az élet legmagasabb forrásával – Istennel – feltételezi a közösséget. Az emberiség Istenben, Krisztusban éri el a valóságos communiót, közösséget”⁷⁸⁶ – írja Nyikolaj Alekszandrovics Bergyajev, orosz filozófus és teológus. Az irányzat hazai követői közé tartozott többek között Gellért Oszkár is.

Tverdota György szerint a századforduló után Magyarországon „az őskereszténység forradalmának modern megismétlődésére való készülődés kivételesen tág gondolkodási keretet jelentett, amelybe beletartozott a radikalizmus és a vallási hagyományra való támaszkodás: szélső változatában forradalmi messianizmusként öltött testet”.⁷⁸⁷ Pap Károly életútja jó példa lehet erre: eleinte a forradalmi messianizmus jellemezte, hiszen vöröskatonaként szolgált: „Forradalmárként is messianisztikus eszméket követő idealista maradt. Szabadcsapatokat akar szervezni, hogy annak élén betörjön Ausztriába, majd Európa csúcsára kitűzze a forradalom zászlaját.”⁷⁸⁸ Műveiben azonban egy sokkal kevésbé radikális kép jelenik meg. Fontos kiemelni, hogy ez a fajta messianizmus az európai zsidó értelmiség egy fontos részénél is megjelenik, akik összekapcsolják messianizmus és kommunizmus eszméit.⁷⁸⁹ Sőt, a kör kitágítható: Hetényi Zsuzsa Iszaak Babel orosz író és Pap Károly kapcsán is említi a messianizmus

hátterét, párhuzamba és ellentétbe állítva a keresztény vallás Isténét az új, »vörös Istennel«, s mindkettőt konfrontálva a világot a két vallási forradalom között irányító kapitalista Mamonnal”. Uo., 54.

⁷⁸⁵ ARTNER Edgár, *Az ősegyház kommunizmusa*, Szent István Társulat, Budapest, 1923, 2. A kereszténység összekapcsolása a kommunizmussal Marxnál is megjelenik: Marx egyetért Ernest Renannal, aki az első keresztény közösségeket a nemzetközi munkásszövetségekkel hasonlítja össze, mert szerinte azokat is az kötötte össze, hogy szemben álltak a fennálló hatalommal. KARL MARX, *Jelenések könyve = Karl Marx és Friedrich Engels művei magyar nyelven*, összeáll. GUT Ferencné, MSZMP Központi Bizottsága, Budapest: 1970, 7.

⁷⁸⁶ NYIKOLAJ ALEKSZANDROVICS BERGYAJEV, *A kommunizmus igazságai és hazugságai*, ford. RÉVÉSZ Mária Magdolna, Kairosz, Budapest, 2003, 9–10.

⁷⁸⁷ TVERDOTA, *Az együttműködési formula*, 51.

⁷⁸⁸ LICHTMANN, *Az igazságkereső. Pap Károly*, 18.

⁷⁸⁹ Lásd erről Michael Löwy *Redemption and utopia. Jewish Messianism, Communism and Libertarianism* című művét, melyben többen között Martin Buberrel is foglalkozik: „Several of the authors studied in this work – particularly the most assimilated – drew abundantly on Christian eschatological, apocalyptic, heretical and mystical sources. In some cases, personal ties were woven with Christian personalities who shared the same messianic/revolutionary orientation” Löwy, I. m., 268.

kérdését már citált tanulmányában.⁷⁹⁰ Pap Jézus-regényeiben a vallási hagyományra támaszkodik, de fontos hangsúlyozni, hogy esetében az alapot a zsidó, és nem a keresztény vallás képezi, továbbá Jézus alakját is a zsidó hagyomány felől értelmezi. Krisztus legfontosabb tanításának a szeretetelvűséget tartja, rá emlékeztető alakjainak (elsősorban Mikáélnak és Leviátnak) a „forradalmisága” is a szeretetközpontú viselkedésükben mutatkozik meg, illetve abban, hogy ennek egyfajta szociális vonatkozása is van (Mikáélnél: az elnyomottak és a szenvedők, Leviátnál pedig a szegények felkarolása⁷⁹¹ szemben az aktuális hatalommal), miközben a transzcendencia visszaszorul. Véleményem szerint ez az elgondolás a szöveg eleji Arábiának keresztelt mű megfestése kapcsán is megjelenik *A nyolcadik stáció*-ban. Ez az alkotás Leviát első kísérlete lett volna egy nagyívű kompozícióra, amelyet a művészi nagyravágyástól hajtva szeretett volna megfesteni, azonban nem volt képes rá:

S ha arra gondolt, hogy mi volna ezen a képen, rendszerint azt a padot látta maga előtt, ott az Arábia kávéház közelében, ahol gyakran szokott üldögelni mindenféle szegény népek között, akik mint a kivetett, vagy elmaradt s megöregedett munka jelképes alakjai éltek s változtak képzeletében. Jövendő képen ezek az emberek ültek volna lenyűgözötten sorsuktól és a naptól, s pihenve, me-rengve, bóbiskolva, horkolva olvadnának össze a nyári napözönnel, amelyből csak elnyűtt húsuk s ruhájuk kopott színei világítanak elő bágyadt izzással... Hátuk megett pedig a Duna áradna tova magosán, s ez a folyékony másik végtelen s színes fényzőn elragadná magával mindazt, amit a nap olvasztó, bomlasztó özöne az alakok emberi mivoltából meghagyott...⁷⁹²

Fontos mozzanat, hogy a képen a „kivetett” és „megöregedett” munkások kap-tak volna a főszerepet, akik egyfajta közösségben „olvadtak volna fel”. Ebben a gondolatban ismét benne rejlik a „szeretet kommunizmusának” eszménye, hiszen Leviát azokat festik meg, akikre haszontalanságuk miatt már nem tart igényt a társadalom.

Pap Károly a *Zsidó sebek és bűnök* című vitairatában tovább viszi a – szó tágan vett értelmében – kommunista Jézus-képet, erről már bővebben értekeztem korábban. Kéziratban maradt történetfilozófiai fejtegetésében a szerző a kommunizmus megvalósult formáit negatívnak tartja,⁷⁹³ de az egyenlőtlenségek eltörlésének

⁷⁹⁰ НЕТЭНЫ, „Пик и тупик еврейской литературы: Исаак Бабель и Карой Пан.,” 325–332.

⁷⁹¹ Esetében ez szimbolikusan, a festés által jelenik meg. Nem véletlen, hogy a szegények gyűjtenek a stációképre, és az alkotás a „szegénység Kálváriájaként” aposztrofálódik.

⁷⁹² PAP, *A nyolcadik stáció*, 6.

⁷⁹³ „Ezzel szemben az a nagyon kevés jó, ami egyáltalán lehetséges volt a nemzetben, az a néhány mélyebb, finomabb, választékosabb és ezért passzívabb szellem, ami – a kapitalizmus szakaszában – robotban, örületben, betegségben és főként nyomorban pusztult el, mostantól a nemzeti

utópisztikus igénye továbbra is megmarad hitrendszerében. Pap Károlynál a vallás szekularizálásának nem volt erőszakos jellege, esetében inkább az Artner Edgár-féle „szeretetkommunizmusról” beszélhetünk, és annak jegyében a társadalom megreformálásáról. Ebben az értelemben Leviát, akárcsak Mikáél, „szelíd felforgató”, aki szeretetközpontú viselkedésével okoz felfordulást: „A készülő oltárkép körül valóságos forradalom kerekedik. A csoda nem születik meg. De magával sodorja és elpusztítja a főbíró is” – írja Szegi Pál a Nyugatban megjelent kritikájában.⁷⁹⁴ A társadalmi problémák – így például a bíró pozíciójából fakadó visszaélései – már Leviát megérkezése előtt is észrevehetőek voltak a faluban, de a festő jelenléte akaratán kívül is megváltoztatta a közösség „dinamikáját”, és elindított egyfajta változást.⁷⁹⁵ Így ér össze a három műfaj: a társadalomrajz, a művész- és a Krisztus-regény *A nyolcadik stáció* lapjain.

6.3. Krisztus a stációképen

A nyolcadik stáció számos teológiai utalást tartalmaz. Ez már a címválasztásban is megjelenik, mely nemcsak Leviát festményére utal, melyet az ágasházi asszonyoknak készít, hanem magára a bibliai eredettörténetre is. Krisztus nyolcadik stációja („Jézus szól a síró asszonyokhoz”), paralel a regényben megjelenő szituációval – Leviát és az özvegyek csoportjával. Nem véletlen, hogy a festő ezt a stációképet szeretné először megfesteni: a szövegben az általa készített alkotások és a mű cselekménye között folyamatos átjárás figyelhető meg. Lichtmann Tamás az elbeszélés módját is képszerűnek tartja: „*A nyolcadik stáció* kompozíciója is állóképek sorozata. [...] Az epika képekben jelenik meg, a kép pedig történetekben.”⁷⁹⁶

A következőkben a Leviát által készített stációkép narratív elemzését kívánom nyújtani.⁷⁹⁷ „A narratív képolvasásban az eredetszöveg felidézésnek más jelentősége van, mint az ikonológiában. Az időstruktúrák, elbeszélő módozatok, narratív formálás szemszögéből azt a körülményt kell tekintetbe vennünk, hogy kettős

szocializmusok (kommunizmusok) idején valószínűleg világra se jöhet, vagy pedig a szennyes politikai pokol légköre már csírájában fogja eltiporni és halálba kergetni.” PAP Károly, *Történetfilozófiai töredék = Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*, 254.

⁷⁹⁴ SZEGI Pál, *Pap Károly = Megváltás*, 78.

⁷⁹⁵ Ez a változás azonban nem feltétlenül jó, de ennek az is lehet az oka, hogy a „véneleány” és a bíró nem voltak képesek szeretetet gyakorolni egymás felé, ezért is végződhetett harcuk mindkét fél erőszakos halálával.

⁷⁹⁶ LICHTMANN, *Az igazságkereső. Pap Károly*, 405.

⁷⁹⁷ „»[A] történetet hordozhatja az artikulált, szóbeli vagy írott nyelv, a rögzített vagy mozgó kép, a gesztus, s végül ezeknek a szubsztanciáknak a rendezett együttese«” – Thomka Beáta tanulmányában idézi Roland Barthes-ot. THOMKA Beáta, *Képi időszervezetek = Képleírás, képi elbeszélés*, szerk. THOMKA Beáta, Kijarat, Budapest, 1998, 9. (Narratívák 1.)

textualitást vizsgálunk: a képet mint az eredetszövegre adott választ, és a képnek mint szövegnek az együtthatását.”⁷⁹⁸ Véleményem szerint Pap Károly művében a stációkép utal bibliai eredetszövegére, de újra is írja azt, részben aktuális, „világi” kontextusba helyezve. Ezáltal nemcsak felidézi a bibliai történetet, hanem új minőséget is csempész bele. Azzal, hogy Leviát a szent képekre ágasházi alakokat fest, ráadásul Jézus alakjában is a főbíró arcát igyekszik visszaadni, megváltoztatja a „klasszikus” stációkép és a mögötte rejlő bibliai történet hagyományos olvasási módját. Ez a gesztus ugyanis – a bevett értelmezéssel szemben – azt az üzenetet hordozza, hogy a szent asszonyok nem különböznek az ágasházai özvegyektől.⁷⁹⁹

Minél nagyobb legyen ez a mélység és messzeség, s még ezen túl lesznek az apró falvacskák, Jézus bölcsői. Mintha nem egy órája, de végtelen idők óta vándorolna Jézus a kereszttel, s ez itt a nyolcadik állomás. Jézus épp az imént rogyott le fáradtan a keresztfére, s míg az özvegyek egyik része kérleli a katonákat, hogy engedjék minél tovább pihenni Jézust, az özvegyek másik része már letelepedett Jézus köré, a keresztfének ágai mellé. Ily messzi a bölcsőtől, ily magosra Jézust már csak a magtalanság, az özvegyesség, a magány, a beletörődés asszonyi alakjai követik. Jézus keze engesztelően nyugszik az asszonyok összeborult fején, arca levegő után, égne tárja magát, de már mosolyog is együttal, s éppen beszélni készül, súlyosan zihálva... Lefelé a városig egy hosszú processzió látszik, mintha az egész emberiség elmaradva bár s végtelenül lassan, de azért jönne mögöttük a Golgota felé, és Jézus, a maga özvegyeivel s katonáival, csak valami élcsapat lenne... Itt-ott hollók keringülnek Jézus feje felett, s nap iszonyún, forrón, vakítóan süt...⁸⁰⁰

A stációkép készítése során mintha a festmény együtt változna az alkotójával. Leviát úgy dönt, hogy meg kell érlelnie magában Krisztus történetét, át kell élnie azt minden elemében.⁸⁰¹ Ez a gondolat ismét azt sugallja, hogy a távolság a Megváltó és a hétköznapi ember Leviát között feloldható. A művész először a csecsemő Jézust festi meg, pontosabban annak bölcsőjét, majd az őt jelképező kisbárányt. Ez alatt az időszak alatt úgy is viselkedik, mint egy gyermek:

⁷⁹⁸ Uo., 15.

⁷⁹⁹ Vessd össze Giza reakciójával: „Hogy lehetnénk mink ott, ahol a Szűzmáriának meg egyéb szent asszonyoknak van a helye! Már hogy birtokolhatjuk mi, szegény nyomorult világi nők, érdemtelenek, akik vagyunk, hogy birtokolhatnánk mink az ő örökös helyüket az Üdvözítő körül.” PAP, *A nyolcadik stáció*, 54.

⁸⁰⁰ Uo., 44.

⁸⁰¹ Lásd még: „az egyetlen lehetőség, a festés első kísérlete: a Krisztus-kép befogadása, Krisztus szenvedésének átélése” BENEY, *Pap Károly Krisztusa*, 461. Az átélés általi megértés gondolata Pap Károly más műveiben is előfordul. Az egyik Azarel-novellában (*Gyerekek*) a kis Azarel Gyuri a tapasztalás útján tudja megérteni a toloszékes kislány másságát: miután elesik, és lehorzsolja térdét, át tudja érezni a kislány helyzetét.

„Megint máskor a dünnnyögésből halk dudorászás lett, egész ének, füttyszóval keverve... Mindez azonban mindég gyors, vidám volt, pattogó s főképpen pajkos, s csak addig tartott, amíg, mint az úrfi mondotta, Jézuska a bölcsőben ringott.”⁸⁰² Azonban amikor eljut a kereszten lévő Krisztus alakjának megfestéséig, viselkedése ismét átalakul: „Kibirhatatlan! – tört ki Leviátból az emésztő fájdalom, s vadul mutogatott köröskörül a vázlataira: – utálat, béklyó, csömör, gyalázat!”⁸⁰³ Ennek a hirtelen támadó dühnek nemcsak az az oka, hogy „átveszi” Krisztus szenvedéseit, hanem az is, hogy maga is viaskodik Krisztus alakjának megfestésével. Érzése szerint Jézus-ábrázolása nem mérhető ahhoz a képhez, amely az özvegyek és az ő fejében él. Fontos kiemelni, hogy elgondolásában Jézus alakja tehát nem egy vallási „idea”, hanem az asszonyok és saját hite által kialakított kép⁸⁰⁴ – ez a mozzanat ismét a vallás szekularizálásához tartozhat. A festő az eredeti tervei szerint a főbíró alakjának felhasználásával akarta megfesteni Jézust, azonban ezt nem képes véghez vinni, mert nem tudja hozzá megtalálni a szeretetet magában.⁸⁰⁵ Nehézségei miatt elfelejti koncepcióját, és inkább egy „Fogoly Krisztust” fest saját élményei alapján.⁸⁰⁶ Ez a fogság egyrészt a művészi tehetetlenség szimbolikus börtöne, másrészt egy konkrét szöveghelyen Leviát „foglyul ejtése” valóban megtörténik (éppen akkor, amikor a Krisztus-ábrázolással való viaskodás miatt el akarja hagyni Giza házát): „térdre estek előtte [az asszonyok], és ki itt, ki ott kulcsolta át a fiatalembert. Leviát önpusztító dühe érintésüktől feljűk fordult. – Ó, hát elfogtok?”⁸⁰⁷

A festő az Üdvözítőt megfeszítő katonák alakjait szintén a saját arca alapján készíti el, egyfajta büntetésképpen azért, mert nem tudta megfesteni Krisztus alakját úgy, ahogy szerette volna. Azért, hogy megtalálja magában az Erőszakot, a Tagadást, a Részezséget és a Bujaságot, elkezd úgy viselkedni, mint ezek a figurák.⁸⁰⁸ Annak ellenére, hogy a katonák esetében Leviát nem használt saját arcán

⁸⁰² PAP, *A nyolcadik stáció*, 52.

⁸⁰³ Uo., 75.

⁸⁰⁴ Erre az elképzelésre rímel a *Zsidó sebek és bűnök* istenképe: „Az isten saját egyéni sorsunk végső elvonatkozása.” PAP, *Zsidó sebek és bűnök*, 15.

⁸⁰⁵ Ez akkor is megjelenik, mikor a kép leleplezésekor találkoznak: „Leviát révetegen figyelte a főbíró s önmagát. Ijedten érezte, hogy semmi sem változott bennük. Mindketten ugyanazok, aki voltak.” PAP, *A nyolcadik stáció*, 103.

⁸⁰⁶ A Fogoly Krisztust Beney Zsuzsa zsidónak látja: „A Fogoly Krisztus a zsidó reménytelenség arca.” BENEF, *Pap Károly Krisztusa*, 213. Én erre nem látok bizonyítékot a szövegben.

⁸⁰⁷ PAP, *A nyolcadik stáció*, 76.

⁸⁰⁸ „S mikor a legmámorosabb volt a bortól, amely egész nap ott állt az asztalán, akkor festette meg magáról az első római zsoldost: a Részezséget. Aztán kiragadta arcából a bujaságot, amit a mámor mögött látott bujdosni, s arról festette meg a másik római zsoldost: a Bujaságot. S mikor reggel, a mámorból felébredve, dühösen, elégtelenségében haragosan szórta szíjjel lehetetlen kívánságait az alázatos, türelmes asszonyok között, ebből festette meg az Erőszakot. S mikor mindenkitől

kívül semmilyen inspirációt, a stációkép leleplezésekor a falu lakói felismerni vélik magukat közöttük. A bíró a Tagadást szimbolizáló katona képében látja magát viszont; a részeseges állatorvos, Illey a Részezséget ábrázoló zsoldosban ismer magára; a „papucsférj”, Csépay vonásait pedig a Bujaságban fedezik fel a kép nézői. Ennek a folyamatnak több oka is lehet: egyrészt ezek az alakok a saját lelkiismeret-furdalásuk miatt látják magukat viszont a képen; másrészt, Leviátnak sikerült egy olyan festményt alkotni, amely megmutatja a „valóságot”: „a világ a művészet tükrében úgy rendeződik, ahogy el kell rendeződnie”⁸⁰⁹ – írja Lengyel Balázs.

A szerző nemcsak a világi figurák festménybe történő beemelésével írja felül az eredeti bibliai történetet, hanem azzal is, hogy a Krisztust megfeszítő katonának egyúttal allegorikus alakok lesznek stációképén, ezzel azt sugallva, hogy Jézust ezek az emberi bűnök – a Részezség, a Tagadás, az Erőszak, a Bujaság – „feszítették keresztre”. Ez a megoldás nem idegen Pap Károly életművétől, aki a *Megszabadítottól a haláltól* című művében is kifordítja a felhasznált bibliai műfajokat és történeteket. A *nyolcadik stáció*ban a fentiekén túl példa lehet erre a szövegben megjelenő Júdás-parafrázis is: a kép leleplezésére rendezett ünnepélyen a csősz kutyája egy trükköt mutat be: „meg fogja látni a képen Krisztus urat, szépen két lábra fog állni előtte, meg fogja hajtani becsületesen a fejét, le fogja venni szépen a kalapját, amit én adok neki, aztán lehunyja ájtatosan, engedelmesen a szemét, és három gyönyörű bukfencet fog vetni egyhelyben, igazán érdemes megnézni.”⁸¹⁰ A kutya – mint Júdás – „leleplezi” Krisztust. Hármat bukfencezik, ami paralel lehet Júdás három csókjával. Ezután pedig a képet szétmarcangolja, ami Jézus halálát is jelképezheti a júdási történet párhuzamát követve.

A szakrális képek esetében elhelyezkedésük is hozzáad értelmezésükhöz, egyfajta kontextuális keretet adva: „A templom fala, ablaka, oltárfa képen kívüli, ám az olvasást és értelemdást döntően befolyásoló körülmény.”⁸¹¹ A *nyolcadik stáció*ban készülő szentkép a templom udvara helyett – ahova eredetileg szánták – Giza házának oldalába kerül. Ez a mozzanat ismét szembemegy az intézményesült vallási szabályokkal, hiszen azt az üzenetet közvetíti, hogy a szentkép mindenki számára hozzáférhető kell, hogy legyen. Ugyanakkor fontos körülmény, hogy a képet Giza visszaviszi a szobájába annak leleplezése után, ezzel is mutatva, hogy a festmény számára mást és többet jelképez, mint amit eredetileg gondolt: Leviátot és közös múltjukat, és ezen a ponton: talán közös jövőjüket. A főbíróval

elfordulva szívében, nem akart látni senkit, semmit, sem a munkáját, se az asszonyokat, se a napot, ekkor festette meg magáról a Tagadást, a legszélső zsoldost.” *Uo.*, 99–100.

⁸⁰⁹ LENGYEL, Pap Károly és A *nyolcadik stáció*, 195.

⁸¹⁰ PAP, A *nyolcadik stáció*, 207.

⁸¹¹ THOMKA, *Képi időszervezetek*, 15., 16.

folytatott harcát is ez mozgatja: „Ezt a cselekményszálát lélektanilag motiválja az író árnyalt ábrázolása, mely szerint Giza, a vénleány nemcsak a szentképért, hanem a szentképet alkotó művészért, a férfiert is harcol, érzékeinek utolsó fellángolásával.”⁸¹²

A stációkép lerombolása előtt a következő festmény, amit Leviát a falubeliek számára megfesteni tervez, a negyedik stáció: Krisztus Pilátus előtt (legalábbis a szövegben).⁸¹³ Itt ismét egy párhuzamnak lehetünk tanúi: Leviát az őt „elítélő”, a faluból kiutasító főbíró előtt olyan, mint Jézus Pilátus előtt. Giza és a bíró halálos kimenetelű harca után azonban Leviát visszavonul az erdőbe, és soha nem festi meg a stációképet, helyette a *Hívők* című képen kezd el dolgozni, mely első találkozását ábrázolja az özvegyekkel és a vénleánnyal. A szöveg során más stációk is megidéződnek: Leviát meztelen fürdőzése Jézust ruháitól való megfosztatását idézheti, míg a jelenet, amikor a falu „intelligenciája” a stációképet vizsgálja, és a főbíró mellett tesz tanúságtételt, Ananiás és Kajafás farizeusságára utalhat.

Mindent összevetve elmondható, hogy *A nyolcadik stáció* ismét a Krisztus-történet egyfajta parafrázisát adja. A szerző ebben a művében is sajátos módon „világivá teszi” a bibliai forrásanyagot, azonban a *Megszabadítottál a haláltól* című regénytől eltérően ezúttal a művész erkölcsi felelősségét is tematizálja: a festő feladatai közé sorolja a krisztusi szeretet közvetítését, még radikálisabban: az ember megváltoztatását. De *A nyolcadik stáció* végkimenetele sokkal peszsimisztikusabb, mint a szerző első regényéé: míg a *Megszabadítottál a haláltól* főhőse, Mikáél a könyv végén a latrok közé kíván menni, mert úgy érzi, ők tudják a legtöbb irgalmat nyújtani számára; addig Leviát kivonul a világból, és elindul a bottyáni elmagányosodás útján. Lichtmann Tamás ezt a szeretetelvű tanítás csődjeként értelmezi,⁸¹⁴ azonban véleményem szerint arról van szó, hogy Leviát vállalja tettének következményét, még akkor is, ha ez azzal jár, hogy többé nem kapcsolódhat az emberekhez. Továbbá saját művészetfelfogása szerint elbukott, hiszen nem tudta megtalálni a szeretetet magában a bíró felé, és megfesteni őt Krisztus arcában. Talán, ha ez sikerült volna, Kanitz nem a katonában ismerte volna föl magát, és így elkerülhető lett volna a végzetes tragédia. A Krisztus-kép így azonban „gyáva árulásból, magát és másokat ámitó alamizsnálkodásból, szegény, dohos vénasszonyok könyörgéséből, erdőre vágyakozásból, s még ki tudja,

⁸¹² LICHTMANN, *Utószó* = PAP, *A nyolcadik stáció*, 186.

⁸¹³ Hagyományosan ezt az első stációként azonosítják, azonban Leviát eleve tizenkét stációt említ. A stációk száma a történelem során változott, azonban a kereszténység mai álláspontja szerint tizennégy stáció létezik.

⁸¹⁴ „Nem a művész csődjéről van szó, hanem a szeretet krisztusi példázatának lehetetlenségéről” LICHTMANN, *Az igazságkereső. Pap Károly*, 243–244.

mi mindenből született, csak úgy nem, ahogy kellett volna...⁸¹⁵ Ezt erősíti, hogy Bottyán beszámolója alapján egy újabb „Leviát” tűnik fel az Arábia kávéházban, ahol korábban Leviát dolgozott. Elképzelhető, hogy az „új Leviát” már meg tudja találni a szeretetet magában: „Két Leviát sok a szegény filisztereknek. S minthogy [az „eredeti” Leviátot] Krisztus urunknál kitoloncolták, most már nincs más hátra, mint az erdő meg a csókák...”⁸¹⁶

Ez a gondolat még messzebb vezethet minket: Pap Károly életművében a szerepetelvőség eszméjét kívánta megvalósítani. Azonban, ha megvizsgáljuk az absztrakt szerző pozícióját *A nyolcadik stáció*-ban, azt láthatjuk, hogy ebben a regényben, akárcsak az *Azarel*-ben, az absztrakt szerző sem tudja a szeretet elvét alkalmazni minden megalkottott figurájával szemben. Kanitz főbíró alakja ugyanis a történetmondás során úgy ábrázolódik, hogy egyedül ellenszenvet kelt az olvasóban, szeretetet nem. Az absztrakt szerző tehát hasonló kudarcot vall, mint Leviát.

VII. Jézus-allúziók a novellákban

Pap Károly nemcsak regényeiben foglalkozott a vallás kérdésével, számos olyan novellát is írt, mely valamilyen formában reflektál erre a témára. Véleményem szerint ezek közé tartoznak a következő írások: *A felbukkanó ember*, *Ahasvér elbeszélése*, *A korsó*, *A kósza piktor szentképe*, *Álmatlanság*, *A rabbi és a suszter*, *A süket*, *Az új ima*, *Beszéd a kánai jegyesekhez*, *Csillagok*, *Csuromné istenkáromlása*, *Feltámadás*, *Jézus beszéde Magdala határában*, *Jótekonyság*, *Kalapács nagyapó*, *Kegyetlen nyár*, *Morgósné gyerekei*, *Muzsika*, *Szellő útja*, *Utolsó rügy és az Üzenet*.⁸¹⁷ A következőkben a korábbi elemzésekhez kapcsolódva ezek közül a művek közül azokkal foglalkozom, melyekben valamilyen formában megjelenik egyfajta Jézus-allúzió.

A *Jézus beszéde Magdala határában*, a *Beszéd a kánai jegyesekhez* és a *Feltámadás* című szövegek Jézus beszédeit idézik mind tartalmukban, mind formailag. A krisztusi parabolákról Pap Károly a következőt írta *Zsidó sebek és bűnök* című esszéjében:

Jézus beszédei legtöbbször kétértelműek, s értelmei közül akármelyiket figyeled, közben a másik ellened fordul, s végül ez is, az is, ugyanoda vezet: az elháríthatatlanhoz, bár mégúgy mosolyogjon az egyik, és sirjon a másik.

⁸¹⁵ PAP, *A nyolcadik stáció*, 98.

⁸¹⁶ *Uo.*, 129.

⁸¹⁷ A csoportosítás átfedéseket mutat a korábban a művésznovellák közé sorolt írásokkal. Ez abból adódik, hogy ahogy már láthattuk, Pap Károly bizonyos műveiben a művészet és a megváltás kérdése összefonódik.

Akár parabola a formájuk, vagy ima, egyszerű törvényt magyarázat vagy egy-egy hasonlat: mind az elkerülhetetlent világítja be, mint a villám az estéli tájat, egyiket előbb félreérthetetlenül éles csattanással, másikat utóbb elhalóan, mint altató zene: követi a jóslatok dörgése a zsidó nép pusztulásáról. Ha a meséje könnyed, légies, derűs, akkor az értelme borzalmas, viszont, ha a mese maga könnyörtelen: tanítása vigasztaló, ám ha a vigasztalásába elmélyedsz, mihamar az is borzalmassá válik, mint ahogy, amit még előbb borzalmasnak értettél, derűssé foszlik s így tovább, mígnem teljesen szétbomlik, kisiklik a kezedből az egész, nem tudsz velük mire menni, végzetes orákulumok valamennyien a zsidó bomlásról: pusztulás, pusztulás, elkerülhetetlen pusztulás! S nemcsak a mese s a tanítása, a forma és a tartalom ily ellentmondók, hanem (amennyire ez az agyonfoltozott Evangéliumokból egyáltalán kivehető), bizonyára a beszéd gyakran az alkalomnak is ellentmondott, amely létre hívta. A megnyegzőn, talán a násznép kérdéseire, Jézus haláláról, pusztulásról szóló mesével válaszolt, amely, miután előbb meséjével megdöbbenetette a hallgatóit, később tanítói magyarázatával, vigasztalásával, annál csábítóbban hathatott a nézőre. A végképp leküzdhetetlen ellentmondásokat maga és hallgatói, meséi és annak magyarázatai, kedélyállapota és a nyelv közt, Jézus „csodákkal” hidalta át.⁸¹⁸

A jelzett novellákban is megfigyelhetünk hasonló jelenségeket: a *Beszéd a kánai jegyeseknek* című írásban például Krisztus arra hívja fel a szerelmesek figyelmét, hogy a Bibliában foglalt „sokasodjatok és szaporodjatok” kifejezés a „szereteten való sokasodásra” utal. Ez a szöveg tehát éppen a címben kijelölt beszéd-szituációval ellentétes értelmet hív elő – nem a szerelemben, hanem a testvéri szeretetben való egyesülést hirdeti. A másik beszéd hagyományosabb: a *Jézus beszéde Magdala határában* a jótékonyaságról szól, mely a zsidó vallásban kiemelten fontos. A szentkönyvbéli gondolatok értelmezésére reflektál a *Feltámadás* című szöveg is, azonban itt Krisztus figurája konkrét formában is megjelenik, nemcsak a példabeszéd révén (mely a kétszeri aratásról szól). A novella helyszínén, egy magyar faluban olyan időjárás köszönt be, amely lehetővé teszi a kétszeres aratást. Az emberek ezt isteni áldásnak tartják. A természet virágzása a mező szélén álló fészületet is „életre kelti”, a feltámadó Krisztus pedig – aki azt hiszi, még Izraelben van, hiszen a forróság miatt az emberek úgy öltöznek, mint őseik, és az időjárás is hasonló – elindul a faluba, azonban azt látja, hogy az emberek vétettek a szavai ellen („Egyszer se aratnak azok, akik kétszer vetettek. Nem a nap érleli meg a mennyei nyugalmat.”⁸¹⁹). Látva, hogy tanításai nem szökkentek szárba, kivonul az emberek közül. Ebben a szövegben ismét megjelenik a papság kritikája, akárcsak az író regényeiben: a plébános nem hívja fel a kétszeres aratás bűnére a nép figyelmét. Szimbolikus, hogy míg a lédús gyümölcsökből falatozik, leszakad

⁸¹⁸ PAP, *Zsidó sebek és bűnök*, 39–40.

⁸¹⁹ PAP Károly, *Feltámadás* = Uő., *Novellák*, II., 95.

nyakából a kereszt, ő pedig észre sem veszi ezt, sőt, figyelmetlenségében még rá is lép a feszületre. Ezek a novellák tehát, hasonlóan a *Megszabadítottál a haláltól*hoz, egy bibliai műfaj (ott: az evangélium, ebben az esetben pedig a krisztusi példázat) mintájára szerveződnek, a szerző azonban saját „változatait” írja meg belőlük.

Egyes novellák Pap Károly első regényéhez hasonlóan egy Krisztusra emlékeztető főszereplővel dolgoznak, akinek azonban valamilyen „sérülése” van. A *Muzsika*, az *Álom* és a *Szellő útja* című szövegekben a főszereplők fogyatékkal élnek. A *Muzsika* főszereplője, Janika nem tud beszélni, csak a zenén keresztül kommunikál. Furulyáján el tudja játszani mindenki „dalát” – azt a dallamot, amely az adott embert leginkább jellemzi és lelkét megéri. A kisfiú mindenki felé szeretettel és a megismerés igényével fordul, így tudja megtalálni bennük ezt a bizonyos dalt. Nem számít neki, ha az adott figura „bűnös”, mint például az alkoholtúlságosan is kedvelő Mihók jegyző. A gyermek ezen tulajdonsága Krisztusra emlékeztet. Janika még saját apjának is megbocsájt – az apa-fiú konfliktus a Pap-oeuvre egyik meghatározó problémája –, aki három hordó pálínkáért akarja őt eladni. Az *Álom* című szöveg cselekménye Názáretben játszódik. Főszereplője, a kis Jóséh más, mint a többi gyermek: bolondos, csak a mezőn, a virágok és állatok között érzi otthon magát. A Nietzsche szerinti krisztusi tulajdonság, a „gyermek-ségbe való visszahátrálás” jellemzi ezt a figurát is, akárcsak a *Megszabadítottál a haláltól* főhőse: nem akar felnőni, pedig Názáretben „az atyánál kezdődik az ember”⁸²⁰. A fiú a templomi szentséget és a természet szentségét hasonlóan látja: „Szokásom szerint elbúcsúztam a mezőtől, s hívtam a pillangókat a templomba. Gondoltam, haza nem jönnek velem, de a templomba biztos eljőnnének, ha tudnák, hogy micsoda az a templom. Atyám azonban megtiltotta: pillangó nem jöhet a templomba. Sírva mentem tehát az istentiszteletre. Ám, ahogy felhallatszott a vének imádkozása, felszáradtak könnyeim, s éppúgy kezdtem remegni a boldogságtól, mint odakünn a mezőn.”⁸²¹ Ebben az esetben tehát ismét a vallás szekularizálásának leszünk a tanúi. Véleményem szerint a *szellő útja* című szöveg is ebbe a csoportba tartozik, azonban ez az írás absztraktabb módon közelíti meg a Krisztus-témát. A szelek világában a szellő egyfajta „nyomorék” vihar:

Kinek-kinek megvan a maga dolga! – felelte az Ég Szolgája – testvéreid, hogy bábai legyenek a gyilkos hullámokat szülő tengernek, szabad vágói a túltömött

⁸²⁰ PAP Károly, *Álom* = Uő., *Novellák*, II., 237.

⁸²¹ *Uo.*, 233. A *Jesuka* című novellában ennek épp az ellenkezője történik: a csecsemő Jesuka nem úgy viselkedik, mint egy gyermek. Nem gügyög, csak szemével kommunikál, de amit abból kiolvasnak, az mintha egy felnőtt szájából szólna. A csendes, nyugodt gyermek, aki tisztában van különlegességével – ezért is nevezi el „királyfinak” édesanyja és a kisfiút meglátogató Ámon – Jézus alakját idézi. Nem véletlen a névválasztás sem, mely Pap Károlynál mindig jelentéssel bír: a „Jesuka” a „Jézus” név becézett, héber alakja.

erdőknek, ácsai a rombolásnak, repülő tetői a szabad tereknek, dühítői a jóllakott felhőknek, tördelői a konok jéghegyek csillogó szarvainak, égi megszedői a túl gazdag gyümölcsösöknek és bátorítói a gyáva és gyenge tüzeknek. A te munkád pedig, hogy viszketőre vakard a vizek hátát, hogy ijesz az alvó leveleket és férges gyümölcsöket, hogy lesodord a bogarakat házuk tetőjéről, szét-szórd az illatokat, furulyázz a lyukaknak, megzavard az utcaseprők munkáját, gyertyát olts, és borzongást kelts a mezítelek között!⁸²²

A szellő nem tudja azt az erőt mozgósítani, amit „széltestvérei”, mankóval „jár”, és legfőbb vágya, hogy az emberek szívébe férközzön. Mindezt büntetésül az Ég Szolgája elküldi a Földre, és emberformát ad neki: ő lesz az „Ember Fia”. Az allegória – a hagyományos olvasásmód felől nézve – blaszém módon egyszerre idézi meg Lucifer kiűzését a mennyből, és Krisztus eljövételét (hiszen az „Ember Fia” kifejezés rá utal). Egyben az is kiolvasható a képből, hogy Jézus „fogyatékosága” az, hogy „szíve” van, és az embereken akar segíteni. Ez a gondolat ismét összekapcsolódik a már bemutatott nietzschei felfogással, Krisztus alakjának „gyengeségével”, ami Pap Károlynál – Nietzschével ellentétben – üdvözlendő vonás.

Bizonyos szövegekben közvetett formában jelenik meg Krisztus alakja. A *süket* című írás például egy olyan jelenettel zárul, mely az utolsó vacsorára utal: „S hirtelen úgy láttam az utolsó vacsorát, hogy Krisztus körül ülnek: a vak, aki látta a szemét, a süket, aki hallotta a fülét, az esztelen, aki észrevette az esztét, s a szívtelen, aki érezte a szívét. Ő pedig ült az asztalfőn, látta valamennyiüket, megértette az egészet, s megismerte az Istent....”⁸²³ Az, hogy Krisztus kegyeibe fogadja a sérülteket, szegényeket és „csonkákat”, nemcsak Friedrich Nietzsche *Az Antikrisztusának* alapgondolata, hanem a *Megszabadítottál a haláltól* című regénynek is. A *Csuromné istenkáromlása* című szövegben az egyházi segélyre váró, nincstelen Csuromné pedig „pártfogójául” a feszületen lévő Jézust választja – itt ismét a szegénység és Krisztus közössége fogalmazódik meg szimbolikusan, szembeállítva a tanító anyagiasságával, aki a segínyt osztja az özvegyasszonyoknak. Ugyanakkor az is hozzákapcsolhatja a *Megszabadítottál a haláltól*hoz a szöveget, hogy olvasható benne egy olyan jelenet, amely a regényben is visszaköszön: a gyermekét elvesztő szülő felismeri halott fia arcát Krisztusban, illetve, a regényben: a Krisztus-szerű Mikáél alakjában. Itt ismét Jézus „emberi” oldalára kerül a hangsúly „istenfiúsága” helyet, ahogy Pap számos más művében. Egy másik novellában is fellelhető egy mozzanat, ami ismerős lehet az író első regényéből: az *Ahasvér elbeszélése* című műben a zsidó főhős lop a templom oltáráról, mert annyira éhes. Ez a bűn a szentségtörések egyik legnagyobbika, amelyet azonban felülír az éhség. A *Megszabadítottál a haláltól*ban a latrok követik el ezt a bűnt,

⁸²² PAP Károly, *A szellő útja* = Uő., *Novellák*, II., 198–199.

⁸²³ PAP Károly, *A süket* = Uő., *Novellák*, II., 215

akiket később ki is végeznek – keresztre feszítenek –. Jézus alakja ugyan nem jelenik meg a *Fölbukkanó ember* című szövegben, azonban „ellenségé”, egyfajta ördögi, anarchikus figuráé, a fölforgató emberé igen: „Ami pedig Krisztust illeti – mondotta –, tudja, uram, ki az; az az én legnagyobb ellenségem. Hogy mondjam? Mintha a szomszédban egy ugyanoly üzlete lenne, amilyen az enyém; olyan ellenségem... Miatta van ez az egész, ahogy van – miatta, uram; ó, ha találkozhatnék vele; a kezdet, uram! – kiáltja – de a véget nem értette, uram, én mondom... – és megrázta az öklét; dobantott, és elment...”⁸²⁴ A fölforgató ember mindenkiben meglátja Krisztust: a kutyától kezdve az utcán sétáló emberekig. Emiatt a blaszfém tette miatt börtönbe zárják. Az a gondolat, hogy Jézus mindenkiben benne lakozik, Pap Károly egész életművén végigvonul. Krisztus vonásainak a „megtalálása” egy bűnös arcában például *A nyolcadik stáció* című regényben is megjelenik.

Egyes novellák hasonló kérdést vetnek fel, mint *A nyolcadik stáció*: elérhető-e a megváltás a művészet által? A legnyilvánvalóbban a *Kósza piktor szentképe* kapcsolódik ide, melyben hasonló a kiindulási helyzet, mint a regényben: egy idős asszony megkéri a festőt, hogy készítsen egy szentképet a falára. Itt is megjelenik az a mechanizmus, amely a könyvben: a festményen lévő kép és a valós cselekmény között átjárás figyelhető meg. A piktor – aki cinizmusát tekintve sokban hasonlít *A nyolcadik stáció* Bottyánjához – itt a Krisztus Magdolnáéknál című képet szeretné megfesteni. A ház állapota miatt azonban – ami a fény hiányából, a hely szűkösségéből, a falak nedvességéből adódik, és szimbolikusan a közeg sötéttségét tükrözi – nem tudja elkészíteni a képet, és elmegy. A szöveg „a megváltást a művészet feladatai közé sorolja” – fogalmaz Lichtmann Tamás.⁸²⁵ A festő pedig megbukik ebben a feladatban, tehát nem lesz méltó a képen lévő Krisztushoz. Átvitt értelemben még egy szöveg kapcsolódhat ide: a *Kegyetlen nyár* című novellában a főhős író a templomba menekül az őt égető forráság elől, hiszen úgy érzi, az ő hivatása is egyfajta „imádságféle”.

Összefoglalásképpen elmondható, hogy a szerző *Megszabadítottál a haláltól és A nyolcadik stáció* című regényeiben megjelenő motívumok már novellisztikájában is tetten érhetők. Pap Károlynak ugyanis jelentős számú olyan rövid írása született, mely valamilyen formában a vallás kérdésére reflektál, és Jézus alakját közelíti meg. Véleményem szerint ezek a művek kevésbé állják meg a helyüket önállóan, mint az *Azarel/Jordán*-novellák. Azonban témaválasztásuk és formai megoldásaik révén a két említett regényhez kapcsolhatjuk őket.

⁸²⁴ PAP Károly, *A fölbukkanó ember* = Uő., *Novellák*, II., 488.

⁸²⁵ LICHTMANN, *Pap Károly*, 54.

Befejezés

Jelen monográfia a zsidó identitás és hagyomány kérdéseit vizsgálta Pap Károly prózájában. A szerző sokszor kapta meg azt a jelzõt, hogy „monomániás” író.⁸²⁶ Műveinek egy hangsúlyos hányada valóban azt a két problémakört járja körül, melyekkel magam is foglalkoztam. Valójában azonban ezek a témák egy nagy kérdéskörhöz, a zsidó tradíció, vallás sajátta tevésehez, a zsidó azonosságtudat kialakításához tartoznak, annak két különböző oldalát mutatják be. Az Azarel/Jordán-novellákban és az Azarel című regényben ez az igény az egyén szintjén fogalmazódik meg: a gyermek Gyuri történetét végigkísérve az identifikáció folyamatát, az Azarel család révén pedig a kisfiút körülvevő zsidó identitásmin-tákat fedezhetjük fel. A korszak – a századforduló környéke –, melyben a művek játszódnak, számos új zsidó identitásváltozatot hívott létre, ezek pedig Pap Károly szövegeiben is megjelennek. Az identitáskeresésnek azonban egy szimbolikus ré-tege is van az írásokban: a retrospektív énelbeszélés során a narrátor (elbeszélő én) saját történetének jelképes tartalmat ad, Azarel útja a zsidó nép sorsát is magában hordozza. A harmadik nagyobb fejezetben tárgyalt szövegek (*Megszabadítottál a haláltól*, *A nyolcadik stáció* és a Jézus-novellák) a hagyomány kérdését tágabb kontextusban vizsgálják. Azonban ezeknek a műveknek is a zsidó tradíció újra-fogalmazása a tétje, Martin Buber már idézett szavaival élve: a „zsidóság megúj-hodása”. Ennek a megújulásnak a része Jézus alakjának a zsidó hagyomány felől való értelmezése, és a jézusi szeretetelv integrálása a zsidó vallásba. Ez az említett írásokban mind tartalmilag (Jézus történetének parafrázisai), mind formailag (az evangéliumok és a példázatok megidézése révén) megvalósul.

A zsidó integritás a szerző műveiben két alapeszmén alapszik: a szeretet és az igazságosság maximáin. Az író a *Zsidó sebek és bűnök* című esszéjében kifejti, hogy az új zsidó generációknak fel kell vállalniuk őseik történetét, és ezzel együtt az általuk és saját maguk által elkövetett „bűnökkel” is szembe kell nézniük. A „bű-nök” bevallása után pedig eljőhet a testvéri szeretetben való egyesülés. Ez az etikai program Pap Károly szépirodalmi műveiben is megjelenik. Azarel Gyuri a tékozló fiú példázatát felidéző történetének fontos mozzanata (lenne) a bűnök beismerése, azonban sem a főszereplő, sem a családja nem képes erre. Éppen ezért a feltétlen szeretetet sem tudják gyakorolni. De a retrospektív énelbeszélés során a felnőtt el-beszélő sem tud a feltétlen szeretet pozíciójából beszélni apjáról. A *Megszabadítottál a haláltól*-ban, *A nyolcadik stáció*-ban és bizonyos Jézus-allúziókkal dolgozó no-vellákban különböző mértékben ugyan, de Krisztusra emlékeztető figurákkal találkozhatunk. Ezek a szereplők a nietzschei-dosztojevszkiji félkegyelmű Jézus

⁸²⁶ Lásd például: „Pap Károly monomániáját egyetlen mű elégithetné ki teljesen: egy Krisztus-regény” – írja Németh László. NÉMETH László, *Pap Károly*, 47.

alakját írják újra, aki mindenki felé szeretettel fordul, és nem veszi fel a harcot a vele méltatlanul viselkedőkkel szemben sem. Az igazságosság és a szeretet maximái ezeknek a szereplőknek a világképében eleve benne foglaltatnak: hiszen a főhősök a szegények, özvegyek, „csonkák” (szellemileg vagy testileg sérültek) és kitisztítottak megsegítésére teszik fel életüket, szeretetük differenciálatlanul árad mindenki felé – azonban, ahogy említettem, fokozati különbségek lelhetők fel a különböző karakterek között (Leviát, *A nyolcadik stáció* főszereplője „bűnösebb” karakter, mint Mikáél, a *Megszabadítottál a haláltól* fő alakja). Ennek az elképzelésnek van egy erősen szociális vonatkozása is: az általuk vágyott világban mindenki egyenlő, nincs kirekesztés és társadalmi különbségek. Pap *Zsidó sebek és bűnök* című művében kifejti, hogy szerinte a jézusi „Ígért ország” is erre az alapelve épült. Az író gondolatai véleményem szerint nemcsak az Bibliában gyökereznek, hanem a kommunista eszmék bizonyos válfajaiban is. A kétféle forrás sajátosan egyesül a „szeretet kommunizmusának” eszméjében.

A morális elvárások nemcsak a szereplők felé jelennek meg, hanem az író saját magával szemben is alkalmazza őket. Azonban a szövegekből kirajzolódó absztrakt szerző sem tud minden szereplője felé szeretettel fordulni, ahogy erre már *A nyolcadik stáció* című könyv kapcsán rámutattam, de az Azarel-írásokról (főként a rabbi édesapa ábrázolásáról) is hasonló mondható el. Egyik, kései szövegében⁸²⁷ Pap Károly kifejti, hogy az ő „bűne”, hogy egyetlen művével sem segítette elő Isten országának létesülését. Pap Károly próféta alkatú író volt: „prófétának lenni annyi, mint rosszkor jönni, s lehetetlent követelni” – írja *Zsidó sebek és bűnök* című művében.⁸²⁸ Ezzel pedig elérkeztünk ahhoz a kérdéshez, hogy ki is a szövegek ideális olvasója. Véleményem szerint Pap Károly „megváltástana” elsősorban a zsidóságot érintette, saját „népét” akarta változtatásokra ösztönözni. A prófétai szerep felvállalása véleményem szerint abból is adódott, hogy a szerző egy olyan korban alkotott, amikor egyrészt a zsidó identitás hagyományos felfogása válságban volt, erősen pluralizálódott és szekularizálódott, másrészt számos külső fenyegetésnek volt kitéve. Pap úgy érezte, íróként tud segíteni „népének”. A politikai-ideológiai fogadtatást vizsgáló elemzésből azonban kiderült, hogy művei gyakran olyan szövegeket tartalmaztak, amelyek a korabeli zsidóság bizonyos csoportjai számára elfogadhatatlanok voltak. Pap Károly kritikát fogalmazott meg az asszimilációval, a cionizmussal és az ultraortodoxia „merevségével” szemben is. Elképzelései továbbá a zsidó néplélekről és sorsról a népkarakterológiában és bizonyos tekintetben a Völkischben gyökereztek, a közös eszmei forrásvidékből adódóan pedig gondolatainak egyes elemei (például a zsidóság „túlzott asszimilációjának” kritikája) az antiszemita érvelésben is előfordultak.

⁸²⁷ PAP, *Zsidó antiszemiták*, 198–202.

⁸²⁸ PAP, *Zsidó sebek és bűnök*, 43.

Véleményem szerint Pap Károly szövegeinek a kánonból való kiesése részben ennek a folyamatnak a következménye: saját korában a szűken vett irodalmi kánonon túl műveinek befogadása nehézkes volt, hiszen csak egy kisszámú csoport tudott azonosulni velük (az önkritikus zsidó generáció, aki egyben a zsidóság megújulását sürgette). Azonban ki kell emelni, hogy a pusztán ideológiai értelmezés mellett elsikkadnak Pap Károly írásainak legfőbb erényei. A szerző ugyanis innovatív formában tematizálta a hagyomány kérdését: műfaji átírások és bibliai allúziók sokasága jellemzik műveit. De nem pusztán imitációról van szó: Pap Károly saját „szentiratait” teremti meg. Meglátásom szerint a szövegek mögött megbúvó eszmei-etikai háttér nem tolaakszik előtérbe, így nem megy az az esztétikai kvalitások rovására, nem teszi az írásokat didaktikussá. Ugyanakkor ennek a háttérnek az ismertetése új jelentésrétegeket nyithat meg a művek értelmezésében.

Az író halála után, a kommunista-szocialista érában témájuk miatt sem kaphattak nagyobb nyilvánosságot a művek, hiszen ebben az időszakban nem lehetett nyíltan beszélni a zsidó identitás kérdéseiről. Ezzel együtt el kell mondanunk, hogy Pap Károly halála után, 1948-ban megalakult a Pap Károly Barátainak Társasága Keresztury Dezső javaslatára,⁸²⁹ továbbá a szerző néhány művét (például novelláit a *Hószobor* című novellagyűjteményben) kiadták. 1979-ben megszületett az első, Pap Károlyról szóló monográfia is, Lichtmann Tamás tollából. A rendszerváltás után, melyet a „zsidó reneszánsz” időszakának is neveznek, ismét előtérbe kerültek az író szövegei, és a kilencvenes években elindult az életműkiadás folyamata is, azonban a megjelentett művek nem érték el a kívánt visszhangot. Jelen munka célja bekapcsolódni ebbe a rekanonizációs folyamatba, és a szoros szövegolvasás módszerével bemutatni Pap Károly műveinek értékeit, narratológiai összetettségüket. Ugyanakkor reflektálni kívántam a szerző alkotásainak társadalmi beágyazottságára is, mert reményeim szerint ennek feltárása, a kánonból való kiesés folyamatainak végigkövetése hozzájárulhat ahhoz, hogy Pap Károly művei méltó helyükre kerüljenek az irodalmi köztudatban.

⁸²⁹ „Megalakult a Pap Károly Barátainak Társasága. A nyilasok által elhurcoltnagy magyar író, Pap Károly emlékének megőrkítésére írók, művészek és irodalmi barátok baráti társaságot alakítottak. A társaság nem személyi kultusz ápolását tűzte ki célul, hanem a magyar irodalom élő kérdéseit kívánja figyelemmel kísérni, s a kritikai lelkiismeret komolyságával vizsgálni. Külön feladatának tekinti a mártír írók emlékének gondozását. Az alakuló ülést az Eötvös Kollégium épületében Keresztury Dezső nyitotta meg a röviden ismertette a társaság céljait. Az előkészítő bizottság tagjai Bóka László, Keresztury Dezső, Illyés Gyula, Szegi Pál és Zelk Zoltán voltak. A bizottság munkájáról tett jelentés után az alakuló ülés a társaság elnökéül Illyés Gyulát, ügyvezető titkárának Szegi Pált választotta meg. Molnár György, dr. Sándor Zoltán, Zelk Zoltán, Engel Iván és Komlós Aladár felszólalása után többi között egy Pap Károly nevét viselő irodalmi díj alapítását is tervbe vette a társaság. Minden évben az esztendő legkiválóbb novelláját kívánják ezzel a díjjal kitüntetni.” *Megalakult Pap Károly Barátainak Társasága*, Világosság 1948. április 22., 93. sz., 3.

Bibliográfia

- ADY Endre, *Korrobóri*, 2000 Irodalmi és társadalmi havilap 2. (1990/6.), 3–4.
- ALEXA Károly, *A magyar zsidó családregegy: regénytriptichon – műfaj történeti adalék a polgárosodás történetéhez: Kóbor Tamás, Pap Károly, Nádas Péter*, Kortárs 47. (2003/8.), 66–80.
- ARTNER Edgár, *Az ősegyház kommunizmusa*, Szent István Társulat, Budapest, 1923.
- BÁGYONI VÁRÓ Andor, *A néma erdő*, Magyarország 1944. február 8., 4.
- BÁGYONI VÁRÓ Andor, *Zsidó antiszemitizmus*, Magyarország 1944. március 12., 17.
- BAHTYIN, Mihail, *A műfaj és szűzsé szerkezeti sajátosságai Dosztojevszkij műveiben*, ford. SZŐKE Katalin = Mihail BAHTYIN, *Dosztojevszkij poétikájának problémái*, ford. HETESI István – HORVÁTH Géza – KÖNCZÖL Csaba – SZŐKE Katalin, Gond Cura – Osiris, Budapest, 2001, 128–224.
- BÁN Zoltán András, *A megszállott*, 168 óra, 2009. április 30., 36–38.
- BARTHA Tibor szerkesztő, *Keresztyén bibliai lexikon*, I., Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 1993.
- BARTHA Tibor szerkesztő, *Keresztyén bibliai lexikon*, II., Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 1995.
- BATA Imre, *A novellista Pap Károly = Megváltás. In memoriam Pap Károly*, szerkesztette CSÚRÖS Miklós, Nap, Budapest, 2006, 267–275.
- BENEDEK István, *Vita a népi irodalomról. Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, Új Látóhatár 2. (1959/4.), 255–263.
- „BENEDICUS”, *Zsidó megjegyzések Pap Károly zsidó regényéhez*, Múlt és Jövő 24. (1934. június), 176.
- BENEY Zsuzsa, *Pap Károly = BENEY Zsuzsa, Ikertanulmányok*, Szépirodalmi, Budapest, 1973, 49–82.
- BENEY Zsuzsa, *Pap Károly Krisztusa*, Vigilia 24. (1959/8.), 459–468.
- BENKŐ Loránd főszerkesztő, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, Akadémiai, Budapest, 1967.
- BERGYAJEV, Nyikolaj Alekszandrovics, *A kommunizmus igazságai és hazugságai*, fordította RÉVÉSZ Mária Magdolna, Kairosz, Budapest, 2003.
- BOHUNICZKY Szeffi, *Otthonok és vendégek = Megváltás. In memoriam Pap Károly*, szerkesztette CSÚRÖS Miklós, Nap, Budapest, 2006, 32–37.

- BORONKAI Szabolcs, *Asszimiláció és disszimiláció a 19. századi Sopronban = A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19–20. században. Tanulmányok*, szerkesztette EGRY Gábor – FEITL István, Napvilág, Budapest, 2005, 34–49.
- BUBER, Martin, *A kelet szelleme és a zsidóság*, fordította MAKKABEA FŐISKOLÁS MUNKAKÖZÖSSÉG = ÜÖ., *A zsidóság megújódása*, Magyar Cionista Szövetség Ifjúsági Szakosztálya, Budapest, 1940, 64–88.
- BUBER, Martin, *A szent út. Néhány szó a zsidókhoz és a népekhez*, fordította MAKKABEA FŐISKOLÁS MUNKAKÖZÖSSÉG = ÜÖ., *A zsidóság megújódása*, Magyar Cionista Szövetség Ifjúsági Szakosztálya, Budapest, 1940, 110–154.
- BUBER, Martin, *A zsidóság és a zsidók*, fordította MAKKABEA FŐISKOLÁS MUNKAKÖZÖSSÉG = ÜÖ., *A zsidóság megújódása*, Magyar Cionista Szövetség Ifjúsági Szakosztálya, Budapest, 1940, 7–20.
- BUBER, Martin, *A zsidóság megújódása*, fordította MAKKABEA FŐISKOLÁS MUNKAKÖZÖSSÉG = Martin BUBER, *A zsidóság megújódása*, Magyar Cionista Szövetség Ifjúsági Szakosztálya, Budapest, 1940, 37–62.
- BUBER, Martin, *A zsidó vallásosság*, fordította MAKKABEA FŐISKOLÁS MUNKAKÖZÖSSÉG = ÜÖ., *A zsidóság megújódása*, Magyar Cionista Szövetség Ifjúsági Szakosztálya, Budapest, 1940, 89–107.
- BUBER, Martin, *Zsidó reneszánsz*, fordította BLASCHTIK Éva, *Múlt és Jövő* 11. (2020/2–3.), 2–4.
- BÚS Ilona, „Bízzál, mint ahogy én bízok, mert jó célért küzdünk...” – mondta feleségének Pap Károly, a legnagyobb magyar tehetségek egyike, aztán elvitték és eltűnt, Szivárvány 1. (1946/17.), 12.
- BUZINKAY Géza, *A zsidóság jelenléte a magyar újságírásban = Hágár országa. A magyarországi zsidóság – történelem, közösség, kultúra*, szerkesztette SZALAI Anna, Antall József Alapítvány – Kossuth, Budapest, 2009, 221–226.
- BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszer-váltásig*, Wolters Kluwer, Budapest, 2016.
- COHN, Dorrit, *Áttetsző tudatok = Az irodalom elméletei II.*, szerkesztette THOMKA Beáta, Janus Pannonius Tudományegyetem – Jelenkor, Pécs, 1996, 81–138.
- DÁVIDHÁZI Péter, „Betegség, melynek Jézust köszönhetjük” = Németh László *irodalomszemlélete*, szerkesztette GÖRÖMBEI András, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1999, 193–235.
- DE LANGE, Nicholas, *Zsidó identitás*, *Múlt és Jövő* 51. (1990/3.), 13–21.
- DOSZTOJEVSKIJ, Fjodor Iljics, *A félkegyelmű*, fordította MAKAI Imre, Jelenkor, Pécs, 2002.

- ELM, Theo, Az „átváltozás” apóriája: *Rilke legendája a tékozló fiúról*, fordította V. HORVÁTH Károly = *Történet és fikció*, szerkesztette THOMKA Beáta, Kijárat, Budapest, 1998, 119–134. (Narratívák 2.)
- FÁBIÁN István, *Zsidó nacionalizmus a regényekben*, Napkelet 1933. július 1., 7. sz., 524–525.
- FODOR József, *A Biblia útjain*, Újság 1944. február 24., 44. sz., 5.
- FODOR József, *Emlékeimből*, Népszava 87. (1959/56.), 3.
- FODOR József, *Néma erdő*, Újság 1944. február 6., 29. sz., 1.
- FRIGYESI Judit, „Zene” a hagyományos zsidó vallási életben” = *Hágár országa. A magyarországi zsidóság – történelem, közösség, kultúra*, szerkesztette SZALAI Anna, Antall József Alapítvány – Kossuth, Budapest 2009, 88–91.
- FROJIMOVICS Kinga, *Hármas út: a magyarországi zsidóság irányzatai szétválástól kényszerű egyesülésükig = Hágár országa. A magyarországi zsidóság – történelem, közösség, kultúra*, szerkesztette SZALAI Anna, Antall József Alapítvány – Kossuth, Budapest 2009, 106–217.
- FROJIMOVICS Kinga, *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950*, Balassi, Budapest, 2008.
- GALSAI Pongrácz, *Pap Károly*, Dunántúl 5. (1959/15.), 51–61.
- GALSAI Pongrácz, *Pap Károly = Megváltás. In memoriam Pap Károly*, szerkesztette CSÜRÖS Miklós, Nap, Budapest, 2006, 165–189.
- GELLÉRI Andor Endre, *Egy önérzet története*, Szépirodalmi, Budapest, 1981.
- GICZI Márta – VARGHA Kálmán, *Egy elfelejtett irodalmi „törvényszéki” tárgyalás és Pap Károly írói önvallomása*, Irodalomtörténeti Közlemények 78. (1974/1.), 103–106.
- GINTLI Tibor, *A hagyomány arcai. A zsidó identitás kérdései Pap Károly novelláiban = „Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban*, szerkesztette SCHEIN Gábor – SZÜCS Teri, ELTE Eötvös, Budapest, 2013, 27–39.
- GINTLI Tibor, *Kulturális hagyományok átértelmezése = GINTLI Tibor, Irodalmi kalandtúra*, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 2013, 184–195.
- GINTLI Tibor, *Pap Károly = Magyar irodalom*, főszerkesztő GINTLI Tibor, Budapest, Akadémiai, 2010, 749–755.
- GYÁNI Gábor, *Asszimiláció és diszkrimináció a magyar zsidóság életében = Uő., Nép, nemzet, zsidó*, Kalligram, 2013, Budapest, 213–233.
- GYÁNI Gábor, *„Erkölcstelen emancipáció” és „illuzórikus asszimiláció”. Diskurzusok a zsidókérdésről = Magyar megfontolások a Soáról*, szerkesztette HAMP

- Gábor – HORÁNYI, Özséb – RÁBAI László, Balassi – Magyar Pax Romana Fórum – Pannonhalmi Főapátság, Budapest, 1999, 83–94.
- GYÁNI Gábor, *Etnicitás és akkulturáció a századfordulás Budapesten*, Regio – Kisebbség, politika, társadalom 6. (1996/1–2.), 101–113.
- GYÁNI Gábor, *Identitás versus imázs: asszimiláció és diszkrimináció a magyar zsidóság életében* = Uő., *Nép, nemzet, zsidó*, Kalligram, Budapest, 2013, 213–233.
- GYÁNI Gábor, *Zsidó identitáskonstrukciók a múltban* = Uő., *Nép, nemzet, zsidó*, Kalligram, Budapest, 2013, 233–252.
- GYÖRI SZABÓ Zsolt, *A kommunizmus és a zsidóság Magyarországon 1945 után*, Gondolat, Budapest 2009.
- GYURGYÁK János, *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet*, Osiris, Budapest, 2001.
- GYURGYÁK János, *Ezzé lett magyar hazátok... – A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*, Osiris, Budapest 2007.
- HADAD, Yemima, *Hasidic Myth-Activism. Martin Buber's Theopolitical Revision of Volkish Nationalism*, Religions 10 (2019) 2, 96, access: 2025. 04. 20., <https://doi.org/10.3390/rel10020096>
- HAJA, Harel, *Herzl és magyar barátai Párizsban, 1891–1895 = Hágár országa. A magyarországi zsidóság – történelem, közösség, kultúra*, szerkesztette SZALAI Anna, Antall József Alapítvány – Kossuth, Budapest, 2009, 121–127.
- HARASZTI György, *A magyarországi zsidóság rövid története a török hódoltság és az újratelepülés korában (1541–1791) = Hágár országa. A magyarországi zsidóság – történelem, közösség, kultúra*, szerkesztette SZALAI Anna, Antall József Alapítvány – Kossuth, Budapest, 2009, 29–37.
- HARKAI VASS Éva, *Pénz, egzisztenciális státus, életmód kérdésköre a korai modernség művészregényeiben*, Híd 80. (2016/6.), 91–99.
- HAVASI Ágnes, *Dosztojevszkij szentjei. A pozitív szépségű hősök ortodox egyházi eredete*, Pápai Református Teológiai Akadémia – L'Harmattan, Pápa–Budapest, 2008.
- HELLER Bernát, *Egy eredeti út a zsidósághoz*, Múlt és Jövő 22. (1932. november), 308.
- НЕТЭНЫИ, Зсузса, “Пик и тупик еврейской литературы: Исаак Бабель и Карой Пап.”, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 43. (1998/3–4.), 325–332.
- ILLYÉS Gyula, *Zsidó sebek és bűnök = Megváltás. In memoriam Pap Károly*, szerkesztette Csűrös Miklós, Nap, Budapest, 2006, 95–101.

- JÓZSEF Attila, *Új szellemi front* = József Attila. Tanulmányok, cikkek, levelek, szerkesztette SZABOLCSI Miklós, Szépirodalmi, Budapest, 1977, 213–214.
- KARÁDY Viktor, *A vidéki zsidóság = Hágár országa. A magyarországi zsidóság – történelem, közösség, kultúra*, szerkesztette SZALAI Anna, Antall József Alapítvány – Kossuth, Budapest, 2009, 185–193.
- KARDOS Pál, *Legyen-e magyar zsidóság*, Válasz 2. (1935/10.), 597–603.
- KARDOS Pál, *Zsidó válasz*, Válasz 1. (1934/2.), 153–157.
- KÁRPÁTI Aurél, *Az élő magyar irodalom 1935-ben = Az Est hármaskönyve*, szerkesztette DERNŐI KOCSIS László – MIHÁLYFI Ernő – SZABÓ Lőrinc, Est, Budapest 1935, 161–174.
- KATZ, Jakov, *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*, Múlt és Jövő, Budapest 2009.
- KERESZTURY Dezső, *Pap Károly = Megváltás. In memoriam Pap Károly*, szerkesztette CSÜRÖS Miklós, Nap, Budapest, 2006, 298–320.
- KERESZTURY Dezső, *Pap Károly*, Soproni Szemle 13. (1959/1.), 95–101.
- KIRÁLY Géza, *Négyszemközt Pap Károllyal = Zsidó sebek és bűnök és más publicistikák*, összeállította PETRÁNYI Ilona – KÖBÁNYAI János, Múlt és Jövő, Budapest, 2000, 240–243.
- KLAUTKE, Egbert, *The Mind of the Nation. Völkerpsychologie in Germany 1851–1955*, Berghahn Books, New York – Oxford, 2013.
- KODOLÁNYI János, *Utóhang. Emlékezés Móricz Zsigmondra*, Dunántúl 4. (1955/13.), 45–54.
- KOMLÓS Aladár, *A magyar zsidó író útjai = Ararát Magyar Zsidó Évkönyv*, szerkesztette KÖRÖSI Tibor, Pesti Izraelita Nőegylet Leányárvaháza, Budapest, 1939, 127–133.
- KOMLÓS Aladár, *Irgalom = Uő., Novellák, I.*, Múlt és Jövő, Budapest, 1999, 495–496.
- KOMLÓS Aladár, *Zsidók a szépirodalomban a kiegyezés után = Uő., Magyar–zsidó szellemi történet a reformkortól a holocaustig. I. A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, Budapest–Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 1997, 223–262.
- KOMLÓS Aladár, *Zsidók a válaszúton = Uő., Magyar–zsidó szellemi történet a reformkortól a holocaustig. II. Bevezetés a magyar zsidó irodalomba*, Budapest–Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 1997, 11–27.

- KOMLÓS Aladár, Zsidó sebek és bűnök = *Megváltás. In memoriam Pap Károly*, szerkesztette CSÜRÖS Miklós, Nap, Budapest, 2006, 110–113.
- KOMLÓS Aladár, *Vázlat egy zsidó regényről vagy egy kultúra felbomlása* = Uő., *Magyar–zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. II. Bevezetés a magyar zsidó irodalomba*, Budapest–Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 1997, 88–93.
- KONRÁD Miklós, *Zsidóságon innen és túl*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2014.
- KOVÁCS Éva – VAJDA Júlia, *Magyarországi zsidóság, magyar zsidóság* = Uő., *Mutatkozás – zsidó identitás történetek*, Múlt és Jövő, Budapest, 2002, 32–57.
- KÖBÁNYAI János, *A magyar–zsidó irodalom története. Kivirágzás és kiszántás*, Múlt és Jövő, Budapest, 2012.
- KÖBÁNYAI János, *Pap Károly ébresztése 2000-ben* = *Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*, összeállította PETRÁNYI Ilona – KÖBÁNYAI János, Múlt és Jövő, 2000, Budapest, 320–324.
- KÖBÁNYAI János, *Pap Károly feltámadása*, Múlt és Jövő 22. (2011/4.), 101–121.
- KÖBÁNYAI János, *Szétszálazás és újrászövés. A Múlt és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése*, Osiris, Budapest, 2014.
- KURDI Krisztina, *Nacionalizmus a kelet-európai zsidó diaszpórában*, Múlt és Jövő 26. (2015/3.), 70–81.
- LACZKÓ Sándor, *A magyar nyelvű Nietzsche-irodalom bibliográfiája 1872-től 1995-ig (közelítés) = Nietzsche-tár. Szemelvények a magyar Nietzsche-irodalomból 1956-ig*, szerkesztette KÖSZEGI Lajos, Pannon Pantheon, Veszprém, 1996, 563–585.
- LACZKÓ Sándor, *Nietzsche első magyar olvasatai = Don Quijote.hu – avagy a filozófia vándorútjai: tanulmányok és egyéb írások Csejtei Dezső tiszteletére 60. születésnapja alkalmából*, szerkesztette KISSNÉ NOVÁK Éva – LACZKÓ Sándor, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, Szeged, 2011, 157–162.
- LACZÓ Ferenc, *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa közt. Magyar zsidó gondolkodás a Horthy-korban*, Budapest, Osiris, 2014.
- LENGYEL Balázs, *Pap Károly és A nyolcadik stáció = Megváltás. In memoriam Pap Károly*, szerkesztette CSÜRÖS Miklós, Nap, Budapest, 2006, 189–196.
- LICHTMANN Tamás, *Az életút = Megváltás. In memoriam Pap Károly*, szerkesztette CSÜRÖS Miklós, Nap, Budapest, 2006, 7–16.
- LICHTMANN Tamás, *Az igazságkereső. Pap Károly*, Múlt és Jövő, Budapest, 2001.

- LICHTMANN Tamás, *Pap Károly*, Akadémiai, Budapest, 1979. (Irodalomtörténeti füzetek 99.)
- LICHTMANN Tamás, *Utószó* = PAP Károly, *A nyolcadik stáció*, Múlt és Jövő, Budapest, 1998, 183–194.
- LICHTMANN Tamás, *Utószó* = PAP Károly, *Azarel*, Múlt és Jövő, Budapest, 1998, 243–263.
- LICHTMANN Tamás, *Utószó* = PAP Károly, *Megszabadítottál a haláltól*, Múlt és Jövő, Budapest 1998, 273–284.
- LÖWY, Michael, *Redemption and Utopia. Jewish Libertarian Thought in Central Europe*, digital edition: C. Carretero, spread: Confederación Sindical Solidaridad Obrera, access: 2025. 04. 20., https://www.solidaridadobrer.org/ateneo_nacho/libros/Michael%20Lowy%20-%20Redemption%20and%20utopia.pdf
- MÁRAI Sándor, *A Baumgarten-mérleg = Megváltás. In memoriam Pap Károly*, szerkesztette CSÜRÖS Miklós, Nap, Budapest, 2006, 52–56.
- MARX, Karl, *Jelenések könyve* = *Karl Marx és Friedrich Engels művei magyar nyelven*, összeállította GUT Ferencné, MSZMP Központi Bizottsága, Budapest, 1970, 7–12.
- MIKONYA György, *Gyermeknevelés az ősi zsidó kultúrában = Kora gyermekkori nevelés- és családtörténet*, szerkesztette AGGNÉ PIRKA Veronika – MIKONYA György, ELTE Tanító- és Óvóképző Kar, Budapest, 2014, 35–42.
- MIRON, Guy, *Száműzetés, diaszpóra és az ígéret földje. Zsidó jövőképek Európában a náci megszállás alatt*, fordította ÁBRAHÁM Zoltán = *Kisebbség és többség között. A magyar és a zsidó-izraeli etnikai és kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban*, szerkesztette HATOS Pál – NOVÁK Attila, L'Harmattan – Balassi Intézet, Budapest, 2013, 137–162.
- MIRON, Guy, *The Waning of Emancipation. Jewish History, Memory and the Rise of Fascism in Germany, France and Hungary*, Wayne State University Press, Detroit, 2011.
- MÓRICZ Zsigmond, Irgalom. *Pap Károly könyve*, Pesti Napló 1936. december 20., 291. sz., 36.
- MÓRICZ Zsigmond, *Pap Károly = Megváltás. In memoriam Pap Károly*, szerkesztette CSÜRÖS Miklós, Nap, Budapest, 2006, 79–84.
- MOSKOVITZ, Cvi, *A 19. és 20. századi magyarországi jesivák = Hágár országa. A magyarországi zsidóság – történelem, közösség, kultúra*, szerkesztette SZALAI Anna, Antall József Alapítvány – Kossuth, Budapest, 2009, 67–73.

- MOSSE, George L., *The Crisis of German Ideology. Intellectual Origin of the Third Reich*, Schoken Books, New York, 1981.
- MURZSA Tímea, *Családi kör. Pap Károly Azarel és Nádas Péter Egy családregeény vége című köteteinek összehasonlítása*, Új Forrás 48. (2017/9.), 69–77.
- NAGY Péter, *Gelléri Andor Endre – Pap Károly*, Magyar Nemzet 15. (1959/250.), 4.
- NAGY SZ. Péter, *Utószó = Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*, összeállította PETRÁNYI Ilona – KÖBÁNYAI János, Múlt és Jövő, Budapest, 2000, 311–319.
- NEMESKÜRTY István, *Pap Károly: A hószobor*, Irodalomtörténet 44. (1956), 111–112.
- NÉMETH Andor, *A hét könyvei. Pap Károly: Azarel*, Az Újság 1937. december 25., 75.
- NÉMETH Andor, *Zsidó sebek és bűnök. Glosszák Pap Károly könyvéhez*, A Toll 7. (1935/5.), 156–159.
- NÉMETH László, *A magyarságtudomány feladatai*, Magyarságtudomány 1. (1935/1.), 2–13.
- NÉMETH László, *Egy különítményes vallomása*, Tanu 2. (1934/9.), 277–284.
- NÉMETH László, *Emberi színjáték*, Magvető, Budapest 1979.
- NÉMETH László, *Két nép = Megváltás. In memoriam Pap Károly*, szerkesztette CSÜRÖS Miklós, Nap, Budapest, 2006, 84–95.
- NÉMETH László, *Pap Károly = Megváltás. In memoriam Pap Károly*, szerkesztette CSÜRÖS Miklós, Nap, Budapest, 2006, 7–42.
- NÉMETH László, *Pap Károly = Megváltás. In memoriam Pap Károly*, szerkesztette CSÜRÖS Miklós, Nap, Budapest, 2006, 43–50.
- NIETZSCHE, Friedrich, *Az Antikrisztus*, fordította CSEJTEI Dezső, Attraktor, Máriásbesnyő–Gödöllő, 2007.
- NOVÁK Attila, *Cionizmus a két világháború közti Magyarországon = Hágár országa. A magyarországi zsidóság – történelem, közösség, kultúra*, szerkesztette SZALAI Anna, Antall József Alapítvány – Kossuth, Budapest, 2009, 133–140.
- OBERLANDER, Báruch rabbi szerkesztő, *Mózes imája, sábeszi imakönyv*, fordította SÁRONI, Simon, Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség, Chábád Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, Budapest, 2006.
- PAP Károly, *A beolvadásról. Hozzászólás az Új Szellemi Front vitájához = Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*, összeállította PETRÁNYI Ilona – KÖBÁNYAI János, Múlt és Jövő, Budapest, 2000, 181–191.

- PAP Károly, *A fölbukkanó ember* = Uő., *Novellák*, II., Múlt és Jövő, Budapest, 1999, 485–488.
- PAP Károly, *Álom* = Uő., *Novellák*, II., Múlt és Jövő, Budapest, 1999, 232–239.
- PAP Károly, *A Schrei* = Uő., *Novellák*, II., Múlt és Jövő, Budapest, 1999, 162–170.
- PAP Károly, *A süket* = Uő., *Novellák*, II., Múlt és Jövő, Budapest, 1999, 212–215.
- PAP Károly, *A szellő útja* = Uő., *Novellák*, II., Múlt és Jövő, Budapest, 1998, 198–202.
- PAP Károly, *Átváltozás* = Uő., *Novellák*, I., Múlt és Jövő, Budapest, 1999, 280–291.
- PAP Károly, *Azarel*, Múlt és Jövő, Budapest 1999.
- Карой ПАП, *Азарел*, Перевод Ш. МАРКИШ, Жужа ХЕТЕНИ. Книжники, Москва, 2008, 288с.
- PAP Károly, *Azarel Pestre érkezik* = Uő., *Novellák*, II., Múlt és Jövő, Budapest, 1999, 322–331.
- PAP Károly, *A zsidó művész tájképe*, Múlt és Jövő 25. (1935. szeptember-október), 283.
- PAP Károly, *Csalogány* = Uő., *Novellák*, I., Múlt és Jövő, Budapest, 1999, 51–55.
- PAP Károly, *Der Dichter und der Fisch*, Pester Lloyd 1938. november 16., 3.
- PAP Károly, *Egy kamasz szórakozásai* = Uő., *Novellák*, II., Múlt és Jövő, Budapest, 1999, 277–284.
- PAP Károly, *Emlék* = Uő., *Novellák*, II., Múlt és Jövő, Budapest, 1999, 141–149.
- PAP Károly, *Epilógus. Utolsó levelek feleségéhez* = *Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*, összeállította PETRÁNYI Ilona – KÖBÁNYAI János, Múlt és Jövő, Budapest, 2000, 303–309.
- PAP Károly, *Erinnerung aus der Kinderzeit*, Pester Lloyd 1939. július 21., 3–4.
- PAP Károly, *Feltámadás* = Uő., *Novellák*, II., Múlt és Jövő, Budapest, 1999, 92–99.
- PAP Károly, *Irgalom* = Uő., *Novellák*, I., Múlt és Jövő, Budapest, 1999, 29–37.
- PAP Károly, *Játékok* = Uő., *Novellák*, I., Múlt és Jövő, Budapest, 1999, 86–100.
- PAP Károly, *Levél a szerkesztőhöz! Lévai Jenőhöz* = *Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*, összeállította PETRÁNYI Ilona – KÖBÁNYAI János, Múlt és Jövő, Budapest, 2000, 192–198.
- PAP Károly, *Magány* = Uő., *Novellák*, I., Múlt és Jövő, Budapest, 1999, 144–148.
- PAP Károly, *Megszabadítotttól a haláltól*, Múlt és Jövő, Budapest, 2001.
- PAP Károly, *Nyári emlék* = Uő., *Novellák*, II., Múlt és Jövő, Budapest, 1999, 285–292.
- PAP Károly, *Oluska* = Uő., *Novellák*, II., Múlt és Jövő, Budapest, 1999, 138–140.

- PAP Károly, *Osvát és Mikes = Megváltás: In memoriam Pap Károly*, szerkesztette CSÚRÖS Miklós, Nap, Budapest, 2006, 16–24.
- PAP Károly, *Pap Károly levele Mikes Lajosnak = Megváltás: In memoriam Pap Károly*, szerkesztette CSÚRÖS Miklós, Nap, Budapest, 2006, 25–26.
- PAP Károly, *Tánc = Uő., Novellák*, I., Múlt és Jövő, Budapest, 1999, 106–108.
- PAP Károly, *Történetfilozófiai töredék = Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*, összeállította PETRÁNYI Ilona – KÖBÁNYAI János, Múlt és Jövő, Budapest, 2000, 253–292.
- PAP Károly, *Üdvözet a Cionba távozóknak = Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*, összeállította PETRÁNYI Ilona – KÖBÁNYAI János, Múlt és Jövő, Budapest, 2000, 190–192.
- PAP Károly, *Válasz egy különítményes vallomására = Megváltás: In memoriam Pap Károly*, szerkesztette CSÚRÖS Miklós, Nap, Budapest, 2006, 133–138.
- PAP Károly, *Vér = Uő., Novellák*, I., Múlt és Jövő, Budapest, 1999, 124–139.
- PAP Károly, *Zsidó antiszemiták. Válasz Bágyoni Váró Andornak = Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*, összeállította PETRÁNYI Ilona – KÖBÁNYAI János, Múlt és Jövő, Budapest 2000, 198–202.
- PAP Károly, *Zsidó sebek és bűnök*, Kosmos, Budapest 1935.
- PAP Károlyné, *Illyés Gyula és Pap Károly = Uő., Fények és fénytörések*, Magvető, Budapest 1971, 51–64.
- PAP Károlyné, *Kodolányi = Uő., Fények és fénytörések*, Magvető, Budapest, 1971, 89–90.
- PAP Károlyné, *Mikes Lajos = Uő., Fények és fénytörések*, Magvető, Budapest, 1971, 15–22.
- PAP Károlyné, *Németh Lászlóékhoz költöziünk = Uő., Fények és fénytörések*, Magvető, Budapest, 1971, 71–74.
- PAP Károlyné, *Osvát = Uő., Fények és fénytörések*, Magvető, Budapest, 1971, 5–14.
- PATAKI Ferenc, *Identitás, személyiség, társadalom. Az identitáselmélet vitatott kérdései*, Akadémiai, Budapest, 1987. (Értekezések, emlékezések 64.)
- PERRIN, Norman, *A parabolák és a hermeneutika*, fordította KISANTAL Tamás = *Narratív teológia*, válogatta és szerkesztette HORVÁTH Imre – THOMKA Beáta, Kijárat, Budapest, 2010, 205–223. (Narratívák 9.)
- PLUGOR Magor, *A szeretet csele. Test-konceptusok a tékozló fiú példázatában = Test-konceptusok és test-reprezentációk az irodalomban és a kultúrában*,

szerkesztette BOROS Oszkár – HORVÁTH Kornélia – OSZTROLUCZKY Sarolta – VARRÓ Annamária – ZSUPPÁN Klaudia, Gondolat, Budapest, 2015, 266–273.

POMOGÁTS Béla, *Pap Károly Jézusa*, Kortárs 58. (2014/7–8.), 113–115.

POORTHUIS, Marcel, *The Parable of the Prodigal son and Jewish-Christian Relations: Brothers in the Mirror*, 2019, access: 2025. 04. 20., https://www.researchgate.net/publication/341279432_The_Parable_of_the_Prodigal_Son_and_Jewish-Christian_Relations_Brothers_in_the_Mirror

RÉZ Pál, *A regényíró Pap Károly = Megváltás: In memoriam Pap Károly*, szerkesztette CSÚRÖS Miklós, Nap, Budapest, 2006, 226–245.

RICÉUR, Paul, *Az egyik szövetségről a másikra*, fordította JENEY Éva = *Narratív teológia*, válogatta és szerkesztette HORVÁTH Imre – THOMKA Beáta, Kijarat, Budapest, 2010, 51–60. (Narratívák 9.)

RÓNAY György, *A nyolcadik stáció = Megváltás: In memoriam Pap Károly*, szerkesztette CSÚRÖS Miklós, Nap, Budapest, 2006, 72–74.

ROYER, Clara, *Az apai Törvénytől az anyai írásig*, fordította HORVÁTH Ágnes, Múlt és Jövő 19. (2008/4.), 84–98.

ROYER, Clara, *Az átváltozás Pap Károly műveiben, avagy az írás mint harc az áldásért*, fordította SZÜCS Teri = „Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban, szerkesztette SCHEIN Gábor – SZÜCS Teri, ELTE Eötvös, Budapest, 2013, 39–55.

RÓZSAHEGYI László, *Egy fiatal magyar író sorsa – A Baumgarten-díj árnyékában*, Magyar Hírlap 40. (1930/20.), 5.

SCHEIBNER, Tamás, *From the Jewish Renaissance to Socialist Realism. Imre Keszi in the Thrall of the Utopias = Catastrophe and Utopia. Jewish Intellectuals in Central and Eastern Europe in the 1930s and 1940s*, edited by LACZÓ Ferenc – Joachim von PUTTKAMER, De Gruyter, Berlin–Boston, 2018, 223–262.

SCHEIBNER Tamás, *Utópiák igézetében. Keszi Imre és a zsidó-magyar együttélés*, Irodalomtörténet 94. (2013/3.), 419–441.

SCHMID, Wolf, *Narratology. An Introduction*, translated by Alexander STARRIT, De Gruyter, Berlin – New York, 2010.

SEMLYÉN Gyula, *Azarel = PAP Károly, Azarel*, Múlt és Jövő, Budapest, 1998, 239–241.

SÓTÉR István, *Pap Károly: Irgalom = PAP Károly, Novellák*, I., Múlt és Jövő, Budapest, 1999, 496–498.

- STANISLAWSKI, Michael, *Kahal = The Yivo Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, access: 2025. 04. 20., <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Kahal>
- SZABÓ Ede, *Pap Károly*: Szerencse, Kortárs 2. (1958/1.), 146–148.
- SZABOLCSI Bence, *Pap Károly*: Azarel, Egyenlőség 1938. január 27., 4. sz., 8.
- SZABÓ Lőrinc. „Megszabadítottál a haláltól”. *Pap Károly Messiás-regénye*, Pesti Napló 1933. január 1., 1. sz., 41.
- SZALAI András, *Bibliai műfajok értelmezése*. Apológia Kutatóközpont, 2016. március 08. Hozzáférés: <http://www.apologia.hu/keresztenyseg/biblia-1/bibliai-mufajok-ertelmezese/> (2025. 04. 20.)
- SZEGI Pál, *Pap Károly = Megváltás. In memoriam Pap Károly*, szerkesztette Csűrös Miklós, Nap, Budapest, 2006, 74–77.
- SZEKFÚ Gyula, *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*, „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt., Budapest, 1920.
- SZ. N., *A Baumgarten-alapítvány mint családköri jutalom*, Magyar Kultúra. Társadalmi és tudományos szemle 17. (1930), 125–126.
- SZ. N., *Ahogy nem szabad zsidó dolgokat tárgyalni = Megváltás. In memoriam Pap Károly*, szerkesztette Csűrös Miklós, Nap, Budapest, 2006, 131–132.
- SZ. N., *Akik szerint nincs zsidókérdés = A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése*, Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 1917, 2–35.
- SZ. N., *A magyar irodalom frontjáról*, Népszava, 1930. február 16., 39. sz., 4.
- SZ. N., *A zsidójavaslat célja a keresztény túlsúly helyreállítása és biztosítása a gazdasági életben. Tasnádi-Nagy András és Makkai János felszólalása a képviselőházban a zsidókérdés rendezéséről*, Új Magyarország 1938. május 7., 102. sz., 3.
- SZ. N., *Beköszöntő*, Libanon 1. (1936/1.), 1.
- SZ. N., *Egy zsidó író antiszemita regényt írt*, Zsidó Néplap 18. (1938/6.), 3.
- SZ. N., *Gyula szelleme, avagy a félelmetes világ*, Korunk 10. (1935/9.), 680–694.
- SZ. N., „Kocsimosó is voltam” – mondja Pap Károly, kit telefonon értesítettek, hogy megkapta, de már el is vették tőle a Baumgarten-díjat, Kassai Újság 1930. február 1., 26. sz., 8.
- SZ. N., *Komlós tanár úr I. = Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*, összeállította PETRÁNYI Ilona – KÖBÁNYAI János, Múlt és Jövő, Budapest, 2000, 163–166.
- SZ. N., *Komlós tanár úr II. = Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*, szerkesztette PETRÁNYI Ilona – KÖBÁNYAI János, Múlt és Jövő, Budapest, 2000, 166–170.

- Sz. N., *Megalakult Pap Károly Barátainak Társasága*, Világosság 1948. április 22., 93. sz., 3.
- Sz. N., *További zsidó írók műveit vonják ki a forgalomból*, Új Magyarország 1944. június 25., 142. sz., 4.
- Sz. N., *Vezetőhelyen buzdítja szólásra...*, Új Magyarország 1944. február 8., 30. sz., 2.
- SZOLLÁTH Dávid, *A példázatosság, az allegorizáló olvasás és a kultusz kérdései a Mészöly- és az Ottlik-kritikában*, Jelenkor 45. (2002/10.), 1104–1117.
- THOMKA Beáta, *Képi időszerkezetek = Képleírás, képi elbeszélés*, szerkesztette THOMKA Beáta, Kijarat, Budapest, 1998, 7–19. (Narratívák 1.)
- TÓTFALUSI István, *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*, Tinta, Budapest 2008.
- TÓTH Marianna, *Jézus – ahogyan Nietzsche látja*, doktori értekezés, Szegedi Bölcsészettudományi Kar, Szeged, 2012.
- TOURLAMAIN, Guy, *Völkisch Writers and National Socialism. A Study of Right-Wing Political Culture in Germany, 1890–1960*, Peter Lang AG, International Academic Publishers, Bern, 2014.
- TRENCSENYI Balázs, *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2007.
- TURÁN Tamás, *Két nép, hetven nemzet: nemzeti sorspárhuzamok a magyar eszmetörténetben és az ókori gondolkodásban = Kisebbség és többség között. A magyar és a zsidó-izraeli etnikai és kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban*, szerkesztette HATOS Pál – NOVÁK Attila, L'Harmattan – Balassi Intézet, Budapest, 2013, 273–315.
- TVERDOTA György, *Az együttműködési formula. A magyar írástudók és a Tanácsköztársaság*, Eszmélet 31. (2019/121.), 50–66.
- VÁGÓ, Rafael, *Antiszemizmus a szabadságharc bukásától az Osztrák–Magyar Monarchia bukásáig = Hágár országa. A magyarországi zsidóság – történelem, közösség, kultúra*, szerkesztette SZALAI Anna, Antall József Alapítvány – Kossuth, Budapest, 2009, 113–119.
- VÁGÓ, Rafael, *Zsidóság a Trianon előtti nemzetiségi területeken = Hágár országa. A magyarországi zsidóság – történelem, közösség, kultúra*, szerkesztette SZALAI Anna, Antall József Alapítvány – Kossuth, Budapest, 2009, 173–184.
- VÁGÓ, Rafael – FROJIMOVICS Kinga, *Antiszemizmus a két világháború között = Hágár országa. A magyarországi zsidóság – történelem, közösség, kultúra*, szerkesztette SZALAI Anna, Antall József Alapítvány – Kossuth, Budapest, 2009, 207–213.

- „VERIDICUS”, *Irodalom és történet. Zsidó megjegyzések Pap Károly zsidó regényéhez*, Múlt és Jövő 24. (1934. április), 116–117.
- VERMES Géza, *A zsidó Jézus*, fordította LUKÁCS Ilona, Múlt és Jövő 2. (1991/4.), 57–66.
- VIHAR Béla, *Egyenlőség-vita = Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*, összeállította PETRÁNYI Ilona – KÖBÁNYAI János, Múlt és Jövő, Budapest, 2000, 161–163.
- VIHAR Béla, *Pap Károly útja*, Múlt és Jövő 28. (2017/2.), 41–42.
- VITA Zsigmond, *Azarel = PAP Károly, Azarel*, Múlt és Jövő, Budapest, 1998, 234–235.
- WALDAPFEL Imre, *Pap Károly*, Irgalom, Libanon 1. (1936/6.), 267–268.
- WILDER, Amos N., *A parabola*, fordította TÓTH Csilla – KISANTAL Tamás = *Narratív teológia*, válogatta és szerkesztette HORVÁTH Imre – THOMKA Beáta, Kijarat, Budapest, 2010, 223–239. (Narratívák 9.)
- ZIMMERMANN, Ruben, *Puzzling the parables of Jesus. Methods and Interpretation*, Fortress Press, Minneapolis, 2015.

Köszönettel tartozom Horváth Lászlónak, az ELTE Eötvös József Collegium igazgatójának és Kosztolánczy Tibor kollégámnak azért, hogy a szöveg, amit kezében tart az olvasó, megjelenhetett.

Hálás vagyok szerkesztőm, Száz Pál útmutatásaiért és áldozatos munkájáért. Gintli Tibor, egykori doktori témavezetőm nélkül ez a monográfia nem készülhetett volna el, ezúton is köszönöm szakmai segítségét. Ahogy Lichtmann Tamás és Scheibner Tamás, egykori opponenseim útmutatásai is rendkívül hasznosak voltak számomra.

Köszönet illeti Vidumánszki Lászlót a tördelésért, nem utolsósorban pedig Hlatki Dorottyt a Pap Károly műveihez méltó borító megtervezéséért.

Férjemnek, családomnak, barátaimnak pedig köszönöm a bizalmat és a kitartó támogatást.

Tartalomjegyzék

Bevezetés	9
TÖRTÉNELMI, POLITIKAI, IDEOLÓGIAI ERŐTÉR	13
I. Zsidó identifikáció a századforduló környékén.....	14
1.1. „Zsidók a válaszüton”	14
1.2. Neológia és ortodoxia	21
II. Pap Károly műveinek ideológiai olvasata a korabeli publicisztikákban.....	32
2.1. A szépirodalmi kánon: az Est-lapok, a Nyugat és a Baumgarten-díj	35
2.2. Az „atmoszférateremtés csodája” versus „zsidós örültség”: a <i>Megszabadítottál a haláltól</i> című regény visszhangja.....	42
2.3. „Vita-” vagy „vádirat”? A <i>Zsidó sebek és bűnök</i> című mű recepciója.....	45
2.4. „Az első valódi zsidó-magyar író”: Az <i>Irgalom</i> és az <i>Azarel</i> ideológiai fogadtatása	69
2.5. A zsidótörvények után	74
A ZSIDÓ ÖNAZONOSSÁG KÉRDÉSEI	79
III. Zsidó identitásminták az <i>Azarel/Jordán-novellákban</i>	80
3.1. Az apa figurája	80
3.2. Jeremia apó alakja.....	82
3.3. Az anya figurája	83
3.4. <i>Azarel/Jordán Gyuri</i>	84
3.5. Narráció, időkezelés, nyelv	87
3.5.1. Az elbeszélt én és az elbeszélő én az <i>Azarel/Jordán-novellákban</i>	90
3.5.2. Tiltás és önfeladás (<i>Vér</i>).....	91
3.5.3. A hagyomány másik arca (<i>Irgalom</i>)	93
3.5.4. A zsidóság „kiáltása” (<i>A Schrei</i>)	96
3.5.5. A rítus mint maszk (<i>Emlék</i>)	97

3.5.6. Idegenségtapasztalatok (<i>A csalogány, Gyermekek, Magány, Egy kamasz szórakozásai, Nyári emlék</i>).....	99
3.5.7. A készen kapott ruha (<i>Azarel Pestre érkezik</i>).....	103
IV. Hagyomány és megszakítottság Pap Károly <i>Azarel</i> című művében	107
4.1. A Törvény bűvkörében: Jeremia apó.....	108
4.2. Neológia és polgárosodás: az apa alakja és az Azarel család.....	114
4.3. A kettős identitás felé: Azarel Gyuri	120
4.4. Az Izsák-áldozat, a bűnbeesés és a tékozló fiú példázata	128
A „ZSIDÓ JÉZUS”	138
V. Kísérlet egy új szövetségre: <i>Megszabadítottál a haláltól</i>.....	139
5.1. A héber Biblia: háttér és alap.....	141
5.1.1. A regényben megjelenő istenkép és a templom szimbóluma.....	141
5.1.2. Szimbolikus apafigurák a kötetben	144
5.2. Az Újszövetség: a hagyomány átértelmezése	150
5.2.1. János és Krisztus megidézése	150
5.2.2. A „félkegyelmű Krisztus”	154
5.2.3. A harcképtelen Jézus alakja és a kereszténység intézményesülésének kritikája: Nietzsche-hatás?	160
5.3. A két hagyomány vegyülése: műfajiség, nyelvezet	166
VI. A festés mint messianisztikus tett: <i>A nyolcadik stáció</i>.....	173
6.1. Leviát mint a „félkegyelmű Krisztus” egy újabb alakváltozata	175
6.2. Egy lehetséges olvasat: a „szeretet kommunizmusa”	181
6.3. Krisztus a stációképen.....	185
VII. Jézus-allúziók a novellákban	190
Befejezés	195
Bibliográfia	198

